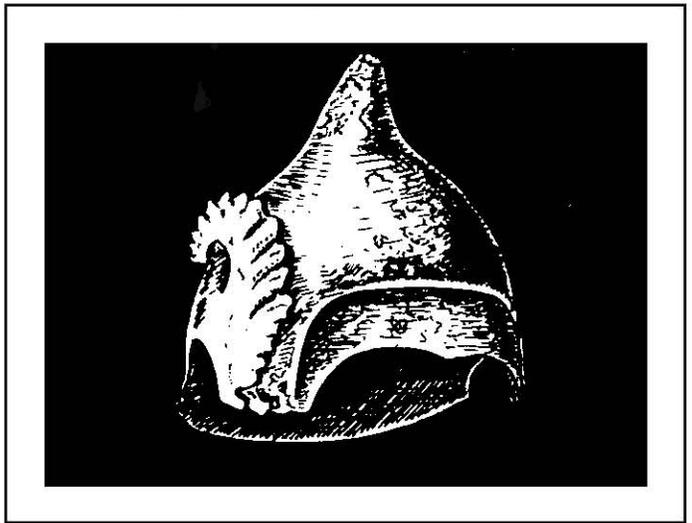

АРХЕОЛОГІЯ

44 * 1983

З М І С Т

Статті

<i>Черниш О. П.</i> Мустьєрські житла в Подністров'ї	3
<i>Русяєва А. С.</i> Економічні та культурно-політичні зв'язки Ольвії з Херсонесом	7
<i>Горелік М. В.</i> Про «фракійські» шоломи	14
<i>Орлов Р. С.</i> Південноруський центр художньої металообробки Х ст.	29
<i>Зоценко В. М.</i> Експорт зброї Києва в Південно-Східну Прибалтику	47

Повідомлення та публікації

<i>Пеняк С. І.</i> Скарб епохи бронзи із Чинадієво (Закарпаття)	62
<i>Ольговський С. Я., Полін С. В.</i> Скіфське поховання VI ст. до н. е. на Херсонщині	69
<i>Симонович Е. О.</i> Північно-східне пограниччя пам'яток черняхівської культури	71
<i>Магомедов Б. В.</i> Напівземлянки черняхівських поселень Причорномор'я	85
<i>Блажевич Н. В.</i> Житла давньоруського Чучина	91

Критика та бібліографія

<i>Черненко Є. В., Мурзін В. Ю.</i> Мозолецький Б. М. «Товста Могила»	105
---	-----

Охорона пам'яток

<i>Гаврилюк Н. О., Зубар В. М.</i> Охоронні розкопки поблизу городища Золотий Мис	107
---	-----

СО Д Е Р Ж А Н И Е

Статті

<i>Черныш А. П.</i> Мустьерские жилища в Поднестровье	3
<i>Русяева А. С.</i> Экономические и культурно-политические связи Ольвии и Херсонеса	7
<i>Горелик М. В.</i> О «фракийских» шлемах	14
<i>Орлов Р. С.</i> Южнорусский центр художественной металлообработки X в.	29
<i>Зоценко В. Н.</i> Экспорт оружия Киева в Юго-Восточную Прибалтику	47

Сообщения и публикации

<i>Пеняк С. И.</i> Клад эпохи бронзы из Чинадиево (Закарпатье)	62
<i>Ольговский С. Я., Полин С. В.</i> Скифское погребение VI в. до н. э. на Херсонщине	69
<i>Симонович Э. А.</i> Северо-восточное пограничье памятников черняховской культуры	71
<i>Магомедов Б. В.</i> Полуземлянки черняховских поселений Причерноморья	85
<i>Блажевич Н. В.</i> Жилища древнерусского Чучина	91

Критика и библиография

<i>Черненко Е. В., Мурзин В. Ю.</i> Мозолевский Б. Н. «Товста Могила»	105
---	-----

Охрана памятников

<i>Гаврилюк Н. А., Зубарь В. М.</i> Охранные раскопки возле городища Золотой Мыс	107
--	-----

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, материалы об охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов вузов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів вузів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

І. І. Артеменко (відповідальний редактор), *В. Д. Баран*, *С. М. Бібіков*, *П. О. Қарішқовський*, *С. Д. Крижицький*, *М. П. Кучера*, *Є. В. Максимов* (заступник відповідального редактора), *Т. Г. Рудницька* (відповідальний секретар), *О. Л. Стещенко*, *Д. Я. Телегін*, *П. П. Толочко*, *О. П. Черниш*, *Б. А. Шрамко*.

Редакція літератури з соціальних проблем
зарубіжних країн, археології та документалістики

О. П. ЧЕРНИШ

Мустьєрські житла в Подністров'ї

Вивчення палеолітичних поселень відкритого типу з рештками різного характеру житлових споруд має величезне значення для пізнання соціального ладу, культури та господарства викопної людини, яка в палеолітичний час існувала на нашій території.

Радянські дослідники досягли значних успіхів у вивченні цього питання, у розробці методики виявлення та дослідження житлових споруд. П. П. Єфіменко і С. М. Замятін, В. О. Городцов і О. П. Окладников, П. Й. Борисковський і О. М. Рогачов, О. М. Бадер і М. М. Герасимов, І. Г. Підоплічко і І. Г. Шовкопляс¹ — автори багатьох узагальнюючих праць та статей, присвячених характеристиці пізньопалеолітичного житлобудівництва, виділенню і класифікації різноманітних типів житлових споруд.

Загальновідомими є рештки житлових споруд, виявлені на таких стоянках, як Гагаріно і Костенки, Мальта і Буреть, Пушкарі I і Мізин, Добранічівка і Межирічі, Вороновиця і Єлисеєвичі та інших пізньопалеолітичних пам'ятках².

Відкриття пізньопалеолітичних житлових споруд було, як відомо, одним із аргументів для постановки і обґрунтування положення про появу і існування родового ладу в цей час³. Слід відзначити, що результати досягнень радянської науки у вивченні даної проблеми використані зарубіжними вченими; за останні десятиліття в ряді країн Європи виявлено і вивчено десятки пізньопалеолітичних житлових споруд (наприклад, широко відомі рештки жител з Павлова і Дольніх Вестоніц, Петржиновець та ін.)⁴.

Незважаючи на значні успіхи у вивченні цієї проблеми, питання про мустьєрське житлобудівництво довгий час було відкритим. Деякі дослідники передбачали можливість наявності довгочасних житлових споруд на стоянках відкритого типу, але остаточно їх існування доведено лише в результаті відкриття жител з кісток мамонтів на стоянці Молодове I у 1959 р. та на стоянці Молодове V в наступні роки⁵. Тоді ж, проаналізувавши дані про мустьєрські житлові споруди, ми висунули положення про виникнення родового ладу не в пізньопалеолітичний час, а в добу мустьє⁶. Ця думка позитивно оцінюється багатьма дослідниками, хоча частина ще дотримується старого погляду на виникнення родового ладу в пізньопалеолітичну добу.

За останні роки ряд дослідників виявили рештки житлових споруд, які відносяться до домустьєрського часу. Наприклад, навів Лазаре та стоянки відкритого типу в Терра-Аматі, Латамне та Олдувеї, де виявлено кругові викладки каменів з культурними рештками поміж ними⁷. На трьох останніх пам'ятках трапились округлі скупчення культурних решток наземних жител, які свідчать про існування найраніших житлових споруд ще за доби раннього палеоліту. Мова йде про ашельську добу, бо зазначені пам'ятки датуються ашелєм, включаючи також верхню частину другого шару олдувея.

Нові дані про допізньопалеолітичне домобудівництво одержали під час досліджень останніх років на Дністрі. В 1976—1978 рр. Дністрянською палеолітичною новобудівною експедицією досліджувалась ба-

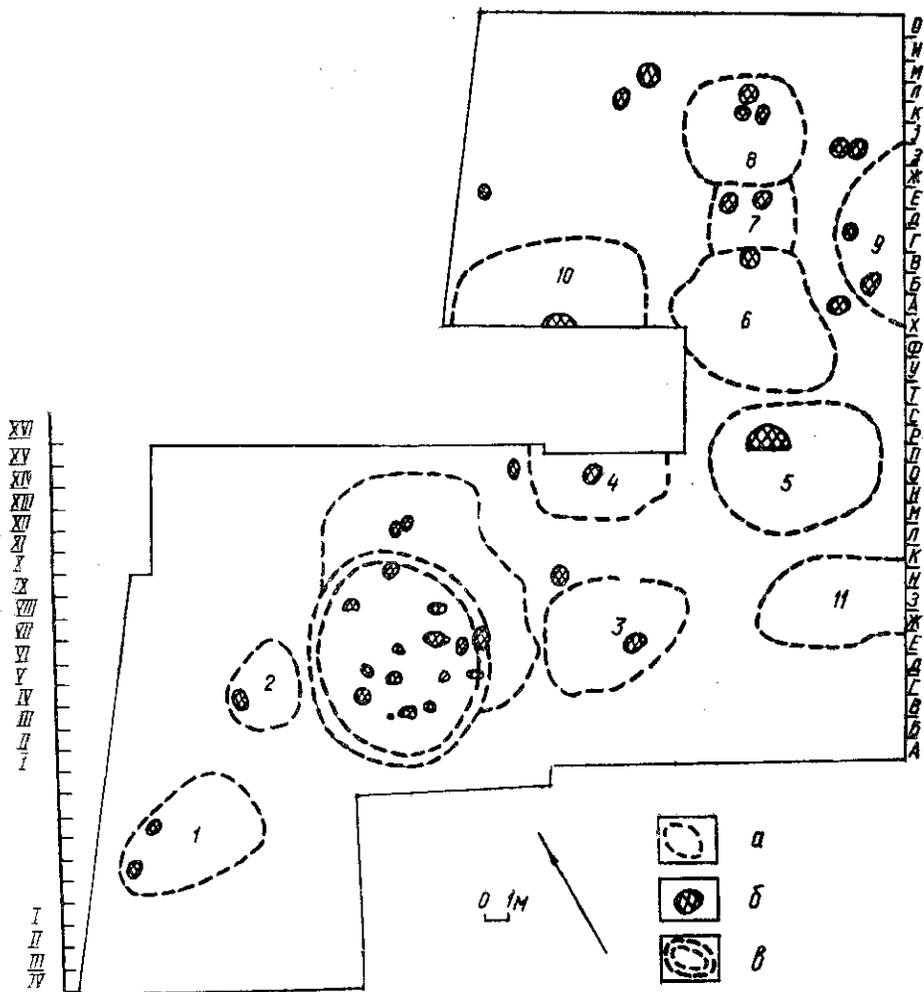

Рис. 1. Схематичний план розміщення скупчень на дослідженій частині мустьєрського поселення четвертого шару стоянки Молодове I.

а — межі скупчень — залишки житлових споруд; б — рештки вогнищ; в — ділянка центрального довгочасного зимового житла.

гатошарова стоянка Молодове I, розміщена на правому березі Дністра у відкладах другої надзаплавної тераси, поблизу с. Молодове Сокирянського р-ну Чернівецької обл. Стоянка в найближчі роки затоплюється водоймищем Могилів-Подільської ГЕС, що будується.

Вивчення на великій площі (близько 940 м²) мустьєрських поселень стоянки, які знаходяться на глибині 8—11 м від поверхні, внесло нові дані у проблему мустьєрського житлобудівництва, планування та характер мустьєрських поселень відкритого типу.

Матеріали мустьєрських поселень виявлені в четвертому шарі стоянки, який простежувався в третій (від основного сажистого прошарку) стьожці сизих суглинків — горизонті оглеення товщиною 20 см (рисунок). Тут трапились численні крем'яні знахідки, уламки кісток тварин, розтирачі і відбійники, рештки вогнищ та ін. Загальна кількість виявлених тут предметів близько 40 тис. екз. Цей шар має радіовуглецеву дату абсолютного часу, яка дорівнює 44 000 років тому із знаком більше (№ 3659) за визначенням лабораторії в Гронінгені.

За всі роки досліджень четвертого шару поселення, крім решток центрального довгочасного житла площею в 40 м², виявленого в 1959 р., основа якого споруджена з 12 черепів мамонтів, 34 лопаток та тазових

кісток, 51 кістки кінцівок, 15 іклів, 5 нижніх щелеп — житла типа яранги, трапились ще 10 скупчень культурних решток площею в 42 м², 16, 36, 30, 48, 16, 42, 18, 36 та 30 м² (рисунок). Форми цих скупчень овальна чи подібна до кола. В їх центрі одне чи кілька вогнищ, в межах скупчень крем'яні вироби, кухонні рештки, рештки вугілля, розтирачі, відбійники, на краях часто простежувались уламки ребер, ікла мамонтів, кістки кінцівок. В ряді випадків траплялось перекривання одних кісток іншими та виявлено уламок вкопаного ікла мамонта.

Порівняно з центральним житлом культурних решток в межах скупчень трапилось значно менше (не 29 тис. як в центральному, а по 500 екз., 1 тис. екз. в місцях найінтенсивніших скупчень). На території скупчень не виявлено черепів мамонтів — тому що всі пішли для спорудження центрального довгочасного зимового житла, яке використовували в холодні місяці року.

Довгочасне центральне житло четвертого шару мало дві камери і дві прибудови та оточувалось скупченнями-рештками короточасних жител, що були, мабуть, весняно-осінніми спорудами з вогнищами всередині. Простежувались ділянки з кількома окремими вогнищами та невеликою кількістю культурних решток навколо, а також ділянки без культурних залишків. Така картина, що простежувалась на досить великій частині мустьєрського поселення відкритого типу, свідчить про довготривалість, а не сезонність поселення. Величезна кількість культурних решток в межах досліджуваного поселення також є свідченням довгочасного перебування мустьєрської людини на цій ділянці. Тому неможливо погодитись з деякими дослідниками, які вважають всі мустьєрські поселення лише поселеннями сезонного характеру⁸.

Дослідження великої площі в Молодове I свідчить, що територія так званого жилого простору чи жилої площадки, де мешкали викопні люди, була досить складною за характером її використання та планування. Крім центрального довголітнього житла та оточуючих його менш довгочасових жител тут виявлено місця для обробки кременю та виготовлення крем'яних знарядь. Це були своєрідні майстерні.

При дослідженні поселення четвертого шару виявлено, що три скупчення (шосте площею 40 м², сьоме — 18 м², восьме — 42 м²) знаходились на одній лінії. Із розміщення кісток в межах цих скупчень видно, що вони між собою з'єднувались. Отже, це видовжене трикамерне житло розміром 15×5 м, загальною площею 75 м² за своїм характером подібне до відомого житла з стоянки Пушкарі I, яке було досліджене П. Й. Борисковським⁹.

Виходячи з цього можна вважати, що трикамерні видовжені житла з'явилися за доби мустьє. Пізніше, в пізньопалеолітичний час, крім овальних та округлих жител існували ще й видовжені житла з серією вогнищ по одній лінії, а також житла типу землянок. Це дає підставу простежити лінію генетичного розвитку в палеолітичному житлобудівництві: від округлих жител-скупчень раннього палеоліту до округлих та овальних одно-, двокамерних і видовжених трикамерних мустьєрських жител до різнотипних жител пізнього палеоліту, серед яких все ж переважає найдавніший тип заокруглених жител. Для спорудження каркасів цих жител використовувались різні матеріали.

Підсумовуючи сказане, можна вважати, що пізньопалеолітичне житлобудівництво продовжує традиції середньопалеолітичного і що розриву між пізнім палеолітом і мустьєрською добою, якщо врахувати дані досліджень стоянок відкритого типу, немає. А при дослідженні матеріалів багат шарових стоянок комплексів крем'яних виробів та предметів мистецтва також не простежується розрив чи стрибок між середнім і пізнім палеолітом. Це свідчить, що погляди про так званий другий стрибок в розвитку палеолітичної культури не підтверджуються матеріалами нових досліджень.

¹ *Ефименко П. П.* Современное состояние советской науки об ископаемом человеке. — Материалы по четвертич. периоду, 1950, вып. 2; *Ефименко П. П.* Первобытное общество. — Киев, 1953; *Замятин С. Н.* Раскопки у с. Гагарино. — ИГАИМК, 1935, вып. 118; *Борисковский П. И.* Палеолитические жилища на территории СССР и этнографические параллели к ним. — В кн.: Докл. сов. делегации на V Международ. конгр. антропологов и этнографов. М., 1956; *Борисковский П. И.* Изучение палеолитических жилищ в Советском Союзе. — СА, 1958, вып. 11.

² *Окладников Г. П.* Палеолитические жилища в Бурятии. — КСИИМК, 1941, вып. 10; *Герасимов М. М.* Раскопки палеолитической стоянки в с. Мальта. — ИГАИМК, 1935, вып. 118; *Герасимов М. М.* Палеолитическая стоянка Мальта. — СЭ, 1958, № 3; *Шовкопляс Г. Г.* Житла Супоневської палеолітичної стоянки. — Археологія, 1956, т. 5; *Шовкопляс Г. Г.* Жилища Мезинської стоянки. — КСИА АН УССР, 1956, вып. 6; *Пидопличко И. Г.* Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. — Киев, 1969; *Пидопличко И. Г.* Межиричское жилище из костей мамонта. — Киев 1976.

³ *Борисковский И. И.* Древнейшее прошлое человечества. — Л., 1978; *Рогачев А. Н.* Палеолитические жилища и поселения. — В кн.: Каменный век на территории СССР. М., 1970; *Рогачев А. Н.* Об аносовско-мезинском типе палеолитических жилищ на русской равнине. — КСИА АН СССР, 1962, вып. 92; *Шовкопляс Г. Г.* До питання про характер жител пізнього палеоліту. — Вісн. АН УРСР, 1952, № 2.

⁴ *Klíma V. Doimí Věstonice.* — Praha, 1963; *Prošek F. Mladopaleolitická obydlí v Československu.* — PA, 1961, N 1; *Gabori M., Gabori V.* Der erste Paläolithische Hausgrundriss in Ungarn. — AA AS, 1958, N 9; *Bordes F.* Le Paléolithique dans le monde. — Paris, 1958; *Kozłowski J., Kubiak H.* Premières huttes d'habitation du paléolithique supérieur en es de mammoth découvertes en Pologne. — Anthropologie, 1971, 75, N 3/4.

⁵ *Черныш А. П.* Остатки жилища мустьерского времени на Днестре. — СЭ, 1960, № 1; *Борисковский П. И.* Древнейшее прошлое человечества. — Л., 1978, с. 122.

⁶ *Черныш А. П.* К вопросу о времени сложения родового строя. — КСОГАМ за 1962 г. Одесса, 1964.

⁷ *Lumley H.* Une cabane acheulien dans la grotte du Lazaret (Nice). — Mem. Soc. prehist. Franc., 1969, t. 7; *Clark J.* The Middle Acheul occupation site at Lafarne. — Roma, 1967, N 9; *Clark J.* Acheulian Occupation site in the Middle East and Africa. — A study in cultural variability, Amer. Anthropol., 1966, vol. 68, N 2, p. 1—234; *Kahlke H. D.* Wykopaliska z czterech kontynentow. — Leipzig etc., 1967. — 92 s.

⁸ *Долуханов П. М.* География каменного века. — М., 1979, с. 78.

⁹ *Борисковский П. И.* Палеолит Украины. — М.; Л., 1953, рис. 89.

А. П. ЧЕРНЫШ

Мустьерские жилища в Поднестровье

Резюме

Советские исследователи достигли значительных успехов в изучении позднепалеолитических жилищ мустьерского времени на стоянках открытого типа. После открытия в 1959 г. остатков жилища из костей мамонта в четвертом слое стоянки Молодова I положение о существовании мустьерских жилищ стало бесспорным. Больше того, наличие мустьерских жилищ стало одним из критериев для постановки вопроса о возникновении родового строя в мустьерское время.

В 1974—1978 гг. продолжены исследования многослойной стоянки Молодова I. Исследования на большой площади мустьерского поселения четвертого слоя стоянки (изучено около 940 м²) позволили обнаружить остатки от 11 скоплений культурных остатков округлой и овальной форм, являвшихся руннами жилищ, окружавших центральное долговременное зимнее жилище, открытое в 1959 г. Таким образом, мустьерские поселения открытого типа состояли из серии жилищ, окружавших зимнее жилище, имевшее две камеры и две пристройки. Три округлых жилища соединялись между собой, образуя удлиненное трехкамерное жилище. Учитывая наличие ряда округлых скоплений-жилищ на ряде раннепалеолитических памятников, округлых и трехкамерных удлиненных жилищ в четвертом слое Молодова I, наличие округлых и удлиненных трех и многокамерных жилищ на позднепалеолитических памятниках, можно предполагать о наличии в палеолитическом домостроительстве генетической преемственности, свидетельствующей о глубоких традициях в технике сооружения жилищ, что позволяет сделать вывод об отсутствии разрыва, скачка между средним палеолитом и поздним. Это подтверждается анализом кремневого инвентаря и предметами искусства.

Економічні та культурно-політичні відносини Ольвії з Херсонесом

Взаємозв'язки між полісами в античному світі — один із значних факторів розвитку їх економіки та культури. Тим більш суттєве значення вони мали для периферійних, віддалених від своїх метрополій, колоній Північного Причорномор'я, зокрема Ольвії та Херсонесу. Характер міжполісних відносин диктувався їх внутрішніми потребами, особлива увага приділялась зв'язкам зі своїми метрополіями та іншими розвиненими грецькими державами.

Взаємовідносини між полісами одного невеликого регіону на Понті вивчалися менше насамперед тому, що для дослідження цих контактів існує мало джерел, ніж, скажімо, з містами Середземномор'я. Проте і їх достатньо для детального і узагальненого вивчення питання, зокрема зараз існує ряд даних, які вказують на різнобічні зв'язки між Ольвією та Херсонесом.

Ці відносини в свій час привернули увагу В. В. Латишева¹. В радянський час кількість різних джерел значно збільшилась. Їх дослідники також вказували на тісні контакти між цими містами². Вивчаючи монети херсонеського та керкінітідського карбування, виявлені в Ольвії, та монети ольвійського карбування з Херсонесу, П. Й. Қаришковський та А. М. Гілевич відзначали наявність торговельних зв'язків між цими містами³. Вивчаючи історію та економіку Північно-Західного Криму в античну епоху, О. М. Щеглов також вказував на контакти з даним регіоном⁴.

Однак до цього часу всі матеріали по цій проблемі не узагальнені. Метою даної статті є розгляд в сукупності всіх відомих археологічних джерел в хронологічній послідовності про економічні та культурно-політичні взаємовідносини Ольвії та Херсонесу. Вивчення цього питання викликає інтерес і в тому плані, що обидва поліси в історичному і культурному розвитку були неадекватні, в багатьох відношеннях різнохарактерні і різнобічні держави, породжені різними колонізаційними процесами в різні часи.

Мілетсько-іонійська колонізація, що передувала дорійській, була направлена головним чином для безпосередньої експлуатації родючих земель, вільних від осілих варварських племен і морських ресурсів⁵. «Впровадження грецьких колоністів в Таврику, яке виразилось у створенні гераклейської колонії Херсонесу, проходило уже в інших історичних умовах, що склалися в припонтійському регіоні. Головні цілі колонізації тут, очевидно, були інші. Вони переслідували не тільки безпосередню експлуатацію колонізованих земель, але й можливість розвивати і тримати в руках чорноморсько-грецьку морську транзитну торгівлю, забезпечуючи таким чином опосередковану експлуатацію великого регіону»⁶. О. Н. Щеглов правий, певно, і в тому, що для гераклеотів з багатим досвідом підкорення маріандинів (місцевого населення) була властива досить жорстка організація полісної общини⁷. Очевидно, з рядом причин це якоюсь мірою обумовлювало різнохарактерність в суспільно-політичній, економічній і ідеологічній структурах обох полісів, що, однак, не заважало швидкому налагодженню взаємних контактів.

Економіка обох полісів, як і взагалі античних полісів, базувалась в основному на сільському господарстві, що було запорукою якщо і не повної, то відносної їх автаркії⁸. До часу заснування Херсонесу Ольвія вже була розвиненим полісом⁹. Інтерес Ольвії до Північно-Західного Криму, зокрема іонійського поселення Керкінітиди, проявлявся ще на самих ранніх етапах її існування¹⁰. До першої половини — середини V ст. до н. е. відносяться знахідки монет ольвійського карбування і в Херсонесі¹¹.

Однак першим, найбільш достовірним документом про існування міжполісних відносин Ольвії і Херсонесу є ольвійська проксенія херсонесита початку IV ст. до н. е.¹² Із всіх епіграфічних пам'яток, виявлених в Ольвії, вона є однією з перших проксеній цього міста, як це переконливо доказав П. Й. Қаришковський¹³. Надання великих привілеїв херсонеситу вказує на існування тісних економічних зв'язків між обома полісами уже на початку IV ст. чи, можливо, уже і в останній чверті V ст. до н. е. Зміст напису дає підтвердження цій думці: «Ольвіополіти (такому-то), сину Пірраліона, херсонеситу, дарували проксенію і ателію на всі товари, йому і нащадкам (його), і (право) ввозу і вивозу всюди, припливати (йому) і відпливати в военний і мирний час, не піддаючись конфіскації і не укладаючи договору»¹⁴. Насамперед звертає увагу довіря до мешканця сусіднього міста на довгі часи, що, певно, свідчить про упевненість, що між обома полісами не могло бути серйозних причин для конфліктів, які б могли порушити добросусідські торговельні зв'язки. Ольвія часто надавала подібного типу проксенії, складені за типовою формулою, характерною для проксеній і інших еллінських міст, і навіть політію громадянам інших більш віддалених античних міст.

П. Й. Қаришковський звернув увагу, що в названій проксенії право вивозу і ввозу товарів визначається словом *παντα* (всюди), тобто відноситься не тільки до міста Ольвії з її гаванню, але й поширюється на всю територію ольвійського полісу¹⁵. «Значення такої вказівки для Ольвії, — пише він, — не можна недооцінювати, з якої випливає, що в межах ольвійської держави було кілька таких пунктів, де не тільки здійснювались операції, пов'язані з ввозом і вивозом товарів, але й знаходились установи або особи, під наглядом яких відбувалась торгівля та збирання мита»¹⁶. Відповідно до цього на початку IV ст. до н. е. на території Ольвійського полісу повинні були існувати певні поселення. Ряд великих урбанізованих поселень з розвиненим кам'яним домобудівництвом виникає вздовж лиману в кінці V ст. — на початку IV ст. до н. е.¹⁷ Ольвія знаходилась в цей час на одному з етапів свого економічного і культурного розквіту і була в більш вигідному економічному становищі порівняно з Херсонесом, тому що володіла більшою хлібородною зоною. Херсонес же в силу географічних умов на початку IV ст. до н. е. ще не мав такої бази. Тому цілком можливо, що Ольвія на ранньому етапі становлення молодого херсонеського полісу приймала участь у забезпеченні його хлібом, якщо і не своїм власним, то була посередницею в торгівлі зі скіфами. Не виключено, що саме через це посередництво торгувала і метрополія Херсонесу — Гераклея Понтійська, яка в свою чергу налагодила торговельні зв'язки з ольвійським полісом за допомогою своєї колонії. Останні зафіксовані епіграфічними пам'ятками¹⁸, а також великою кількістю гераклеїських амфор, що поступали сюди з вином та оливковим маслом з кінця V ст. до початку III ст. до н. е.¹⁹

В Херсонесі поки що не знайдено ніяких епіграфічних свідчень IV ст. до н. е. про надання якихось привілеїв ольвіополітам, хоч не виключено, що такі існували. Цим власне і обмежуються як прямі, так і опосередковані дані про відносини Ольвії і Херсонесу в цей час.

Найбільш інтенсивні контакти були налагоджені в останній третині IV — першій половині III ст. до н. е. В цей час стався ряд змін в історії обох полісів зовнішнього (поразка скіфів 339 р. і розпад скіфського царства Атея²⁰, облога Ольвії Зопіріоном 331 р.²¹, просування сарматів між Доном і Дніпром, утворення пізньоскіфської держави з центром в Криму) й внутрішнього порядку. Політика обох держав в багатьох відношеннях визначалась економічними причинами. На поділених ділянках Гераклеїського півострова були в основному виноградні плантації²², Ольвія в зв'язку з наступом Зопіріона втратила значною мірою свою хору²³. Нестача хліба при постійному зро-

станні кількості населення в Ольвії і Херсонесі вимагала прийняття якихось рішучих заходів. Як відомо, вони були вжиті з метою розширення полісних земель, внутрішньої їх колонізації з організацією і благоустроєм території держав. До володінь Херсонесу включили Керкінітиду, після чого почалась інтенсивна експлуатація родючих рівнин північно-західного побережжя Криму в кінці IV—на початку III ст. до н. е. з заснуванням численних поселень і розподілом земель на клери²⁴. Ольвія в свою чергу почала нове освоєння земель вздовж Буго-Дніпровського лиману²⁵ і значно розширила свої володіння на захід, очевидно, аж до сучасної Одеси, про що свідчать не тільки монети ольвійського карбування, але й спільність матеріальної та духовної культури цих територій²⁶. Природно, що з значним просторовим розширенням і збільшенням населення ці поліси мало були подібні до полісів класичного типу, тим паче ідеальний поліс Платона з 5040 повноправними громадянами²⁷ чи Арістотеля, який вважав, що як населення, так і територія полісу повинні бути «доступні для огляду». Обидва поліси в цей період (остання чверть IV — перша половина III ст. до н. е.) були у найвищому розквіті свого економічного розвитку та територіального розширення. Однак це продовжувалось недовго. Одночасно зміцнювалась пізньоскіфська держава, яка постійно претендувала на землі Херсонесу та Ольвії. Уже в середині III ст. до н. е., а можливо, дещо раніше, певно внаслідок набігів придніпровських скіфів Ольвія майже повністю втратила свою величезну хору, обмежуючись, очевидно, лише найближчою сільськогосподарською округою. Херсонес від набігів скіфів хоча і втратив частину своєї території, однак в економічному плані стояв на більш високому рівні, ніж Ольвія²⁸. Це, звичайно, стало причиною посилення економічних та культурно-політичних зв'язків, особливо у III ст. до н. е.

До цього часу відносяться два фрагменти декретів про надання Херсонесом проксенії ольвіюполітам²⁹. До настання кризи Ольвія інтенсивно торгувала, певно, не тільки сільськогосподарськими продуктами, але й виробами ремесла. Монети ольвійського карбування трапились не лише в Херсонесі, а й в найбільших його поселеннях (Керкінітда, Калос-Лімен, «Чайка», «Кульчукське») ³¹. Одним з основних видів херсонеського експорту в Ольвію в III—на початку II ст. до н. е. було вино. Тут виявлено значну кількість уламків херсонеських амфор і клейм³². Херсонеські купці, як і ольвійські, заходили не лише до гавані міста, але і його найбільших поселень³³.

Очевидно, в III ст. до н. е. між Ольвією та Херсонесом існував політичний договір, в якому Херсонес відігравав провідну чи керівну роль. Про це якоюсь мірою свідчить дуже фрагментований почесний декрет на честь трьох синів херсонесита Аполлонія середини чи швидше третьої чверті III ст. до н. е.³⁴ В ньому вказується, що в Ольвії були синедри, що херсонесит Аполлоній позичив місту в тяжкий для нього час 3 тис. золотих, які не змогли повернути вчасно, і, певно, сини Аполлонія, які «успадкували від батька образ дій і всіляку прихильність до народу», зробили відстрочку. Посадові особи, які згадуються в декреті, очевидно, виступали як члени союзної ради в ролі представників окремих міст, як це видно з написів Еллади і Малої Азії³⁵. За припущенням В. В. Латишева, синедри були в Ольвії членами особливої комісії для занять спеціальними державними справами, вони входили в неї, як представники інших міст³⁶. В даному випадку, коли на раді вирішувалось питання про нагороду херсонеситів, серед синедрів, безсумнівно, мав бути і представник Херсонесу. Тому допустимо, що між обома містами існував і політичний договір або союз.

Цілком імовірно, що Аполлонію ще до займу була надана не лише проксенія, але й політія. Перебуваючи в тяжкому економічному становищі, Ольвія не змогла в строк повернути свій борг. Його виплата призначалась синам Аполлонія, які, як це і було прийнято, користувались в Ольвії тими ж привілеями, що й батько. Залишаючись в дружніх від-

носінах з містом, вони продовжили строк виплати, а, можливо, й зменшили суму.

Коли Ольвія розплатилась з цим боргом, сказати важко. Судячи з протогенівського декрету, який, очевидно, датується останньою чвертю III ст. до н. е.³⁷, Протоген звільнив місто від боргів і процентів³⁸. Соціально-політична і фінансово-економічна криза Ольвії у другій половині III ст. підтверджується і цими документами, і присвятним написом на честь ситонів, спеціальної колегії чиновників, які у важкі роки займались закупівлею та розподілом хліба³⁹. Хлібна криза і масовий голод спіткали не тільки Ольвію, але й західнопонтійські міста, зокрема і найближчих її сусідів — Тіру та Істрію⁴⁰. Просити від них допомоги, зрозуміло, було виключене. Своїми власними силами, навіть і при допомозі багатих громадян міста, які могли бути державними кредиторами, Ольвія довго не могла вийти з критичного фінансового становища.

Пояснявалось таке важке становище, небувале до цього часу, не тільки соціально-етнічними потрясіннями і політичною анархією в III—II ст., серед таких народностей, як скіфи, сармати, галати, сайї, савдарати та ін. з їх постійними набігами і вимогами дані, як про це красномовно свідчить протогенівський декрет, але й сильними неврожаями, що продовжувались, певно, не один рік, втратою сільськогосподарських округ, а також війнами, які Ольвія вела на суші і на морі, як це видно з декрету на честь Антестерія третьої чверті III ст. до н. е.⁴⁰ Цілком імовірно, що в період хлібних криз в Ольвії Херсонес допомагав їй не лише фінансами, а й продовольством. Про продовження дружніх та економічних зв'язків обох полісів вказує і ольвійський декрет кінця III—початку II ст. до н. е. про надання якихось пільг херсонеситу Діонісію, який «взагалі прихильний до народу і, зокрема, громадянам, що перебувають в Херсонес, стає в пригоді»⁴¹.

При вивченні монет Херсонесу і Ольвії кінця III ст. до н. е. П. Й. Каришковський⁴² та В. О. Анохін⁴³ відмічають подібність лицьових та зворотних сторін срібних гемидрахм обох міст. П. Й. Каришковський вважає, що це «могло бути або результатом навмисного копіювання херсонеських зразків ольвійськими монетчиками, або навіть наслідком повної тотожності художньо-зображувальних та технічних прийомів виготовлення монет, що веде до припущення про спільність майстерні, з якої вийшли відповідні штемпелі»⁴⁴. Проте він, відмічаючи цей феномен монетного карбування обох міст, вважає, що це явище зовсім не свідчить про якусь перевагу Херсонесу над Ольвією, хоча б тому, що ольвійський декрет на честь Нікерата кінця II—початку I ст. до н. е. вказує на їх незалежність. Однак варто сказати, що між випуском цих монет і згаданим декретом лежить майже століття. Політична ситуація за цей час значно змінилася як в районі Ольвії, так і в північно-західному Криму. У другій половині II ст. до н. е. зв'язки між обома містами, очевидно, майже зовсім припиняються. Херсонес поступово до кінця століття в результаті воєн зі скіфами майже повністю втратив свою землеробську округу⁴⁵. Загроза нападу скіфів на місто змусила херсонеситів шукати підтримки у Понтійського царства⁴⁶. Ольвія в силу своїх внутрішніх інтересів, послаблена різними кризами, змушена була визнати протекторат скіфських царів і по суті була їх союзником, підтримуючи тісні зв'язки з Неаполем Скіфським⁴⁷. Звичайно, що політична переорієнтація Ольвії на бік скіфів, які вели постійні війни з Херсонесом, змінила їх стосунки. І можна, навіть, припустити, що причиною цієї переорієнтації Ольвії була не лише скіфська сила, але якість незадоволення відносинами з Херсонесом, від якого вона у другій половині III—першій половині II ст. до н. е. залежала економічно.

Про це свідчать не лише декрет на честь синів Аполлонія, тотожність монетного карбування, але й деякі пам'ятки культового характеру. Як відомо, релігія відіграла не останню роль у взаємозв'язках антич-

них полісів. Вона знайшла своє відображення і у відносинах Ольвії та Херсонесу, де відчувається переважаюча роль останнього.

Херсонес приймав активну участь у шануванні Ахілла на Тендровській косі, де проводились спортивні свята на честь цього ольвійського бога, а також на острові Левка, що знаходився під протекторатом Ольвії⁴⁸. В результаті цього, певно, і в Херсонесі з'явилися окремі прихильники цього культу, на що вказують присвятні граффіті на посудинах⁴⁹. Цим, власне, і обмежується вплив Ольвії (як видно, не прямий, а опосередкований) на розвиток релігійного життя херсонеситів.

Деяко інший характер херсонеські культу мали в Ольвії, що з'явилися тут саме в період найбільш активних взаємовідносин. Передусім це стосується культу Геракла, що відігравав в пантеоні Херсонесу слідом за Партеносом головну роль, як покровитель і захисник полісу. В Ольвії, навпаки, майже до початку III ст. до н. е. він зовсім не шанувався, — у всякому випадку про це немає якихось конкретних даних, окрім срібних статерів з його зображенням кінця V ст. до н. е.⁵⁰ До III—II ст. до н. е. відноситься найбільша кількість пам'яток, які безпосередньо вказують на шанування цього героя: це й присвятні написи, і теракотові зображення, і зображення на монетах⁵¹. На деяких пам'ятках простежується безпосередній вплив Херсонесу. Одна з серій ольвійських монет, як уже відмічалось, нагадує херсонеські зображення Геракла в левовій шкірі. Теракотові зображення героя привозились в Ольвію з Херсонеса, зокрема і велика глиняна скульптура відпочиваючого Геракла. Впровадження цього культу в релігійне життя ольвіополітів відбувалось під впливом Херсонесу. Однак культ Геракла не мав тут широкого поширення. Як тільки відносини з Херсонесом значно скоротились, шанування його повністю затухає. Увагу привертає той факт, що на двох присвятних написах Гераклу (всього виявлено три) його ім'я було витерте, як вважає В. В. Латишев, на-вмисно, коли в силу якихось обставин його культ в місті був усунений⁵². Такі обставини дійсно виникли, якщо прийняти до уваги, як уже відмічалось, що у другій половині II ст. до н. е. відносини між Ольвією та Херсонесом припинились на деякий час в зв'язку з політичною переорієнтацією першої.

Немає до цього часу в Ольвії даних про шанування херсонеської патронеси Партенос, окрім одного напису II ст. до н. е. Це присвята богині Партенос від херсонеситів⁵³. Етнонім без сумніву свідчить, що плита була спеціально привезена з Херсонесу для присвячення богині в Ольвії, однак самостійне існування тут цього культу не підтверджується ніякими даними. В Ольвії з самого раннього часу шанувалися Артеміда і Артеміда Дельфінія, як сестра і паредра Аполлона Дельфінія. Однак її культ ніколи не користувався в Ольвії особливою популярністю, тим більше його не можна зрівняти із значенням культу Партенос в Херсонесі. Про деяке пожвавлення культу Артемиди в Ольвії можна говорити лише для III—II ст. до н. е., тобто того ж періоду, що був характерний і для культу Геракла. В цей час існувало тут і її святилище, про що свідчить напис на честь Тімо-жриці цієї богині⁵⁴, та монети ольвійського карбування з її зображенням, скульптурні і теракотові образи богині⁵⁵. Отже, і у відношенні цього культу можна вважати, що він пожвавився в період найбільш тісних відносин між обома полісами в силу політичної орієнтації в Ольвії на короткий час, однак так і не знайшов широкого поширення серед населення. Після цього обидва культу в Ольвії не зафіксовані більше ніякими пам'ятками. Варто підкреслити, що така ситуація в культурному житті ольвіополітів була притаманна лише для цих культів в елліністичний час.

Згодом уже в римський час відносини між обома містами, певно, відновлюються, проте вони вже мали зовсім інший характер, на що вказують лише ольвійські монети, виявлені в Херсонесі. Небезпідставним

здається припущення А. М. Гілевич, яка звернула увагу на те, що більшість цих монет трапилась у похованнях, а тому ці поховані могли бути ольвіполітами⁵⁶. Зовсім не виключено, що в важкі для Ольвії часи якась частина населення Ольвії переселялась в інші міста, зокрема і в Херсонес*.

Отже, найбільш інтенсивні економічні та культурно-політичні відносини між Ольвією та Херсонесом існували в III—першій половині II ст. до н. е. Всі виявлені в цей час джерела вказують на провідну роль Херсонесу, особливо в важкий для Ольвії час.

* В Херсонесі також виявлено уламок мармурового надгробка II ст. до н. е. з метричною епітафією якомусь ольвіполіту (ІРЕ, I², 546).

¹ ІРЕ, I², 345; 546.

² Карышковский П. О. Ольвия и Херсонес по нумизматическим данным. — КСОГАМ, 1963, с. 156—167; Леви Е. И. Ольвийский декрет из раскопок 1949 г. — ВДИ, 1951, № 1, с. 142—149; Леви Е. И. Новая ольвийская надпись из раскопок 1951 г. — ВДИ, 1953, № 1, с. 177—181; Соломонович Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — Киев, 1973, с. 12—13; Белецкий А. А. Греческие надписи Ольвии из раскопок 1950—1967 гг., хранящиеся в Киеве. — В кн.: Ольвия, Киев, 1975, с. 116; Виноградов Ю. Г. О методике обработки греческих эпиграфических памятников. — В кн.: Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР. М., 1978, с. 64—66.

³ Карышковский П. О. Ольвия и Херсонес по нумизматическим данным, с. 156—167; Гилевич А. М. Античные иногородние монеты из раскопок Херсонеса. — НС, 1968, вып. 3, с. 3—10.

⁴ Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978, с. 123.

⁵ Щеглов А. Н. Тавры и греческие колонии в Таврике. — В кн.: Матер. II Всесоюз. симпозиум по древ. истории Причерноморья на тему «Местное население Причерноморья в эпоху Великой греческой колонизации (VIII—V вв. до н. э.): Тез. докл. и сообщ. Тбилиси, 1979, с. 92.

⁶ Там же, с. 93.

⁷ Там же, с. 93—94.

⁸ Кошеленко Г. А. Полис и город: к постановке проблемы. — ВДИ, 1980, № 1, с. 4—12.

⁹ В даному випадку (слідом за більшістю дослідників) ми приймаємо дату заснування Херсонесу 422—421 рр. до н. е. за загальноприйнятою гіпотезою Шнайдервірта—Тюменева (Тюменев А. И. Херсонесские этюды. — ВДИ, 1938, № 2, с. 245—275). У всякому випадку ця дата, хоч і їй і суперечать деякі ранні матеріали, може вказувати уже на існування міста, а не поселення, що цілком закономірно могло йому передувати.

¹⁰ Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху, с. 116—117.

¹¹ Гилевич А. М. Античные иногородние монеты., с. 5; Карышковский П. О. Ольвия и Херсонес по., с. 160.

¹² Леви Е. И. Новая ольвийская проксения. — КСИА АН СССР, 1967, № 109, с. 31—35; Надписи Ольвии. — Л., 1968, с. 15—16.

¹³ Карышковский П. О. Древнейшая ольвийская проксения херсонесца (НО, 3, 12). — В кн.: 150 лет ОАМ АН УССР: Тез. конф. Киев, 1975, с. 126—127.

¹⁴ Там же, с. 127.

¹⁵ Там же, с. 126.

¹⁶ Там же, с. 127.

¹⁷ Русаева Г. С. Поселения Питухівка I біля Ольвії. — Археологія, 1968, 21, с. 207; Рубан В. В. О периодизации античных памятников Северо-Западного Причерноморья доримского времени. — В кн.: 150 лет ОАМ АН УССР, с. 131.

¹⁸ НО, 2, 6. Якщо перший напис, що дуже фрагментарно зберігся, лише здогадно можна віднести до проксенії гераклеоту чи гераклеотам, то другий, який відноситься до другої половини IV ст. до н. е., є взагалі єдиним у Північному Причерномор'ї і добре збереженим проксенічним декретом в честь геракліотів, яким Ольвія надавала великі права і шльги відносно торгівлі в будь-який час.

¹⁹ Граков Б. Н. Эпиграфические клейма на горлах некоторых эллинистических остроновых амфор. — Тр. ГИМ, 1926, вып. 1, с. 165—200; Брашинский И. Б. Керамические клейма Гераклен Понтийской. — НЭ, 1965, т. 5, с. 10—27; Лейтунская Н. А. Керамическая тара из Ольвии. — Киев, 1982, с. 73.

²⁰ Шелов Д. Б. Царь Атея. — НС, 1965, т. 2, с. 16—30; Анохин В. А. Монеты Атея. — В кн.: Скифские древности. Киев, 1973, с. 20—41.

²¹ Masrob. Saturn., I, XI, 33.

²² Стржелецкий С. Ф. Клеры Херсонеса Таврического: К истории древнего земледелия в Крыму. — ХС, 1961, вып. 6, с. 150—168.

²³ Рубан В. В. О периодизации античных памятников., с. 131; Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М., Рубан В. В. К истории ольвийской сельской округи. — Исследование по античной археологии Северного Причерноморья. — Киев, 1980, с. 11.

- ²⁴ *Щеглов А. Н.* Северо-Западный Крым в античную эпоху, с. 121—123.
- ²⁵ *Рубан В. В.* О периодизации античных памятников..., с. 131.
- ²⁶ *Брашинский И. Б.* Рец. на книгу «Wasowicz A. Olbia pontique et son territoire». Paris, 1975. — СА, 1977, № 3, с. 303; *Диамант Э. И.* Монетные находки Кошарского поселения: К вопросу о зап. границе Ольв. полиса. — В кн.: Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. Киев, 1978, с. 241—249; *Русяева А. С.* Деякі риси культурно-історичного розвитку Північно-Західного Причорномор'я в VII—V ст. до н. е. — Археологія, 1979, № 30, с. 17.
- ²⁷ *Plato. Legg.*, 137e, 445 c.
- ²⁸ *Arist. Polit.*, VI
- ²⁹ *Щеглов А. Н.* Указ. соч., с. 123.
- ³⁰ *ІРЕ*, I², 546.
- ³¹ *Гилевич А. Н.* Античные иногородние монеты..., с. 9—10.
- ³² *Борисова В. В.* Керамические клейма Херсонеса и классификация херсонесских амфор. — НЭ, 1974, II, с. 112—121.
- ³³ *Карышковский П. О.* Ольвия и Херсонес по ... с. 160—167.
- ³⁴ *Леви Е. И.* Новая ольвийская надпись из раскопок 1951 г. — ВДИ, 1953, с. 177—181; *НО*, 28, 29.
- ³⁵ *RE*, стб. 1333.
- ³⁶ *Латышев В. В.* Эпиграфические новости из Южной России. — ИАК, 1905, вып. 14, с. 94—96.
- ³⁷ *ІРЕ*, I², 32. *Латышев В. В.* датує його в одному випадку 70—40 рр. III ст. до н. е., в іншому — другою половиною III — першою чвертю II ст. до н. е.; *Клипович Т. М.* К вопросу о датировке ольвийского декрета в честь Протогена (ВДИ, 1966, № 2, с. 142—148) і *Карышковський П. И.* До питання про дату ольвійського декрету на честь Протогена (Археологія, 1968, 21, с. 95—105) відносять його до кінця III — перших десятиліть II ст. до н. е.; *Виноградов Ю. Г.* датує цей документ останньою чвертю III ст. (О методике обработки греческих эпиграфических памятников. — В кн.: Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР. М., 1978, с. 57).
- ³⁸ *ІРЕ*, I, 32, В.
- ³⁹ *НО*, 72.
- ⁴⁰ *Виноградов Ю. Г.* Эпиграфические открытия последних лет в Ольвии. — В кн.: Новейшие открытия советских археологов. Киев, 1975, с. 90; *Виноградов Ю. Г.* О методике обработки..., с. 57.
- ⁴¹ *НО*, 26; *Леви Е. И.* Ольвийский декрет из раскопок 1949 г. ВДИ, 1951, № 1, с. 142—149.
- ⁴² *Карышковский П. О.* Ольвия и Херсонес..., с. 166.
- ⁴³ *Анохин В. А.* Монетное дело Херсонеса. — Киев, 1977, с. 28—29.
- ⁴⁴ *Карышковский П. О.* Ольвия и Херсонес..., с. 166.
- ⁴⁵ *Щеглов А. Н.* Северо-Западный Крым в античную эпоху, с. 128—133.
- ⁴⁶ *Жебелев С. А.* Северное Причерноморье. — М.; Л., 1953.
- ⁴⁷ *Соломоник Э. И.* О скифском государстве и его взаимоотношениях с греческими городами Северного Причерноморья. — В кн.: Археология и история Боспора. Симферополь, 1952, вып. 1, с. 124.
- ⁴⁸ *Русяева А. С.* Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — Киев, 1979, с. 140.
- ⁴⁹ Граффити античного Херсонеса. — Киев, 1978, табл. 5.
- ⁵⁰ *Карышковский П. О.* О монетах с надписью ΕΜΙΝΑΚΟ. — СА, 1960, № 1, с. 179—195.
- ⁵¹ *Русяева А. С.* Земледельческие культы..., с. 140—142.
- ⁵² *ІРЕ*, I², 186. *Парович-Пешикан М.* (Некрополь Ольвии эллинистического времени. — Киев, 1974, с. 155) вважає, що Геракл в Ольвії був патроном аристократичної партії і після її повалення його культ також було скасовано. Однак напис, на який вона в основному спирається, було присвячено не Гераклу Сотеру, а Зевсу Сотеру, добре відомому в Ольвії з інших пам'яток (*Белецкий А. А.* Греческая надпись на базе статуи из Ольвии. — ВДИ, 1955, № 2, с. 180—191, порівняй з *НО*, 71).
- ⁵³ *Белецкий А. А.* Греческие надписи Ольвии из раскопок 1950—1967 гг., хранящиеся в Киеве. — В кн.: Ольвия, Киев, 1975, с. 115—117; *Виноградов Ю. Г.* О методике обработки..., с. 64—66.
- ⁵⁴ *ІРЕ*, I², 190.
- ⁵⁵ *Русяева А. С.* Земледельческие культы..., с. 17—19.
- ⁵⁶ *Гилевич А. М.* Античные иногородние монеты..., с. 10.

Экономические и культурно-политические связи Ольвии с Херсонесом

Резюме

В статье рассматриваются различные памятники, свидетельствующие о разносторонних связях между двумя античными полисами в Северном Причерноморье — Ольвией и Херсонесом Таврическим. Эти связи были налажены по существу в первые десятилетия существования Херсонеса. Более интенсивный характер они имели в эллинистический период. В период экономического кризиса Ольвии Херсонес в этих отношениях играл ведущую роль.

М. В. ГОРЕЛІК

Про «фракійські» шоломи

Стаття досліджує ряд проблем, пов'язаних з залишками чудового античного шолома, виявленого при розкопках другого Мастюгинського кургану¹. А. П. Манцевич присвятила цій знахідці ґрунтовну працю, яка містить опис і публікацію фрагментів мастюгинського шолома, що зберігається в Державному Ермітажі, визначення кола пам'яток, пов'язаних з досліджуванним об'єктом, реконструкцію шолома, локалізацію подібних пам'яток на півночі Балканського півострова — у Фракії². Опис решток мастюгинського шолома виконано А. П. Манцевич ретельно, що знімає необхідність повторювати це в даній статті. Коло античних шоломів, безпосередньо пов'язаних з мастюгинським, визначене досить точно, хоч і неповно. Щодо останніх двох проблем, то реконструкція, запропонована А. П. Манцевич, правильна лише частково, найважливіше ж питання про локалізацію групи шоломів типу мастюгинського вирішено, на наш погляд, невірно. Це і стало приводом для нашого звернення до даної теми.

Почнемо з реконструкції шолома (рис. 1). Вона базується на аналогіях (рис. 2, 1—5), більша частина яких фігурує в роботі А. П. Манцевич³. З найбільшою вірогідністю мастюгинські шоломи можна віднести до різновидностей В або Г.

Цілком зрозуміло, що купол його металевий, як і у всіх шоломів, а не шкіряний, як вважає А. П. Манцевич⁴. Вона обґрунтовує цю тезу тим, що не збереглась бронза від купола шолома. Але ж бронза не збереглась і від більшої частини очілля. Крім того, наявність м'якого шкіряного купола позбавила б більшу частину шолома захисних властивостей. В такій же мірі невірно вирішено питання про нащочки. А. П. Манцевич відносить до них велику прямокутну пластину із зображенням левиного грифона⁵. Однак форма і розмір пластини не знаходять собі аналогій в нащочниках античних шоломів (особливо різко вона відрізняється від дуже складної форми нащочників, приведених А. П. Манцевич в якості аналогій даній пластині⁶). Крім того, через свою форму і розміри (17,5×8,5 см) пластина, будучи нащочником, закривала б воїну зовнішні кути очей, не давала б повертати голову, а її нижній лівий кут врізався б воїну в груди. Та і мотиви її оформлення ніяк не перегукуються з елементами декору очілля і напотиличника⁷. Призначення цієї пластини, на наш погляд, зовсім інше. Н. Е. Макаренко у звіті відмічав, що уламки шолома і прямокутна пластина з грифоном лежали поверх стріл⁸. У зв'язку з цим, можливо, пластина була належністю горита, тобто оббивкою прямокутного виступу відділення для стріл (рис. 1; 3, 1). Вона знаходить аналогії в усіх відомих обивках горитів (рис. 3) і за формою, і за розмірами; характерно, за мотивами оформлення тут, як і всюди, зображено крилатий грифон. Відмінність цієї пластини лише в тому, що грифон розміщено по вертикалі, а не по горизонталі, як в решті пам'яток. Але там це обумовлено горизонталь-

ною композицією оформлення всієї оббивки горита, а мастюгинська ж пластина була єдиною прикрасою горита. Та і не на всіх оббивках строго дотримувалось направлення композиції, зокрема, в оббивці горита з кургану Пастака (Дорт-Оба) грифон на прямокутній пластині та ряд тварин і чудовищ на широкій окрайці розміщені горизонтально, а орел, зображення якого займає основне поле, поставлений вертикально (рис. 3, 4).

Нащочники мастюгинського шолома, судячи з аналогій (рис. 2, 1, 6) мали складну форму, виступи на лицьовому краї прикривали щоки. Їх відсутність можна пояснити як сильним окисленням і розкладом металу, так і тим, що шолом був покладений в могилу уже без нащочників (до речі, без нащочників дійшла до нас більшість античних шоломів, у яких ця деталь кріпилась рухомо).

Спробуємо з'ясувати походження групи шоломів мастюгинського типу. Їх всіх об'єднують такі ознаки (рис. 1; 2, 1—5): належність до одного типу античних (давньогрецьких) — «аттичному», до його специфічного варіанта, що характеризується відсутністю носової стрілки; карбоване зображення великих поплутаних пасм кучерявого волосся на очіллі; завершення купола шолома у вигляді башлика (шоломи з Лувра, Конверсано, Перуджі і Геркуланума), що може бути і у мастюгинського шолома (рис. 1; 2, 1—4); рослинна орнаментация у вигляді листя, стеблин, квітів, аканта (шолом з Мастюгина, Перуджі, Геркуланума, з ватиканського музею Грегоріано та Катандзаро) (рис. 2, 2—5); більш часта подібність — маскарони на очіллі — у шоломів з Мастюгина та Лувра (рис. 1; 2, 1), а також специфічні зубчасті гребені у шоломів з Лувра і із Конверсано (рис. 2, 1, 2). Крім шоломів з музею Грегоріано та Катандзаро, майже повністю ідентичних один одному, в інших наявні індивідуальні досить яскраві відмінності в елементах декору, особливо в своєрідних «крилах» по боках очілля у шолома з Конверсано (рис. 2, 2). Усі шоломи декоровані в одній художній манері — карбуванням в досить високому рельєфі, з послідуною обробкою різцем. Всі деталі, особливо «антропоморфні», передані з сочною натуральністю.

Із сказаного видно, що досліджувана група шоломів виготовлена одночасно і в одному місці, вірогідно, в одній майстерні. Де ж функціонувала ця майстерня?

Відповідь на це питання може дати якоюсь мірою ареал знахідок шоломів, що розглядаються. Три шоломи (рис. 2, 2, 4) локалізуються по місцях їх знахідок — це Конверсано в Апулії, Геркуланум в Кампанії і Катандзаро в Калабрії. Шолом із музею в Перуджі (Умбрія) також, безсумнівно, виявлено в Італії (рис. 2, 3). Те ж можна з упевненістю сказати і про шолом з ватиканського музею Грегоріано (рис. 2, 5). Луврський шолом також, швидше всього, походить з розкопок або знахідок в Італії⁹. Таким чином, шість шоломів із семи (виняток — мастюгинський екземпляр) пов'язані з різними областями південної і центральної Італії. З Італії ж походять і шоломи, які за рядом характерних

Рис. 1. Реконструкція зовнішнього вигляду воїна з другого Мастюгинського кургану.

ознак — типу, форми купола і очілля, маскарони на лобі, «крила» (рис. 2, 6—10) — є вихідними варіантами для нашої групи шоломів, маючи на увазі їх велику древність і лаконічність декору. Така спільна деталь, як зображення волосся на лобі, представлена на ряді італійських шоломів — корінфського типу VI ст. до н. е., виявленого поблизу Бар-

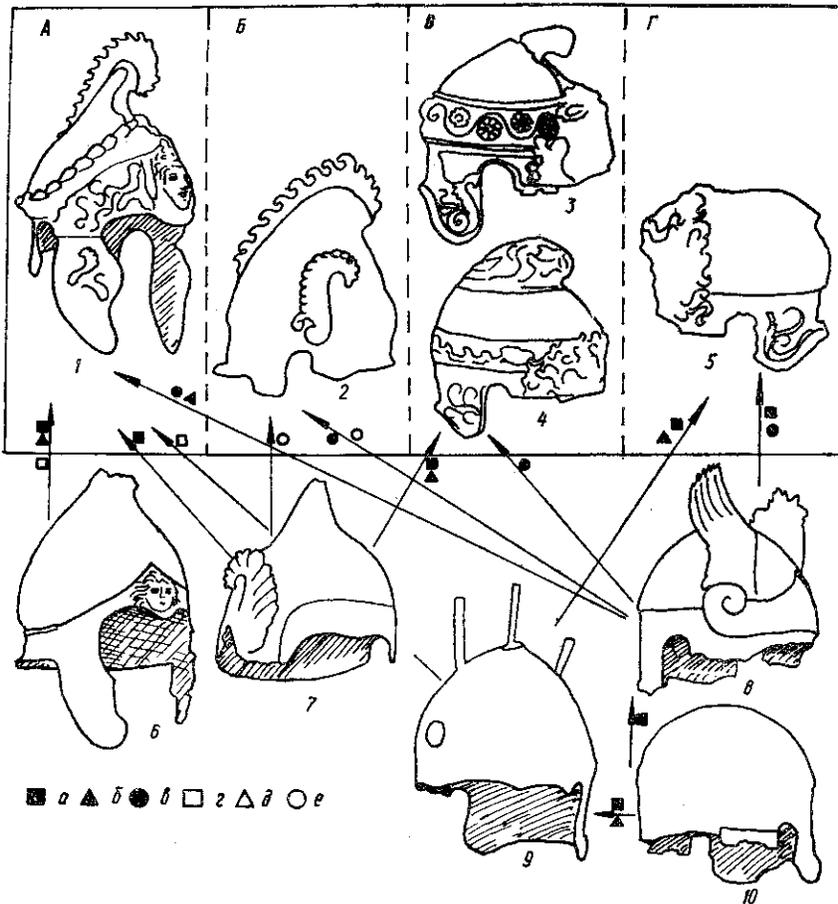

Рис. 2. Шоломи, виготовлені в тій же майстерні, що і мастюгинський (1—5) та італійські, близькі до нього (6—10):

1 — Кампан'я, 2 — Конверсано, 3 — «шолом Ганібала», 4 — Геркуланум, 5 — музей Грегоріано, 6 — музей Польді-Пеццолі, 7 — Руво, 8 — Куми, 9 — Ермітаж, 10 — Пестум, а — форма купола, б — форма очілля, в — волосся на лобі, г — маскарон на лобі, д — гребінь, е — крила.

летти в Упулії, халкідського типу з Вульчі V ст. до н. е. (рис. 4, 3, 4), на шоломі з Кум V ст. до н. е. (рис. 2, 8). Показово, що трактовка волосся змінюється від графічної орнаментально-декоративної в найранішому з Барлетти, через декор шолома з Вульчі, з його пластичністю і узагальнено-декоративним реалізмом — в натуралістичні, індивідуалізовані, пластичні «шевелюри» на наших шоломах V ст. до н. е. Так що ця маленька деталь відповідає змінам в усьому античному мистецтві з епохи грецької архаїки до періоду пізньої класики. Дуже характерними для італійських шоломів V—III ст. до н. е. є і маскарони на лобі¹⁰ (рис. 2, 6, 9).

Версію про італійське походження групи шоломів, які ми розглядаємо, дуже вдало, на наш погляд, підтверджує один панцир-нагрудник (рис. 5), виявлений в похованні воїна IV ст. до н. е. з Вербікаро (Калабрія)¹¹. Він являє собою різновидність «торакса» — античного обладунку, модельованого у вигляді чоловічого торса, з усією його мускулатурою. Для нас особливо цікава декорація нижньої частини нагрудника,

яка імітує багато прикрашений дуже широкий пояс-набрюшник з заокругленим виступом по верхньому краю в центрі живота. Декор «пояса» — великий маскарон в центрі, оточений побігами аканта. Маскарон відображає обличчя молодого чоловіка з густими локонами, що розвіваються. Сочна натуралістична трактовка обличчя, пишної шеве-

Рис. 3. Фрагменти скіфських горитів: 1 — Мастюгино; 2 — Мелітопольський курган; 3 — Солоха; 4 — Дорт-Оба.

люри та високий рельєф стилістично повністю відповідають декорації наших шоломів. Те ж можна сказати і про рослинні мотиви оформлення.

Все це, а також і синхронність розглядуваного нагрудника нашим шоломам примушує вважати його вихід з тієї ж майстерні, що і група шоломів типу мастюгинського. Конструкція панцира, а також викарбувані на ньому «обладунки» — пояс і нагрудний «диск» на ремнях — дають можливість визначити місце його виготовлення точно. Як показав А. Хагеманн, такі обладунки — колоколоподібні панцири «скороченої» різновидності, які захищали лише площини грудей і спини, але залишали відкритими бока і плечі — характерні лише для Італії¹². Це підтверджується як їх знахідками в Італії VI—V ст. до н. е., так і зображеннями на італійському стінопису і вазопису¹³. Викарбуваний на панцирі із Вербікаро диск, прикріплений на грудях за допомогою перехресних ременів, також типовий італійський предмет захисного озброєння, відомий і по знахідках VIII—VI ст. до н. е., зокрема з поховань, де вони лежали *in situ*¹⁴, та на зображеннях італійських скульптур і вазопису VI—IV ст. до н. е.¹⁵ Що стосується пояса, який розширюється на животі, то в другій чверті I тисячоліття до н. е. він був широко поширений в Греції, Альпійській області і особливо в Італії, а в V—IV ст. до н. е. побутував лише в Італії.

Якщо ж звернемося до пам'яток античного образотворчого мистецтва (рис. 6), то побачимо, що шоломи з навершям купола у ви-

гляді башлика — характерне явище для Італії¹⁶, а такі деталі, як зубчасті гребені на шоломах (є не на башликах «варварів»), як це мало місце в грецькому вазопису¹⁷, і «крила» можна побачити лише на виробках італійських майстрів IV ст. до н. е. Цілком точні зображення шоломів мастюгинського типу дають нам синхронні їм пам'ятки південно-італійського вазопису IV ст. до н. е. — апулійського, луканського і кампанського (рис. 6, 9, 11, 13, 15, 16). Дещо рідше вони

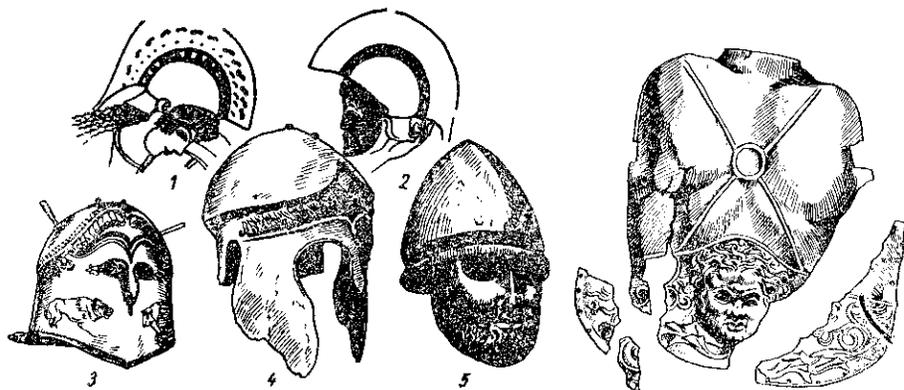

Рис. 4. Античні шоломи з декором у вигляді волосся та бороди.

1 — античний кілик (близько 480 р. до н. е.); 2 — шолом Ахіла; 3 — нижньоіталійський шолом «коринфського» типу (Апулія); 4 — нижньоіталійський шолом «халкідського» типу (Вульчі); 5 — етруський шолом (музей Грегоріано).

Рис. 5. Бронзовий панцир з поховання воїна у Вербікаро (Калабрія), IV ст. до н. е.

трапляються в етруському монументальному живописі, гравіровці, рельєфі (рис. 6, 4—8). Твори італійського образотворчого мистецтва дають можливість визначити хронологічний відрізок, протягом якого виготовлялись і користувалися популярністю шоломи мастюгинського типу — 70—60-ті роки IV ст. до н. е. і до початку III ст. до н. е. Склався цей вид оформлення шоломів в самій Італії, на базі елементів, вироблених ще в останній чверті V ст. до н. е. і початку IV ст. до н. е.¹⁸ (рис. 6, 12—14). Показово, що саме в Італії, в Етрурії виявлено найраніші зображення головного металевого покриття (це можна заключити по кольору, яким розкрашено покриття) у вигляді ковпака з загнутим вперед верхом та імітацією волосся на лобній частині (рис. 6, 1). Ці убори, до яких прикріплені бородаті маски-личини, також швидше всього металеві, зображені на учасниках похоронного обряду — танцюристах і учасниках гладіаторських ігор — персонажах розпису стін «гробниці авгурів» в Тарквініях останньої чверті VI ст. до н. е.¹⁹ Убори, безсумнівно, чисто ритуальні, судячи по гротесковим демонічним личинам і характеру їх функціонування. Таким чином, група шоломів, що нас цікавить, зокрема і шолом із Мастюгина, є творами італійської майстерні, що ввібрала місцеві еллінізуючі традиції, яка локалізується швидше всього десь в Апулії та виготовляла високохудожні шоломи типу мастюгинського в 60—10-х роках IV ст. до н. е.

Тепер спробуємо визначити, до якого з типів античних шоломів відносяться досліджувані екземпляри. А. П. Манцевич вважає їх фракійськими²⁰, але судячи з контексту її роботи під фракійськими вона має на увазі не стільки тип шолома, скільки його походження. Внаслідок цього будь-який шолом, що має фракійські ознаки, автоматично є виготовленим у Фракії. А між тим «обласні» назви в типології античних давньогрецьких шоломів — технічний термін з великою долею умовності і відбиває лише той факт, що або самі греки називали цей або інший тип по області, або даний тип спочатку зображено на художніх пам'ятках даної області, чи нарешті з даної області походять найбільш ранні і часті знахідки даного типу шоломів. Кожен тип шолома, виготовлений

в одному з центрів, дуже швидко поширювався по всій Греції і її колоніях, а також тих територіях, які підлягали культурному впливові греків, а незабаром починали там виготовлятися місцевими або грецькими майстрами. До речі, це прекрасно видно на прикладі тієї ж Італії, звідки походить маса шоломів, яким притаманні типово місцеві риси форми і декора, але, однак, таким, що відносяться до самих різних грецьких типів — корінфського, «аттичного», «халкідського», «спар-

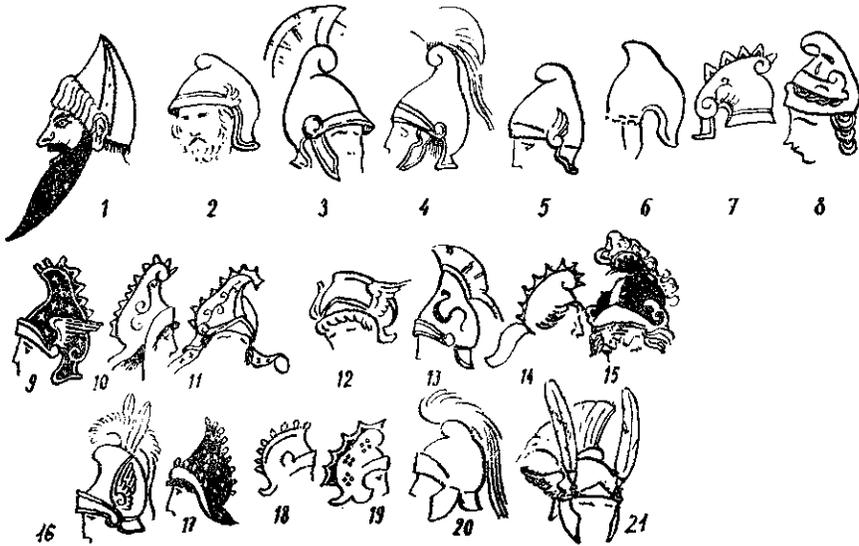

Рис. 6. Зображення шоломів у італійському мистецтві: 1—8 — Етрурія, 9—11 — Апулія, 12—15 — Луканія, 16—21 — Кампан'я.

1 — гробниця авгурів у Тарквініях (530—510 рр. до н. е.), 2 — саркофаз з Орвіето (кінець V—початок IV ст. до н. е.), 3—5 — грек та амазонки на саркофазі амазонок з Тарквінії (друга половина IV ст. до н. е.), 6 — «гребення рельєфів» з Черветері (кінець IV ст. до н. е.), 7 — шолом Патрокла на цисті з Палестрино (IV ст. до н. е.), 8 — шолом Париса на дзеркалі з Ермітажу (III ст. до н. е.), 9 — шолом Персея на апулійській ситулі (60-і роки IV ст. до н. е.), 10 — головний убір Медеї на апулійському кратері (кінець IV ст. до н. е.), 11 — шолом Орфея на апулійському скіфосі (60-і роки IV ст. до н. е.), 12 — луканський кратер (близько 400 р. до н. е.), 13 — шолом Афіни на луканській пеліці (близько 400 р. до н. е.), 14 — головний убір «варвара» на луканському кратері (кінець V—початок IV ст. до н. е.), 15 — шолом «варварського» царя на луканській посудині (кінець IV ст. до н. е.), 16 — шолом Афіни на кампанському кратері (80—70 роки IV ст. до н. е.), 17 — шапка амазонки Гіподамії на кампанському лекіфі (кінець IV ст. до н. е.), 18—19 — шоломи амазонок на кампанському кратері (остання чверть IV ст. до н. е.), 20 — кампанський кратер (остання чверть IV ст. до н. е.), 21 — кампанська амфора (остання чверть IV ст. до н. е.).

танського», «фракійського»²¹. Для периферійних майстерень характерно не стільки точне дотримання ознак типу, а змішування ознак різних грецьких типів, привнесення в шоломи створюваних по грецьких зразках місцевих традицій і, навпаки, надання їм місцевих форм грецьких елементів. Таким чином і фракійський тип, якщо не стійкий, повинен мати поширення по всьому еллінському світу.

Треба відзначити, що в літературі «фракійський» тип чітко виділяється лише в поодиноких випадках²², а більшість авторів відносять до нього шоломи з різними протилежними ознаками²³. І це не випадково: така плутанина була закладена уже в роботі Б. Шредера²⁴, який вперше виділив шоломи «фракійського» типу. Справа в тому, що Б. Шредер зразу ж виділив дуже чітко (на основі конструктивних формоутворюючих ознак) певну категорію шоломів у фракійський тип, підібравши їм велику кількість аналогій по всіх ознаках, істотних і неістотних, поставив питання про фракійські шоломи як такі, що мають фракійське походження, тобто виготовлені у Фракії. І «фракійський» тип став лише одним з багатьох типів фракійських шоломів. Крім того, Б. Шредер не відокремив питань про «фракійський» тип і фракійські шоломи²⁵, тому друге питання в його роботі повністю переважає. Автори, що посилаються на цю статтю, вважають, що Б. Шредер все

«вирішив», «показав», «довів» (інакше нібито і неможливо при такій численності матеріалу), і продовжують плутатись в шоломах «фракійського типу» — і «фракійських» шоломах. Так, наприклад, основною помилкою ряду дослідників є віднесення до «фракійського» типу екземплярів, купол яких оформлено у вигляді загнутого вперед башлика.

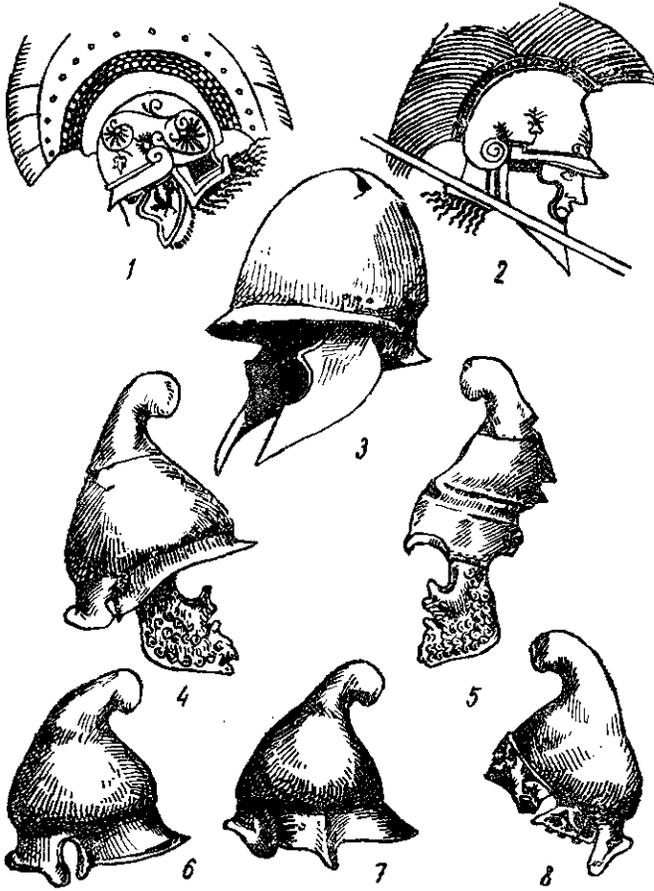

Рис. 7. Шоломи античних типів та шоломи з «башликом»: 1—3 — класичні варіанти шоломів «фракійського» типу, 4—6 — шоломи «фракійського» типу з «башликом», 7 — шоломи «аттичного» типу з «башликом», 8 — шолом «аеотійського» типу з «башликом». 1 — шолом Ахілла на аттичному кілику (455 р. до н. е.), 2 — шолом грека на аттичному крaterі (близько 470 р. до н. е.), 3 — берлінський Антiкваріум (V ст. до н. е.), 4 — Ковачевці (Болгарія — кінець V—початок IV ст. до н. е.), 5 — Асеновград (IV ст. до н. е.), 6—8 — Олонештський скарб (середина — третя чверть IV ст. до н. е.).

Це невірнo тому, що античні шоломи поділяються на типи зовсім за іншими ознаками. Ці ознаки (конструктивні і формоутворюючі) зводяться до конструкції і форми частин шолома, що захищають обличчя зверху, спереду і з боків, тобто до конструкції і форми очілля і нащочників. Саме за цими частинами і лише за ними базується типологія античних (давньогрецьких) шоломів, лише цим і різняться вони в своїй основі. Решта частин не мають типологічного значення, оскільки напотиличники майже однакові у всіх типів подібного озброєння, форма ж купола лише зрідка залежить від типу шолома, за виключенням одного типу — «спартанського» (пилоса).

«Фракійський» тип V—IV ст. до н. е., як і інші, має свої чіткі типологічні ознаки (рис. 7, 1—4). Головна і обов'язкова ознака його — конструкція очілля у вигляді козирка над лобом і висками, специфічної форми нащочники, що кріпилися до внутрішнього боку купола і повністю закривали щоки, із спеціальними вирізами для очей і рота.

Типовим для цього типу є відсутність вирізу для вух між очіллям і напотиличником, завдяки чому нащочки безпосередньо примикали до напотиличника. Серед шоломів «фракійського» типу II ст. до н. е. існувало кілька варіантів. Судячи по численних зображеннях на грецькому вазопису, відмінності залежали від варіації форми нащочників: шоломи з невеликими і просто вирізаними нащочниками частіше всього мали сферичний купол (рис. 7, 1); великим витягнутим, сильно вирізаним нащочникам, які закривали і бороду, часто відповідав купол дещо витягнутий, з верхиною, злегка загнутою вперед (рис. 7, 2) або яйцеподібною (рис. 7, 3). Проте досить часто другому варіанту нащочників відповідали звичайні сферичні куполи.

Шоломи з куполами у вигляді загнутого вперед башлика відносяться до різноманітних типів. Так, з трьох шоломів-башликів IV ст. до н. е., виявлених у Фракії, два в Пастушах і Ковачевицях відносяться до «фракійського» типу (рис. 7, 4), третій з Асеновграда — до античного, але з фракійськими нащочниками (рис. 7, 6) та шоломи із Олонештського скарбу (Молдавія) IV ст. до н. е. відносяться до трьох різних типів — «фракійського» (рис. 7, 6), беотійського (рис. 7, 7) і аттичного (рис. 7, 8). Взагалі, купол-башлик характерний для аттичних шоломів, особливо на ранніх етапах, в V ст. до н. е., не менше, ніж для «фракійських» (рис. 8). Лише в другій половині IV ст. до н. е. «башлик» стає більш характерним для шоломів «фракійського» типу (рис. 9). Але аттичний шолом з башликом в цей час і пізніше на початку III ст. до н. е. ще переважав над «фракійським» з башликом в Італії (рис. 6), інколи траплявся в Македонії і Фракії (рис. 8, 4; 5).

Група шоломів, що розглядаються в даній статті, зокрема і шолом з Мастюгина, відносяться до аттичного типу, дуже характерного для Італії, і відрізняються від класичного варіанта відсутністю наносника (рис. 2, 6—10; 6, 4—6; 9, 11—13, 15, 16, 18, 20, 21)²⁶. Слід відзначити, що цей тип відомий і в Греції²⁷. Відсутність наносника слід віднести за рахунок впливу іонійських зразків, для яких ця ознака типова (рис. 12, 1—3).

Як видно, шоломи з куполом-башликом не завжди відносяться до «фракійського» типу, хоча купол одного з варіантів цього типу передує «башлику» (рис. 7, 2), і більшість цих знахідок та зображень пов'язано не з Фракією.

Тепер спробуємо вяснити, наскільки «фракійським» є сам «фракійський» тип шоломів. Якщо звернутись до раннього періоду виготовлення шоломів «фракійського» типу V ст. до н. е., то ми не знайдемо у Фракії ні їх самих, ні їх зображень. Разом з тим шоломи «фракійського» типу дуже часто зображувались на розписних давньогрецьких посудинах. Звичайно, це сцени битв греків з «варварами» (рис. 10), а також сюжети на тему прощання воїна з сім'єю, який виступає на битву. Здавалось би, що шоломи «фракійського» типу повинні б зображатись на фракійцях (їх зображення можна виділити на вазопису). Але на відомих нам більше ніж чотирьох десятках зображень з шоломами «фракійського» типу²⁸ в усіх випадках вони одягнуті лише на греках, за виключенням двох випадків — на амазонках²⁹.

Отже, греки зовсім не сумнівались, що шолом «фракійського» типу — грецький і на вазопису використовувався саме як свого роду розпізнавальний знак, щоб відрізнити грека від варвара. Тоді чому ж вони фракійські? Б. Шредер висунув гіпотезу про їх фракійське походження на основі двох положень. Перше з них полягає в тому, що шоломи «фракійського» типу за своєю конструкцією і формою схожі з хутряними і шкіряними шапками фракійців, зображеними на грецькому вазопису, а відповідно від цих шапок і походять³⁰. Однак ми не бачимо ніякої особливої конструктивної подібності між шоломами «фракійського» типу і різними видами фракійських шапок, хіба що сферична або шликвидна форма, яка трапляється серед останніх. Але

цього недостатньо для впливу на походження такої складної форми типу озброєння. Крім того, не в усіх випадках можна стверджувати, що зображення чоловіка в хутряній або шкіряній шапці специфічної форми, часто облямованого звисаючими лисячими хвостами, довгому узорному плащі і високих, облямованих шкірою шнурованих чоботях — це зображення фракійця. В грецькому вазопису ці елементи фракійського костюма нерідко трапляються на одязі амазонок³¹. З етногра-

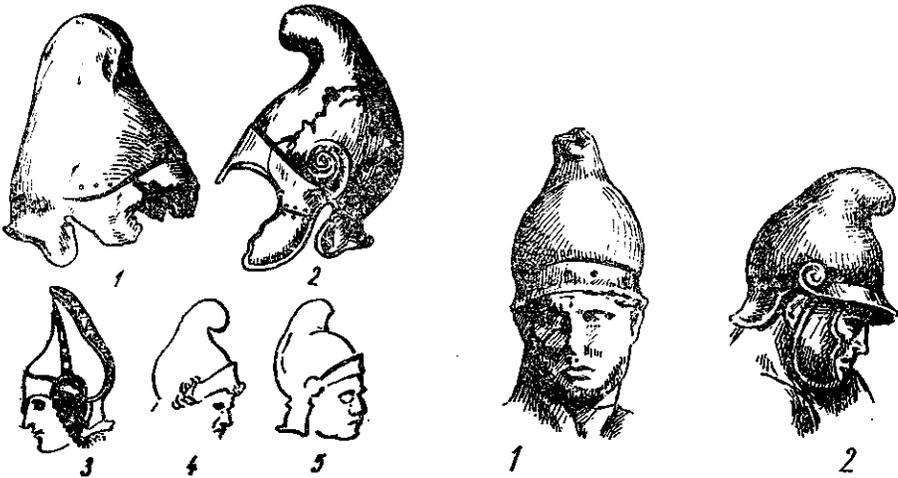

Рис. 8. Шоломи «аттичного» типу з «башликом»:

1 — Британський музей (V ст. до н. е.), 2 — Велика Близниця (IV ст. до н. е.), 3 — шолом амазонки Іноліти на аттичному діносі (середина — третя чверть V ст. до н. е.), 4 — шолом гетайра на скелі в Македонії (кінець IV—II ст. до н. е.), 5 — шолом конюшого Казавлицької гробниці (III ст. до н. е.).

Рис. 9. Грецькі зображення шоломів «фракійського» типу з «башликом»:

1 — стела Аристонавта з Афін (близько 320 р. до н. е.), 2 — македонський воїн на «саркофазі Олександра» (близько 330 р. до н. е.).

фічною точністю такий же одяг Геродот описує на віфинцях — малоазійському народі фрако-фрігійського походження³². Показовий і той факт, що на фризі Парфенона в афінському акрополі, серед кінних ефебів зображені вершники у фракійських шапках, плащах і чоботях³³. Вони не можуть бути фракійцями, оскільки фракійці не брали участі в панафінейських процесіях, зображенню яких присвячений фриз Парфенона. Тому, по-перше, що із всіх богів, які мали відповідності в грецькому пантеоні, фракійці не знали саме Афіну і відповідно їй не поклонялися³⁴, а, по-друге, ті, що проживали в Афінах, в становищі метеків, відправляли офіційно визнаний афінською владою культ богині Бендиди-Артемізи-Рекати, центром якого був храм з культовою статуєю на пагорбі Муніхій, до якого і влаштовувались урочисті факельні процесії, що починалися від Пірея з ристаннями кінних фракійців³⁵.

Рис. 10. Бій грека з варваром-азіатом на аттичній амфорі (V ст. до н. е.).

Мі вважаємо, що якщо форму і конструкцію шоломів «фракійського» типу і можна вивести з якихось головних уборів, зображених на грецькому вазопису, то тільки не із фракійських. Така визначальна деталь «фракійського» шолома, як козирьок, виходить шляхом трансформації ковпаків амазонок, що і відрізняє амазонок на аттичних чернофігурних посудинах другої чверті — другої половини VI ст. до н. е., в шоломи фракійського типу (рис. 11). А як-

що врахувати, що зображення амазонок VI ст. до н. е. відрізнялися чіткою стандартністю (на відміну від зображень V ст. до н. е., коли амазонки зображались в одязі різних «варварів», часто східних), то можна допустити, що їх одяг і озброєння відбивали реалії матеріальної культури якогось одного регіону, яким могла бути, швидше всього, Мала Азія, виходячи з грецьких уявлень про місце мешкання амазонок³⁶.

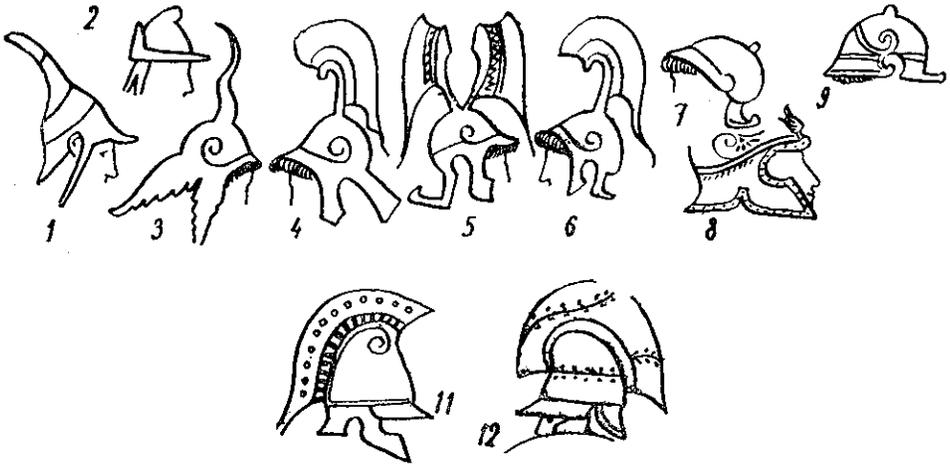

Рис. 11. Генезис очілля шоломів «фракійського» типу у аттичному вазопису:

1 — стрілець-варвар на амфорі (перша половина VI ст. до н. е.), 2 — голова Гермеса на амфорі (друга половина VI ст. до н. е.), 3 — стрілець-варвар на оліфії (друга чверть VI ст. до н. е.), 4–6 — амазонки (середина VI ст. до н. е.), 7 — амазонка або фесалієць на оплеоні (середина VI ст. до н. е.), 8 — саркофаг з Клазомен (друга половина VI ст. до н. е.), 9 — амазонка або «варвар» на алабастрі (початок V ст. до н. е.), 10 — шолом ефеба на кіліку (початок V ст. до н. е.), 11 — голова гіганта на кіліку (близько 500 р. до н. е.), 12 — голова воїна на античній посудині (IV ст. до н. е.).

Друге положення Б. Шредера, з якого походить його гіпотеза про фракійське походження шоломів «фракійського» типу, полягає в тому, що їх зображення з'являються в грецькому вазопису вперше після греко-персидських війн, в творчості художника Мікона. А оскільки, за деякими даними, Мікон походив з Північної Греції, то він там міг бачити шоломи фракійців і відтворювати їх на своїх виробках³⁷. Ця думка Б. Шредера не витримує ніякої критики, оскільки північно-грецьке походження Мікона досить проблематичне — В. Кляйн, наприклад, не без підстав пов'язує його творчість з Малою Азією³⁸. Але головне — шоломи «фракійського» типу з'являються в грецькому вазопису задовго до епохи Мікона (друга половина V ст. до н. е.). Першим зображенням шолома «фракійського» типу можна вважати шолом Ахілла на розпису аттичної пеліки роботи Ексксія (рис. 11, 10), що працював в останній чверті VI ст. до н. е. в Аттиці і ніякого відношення до Північної Греції не мав. Слідуючий етап у розвитку «фракійського» типу відображено в роботах аттичних вазописців кола Дуриса-Брека (початок V ст. до н. е.). А вже з другої чверті V ст. до н. е. ми бачимо на аттичному вазопису численні зображення «фракійських» шоломів в своєму розвинутому класичному варіанті.

Таким чином, із сказаного випливає висновок, що шоломи фракійського типу зовсім не пов'язані з Фракією. Є всі підстави відмовитися від терміна «фракійський». Але необхідно вирішити питання, де, коли і на базі яких традицій виник і сформувався тип озброєння, що нас цікавить.

Вище вже відмічалось, що образотворчий, вазописний генезис форми «фракійського» шолома дає можливість звернутись до традицій Малої Азії. Якщо ж розглянути реальні знахідки X—VI ст.

до н. е. або зображення на пам'ятках мистецтва Малої Азії, островів Егейського моря і Пелопонеса, то побачимо в них всі ознаки, нехай і нерозвинуті, що обумовили конструктивні і формальні особливості «фракійського» типу (рис. 12). Тут і відсутність наносника, і нащочки з характерними вирізами біля рота (рис. 12, 1, 3, 11—14), і при-

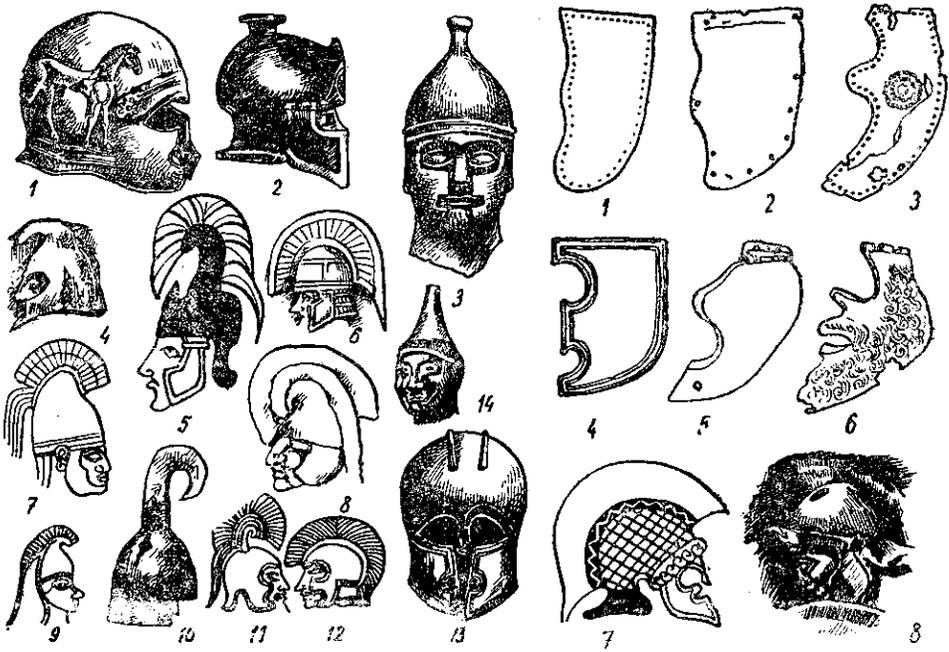

Рис. 12. Вихідні форми елементів шолома «фракійського» типу:

1 — бронзовий шолом з о-ва Крит (VII ст. до н. е.), 2 — арибал у вигляді голови в іонійському шоломі (близько 600 р. до н. е.), 3 — статуетка з Гераяона (VII ст. до н. е.), 4 — голова вершника з мегарона № 3 у Гордійоні (Франція, VIII ст. до н. е.), 5 — рельєф з Сард (VI ст. до н. е.), 6 — рельєф з Пазарлі (Франція, VI ст. до н. е.), 7 — рельєф з Кархемиши (Сірія, IX ст. до н. е.), 8 — рельєф з Каратепа (Анатолія, VII ст. до н. е.), 9 — колчан з Криту (VIII ст. до н. е.), 10 — шолом з Прейсосо (VIII ст. до н. е.), 11—12 — піфос із Спарти (кінець VII—початок VI ст. до н. е.), 13 — шолом з Олімпії (VII ст. до н. е.), 14 — статуетка воїна з Агіа-Ірини (кінець IX—XIII ст. до н. е.).

Рис. 13. Генезис форми нащочників шоломів «фракійського» типу:

1 — шолом з Кноса (XV ст. до н. е.), 2 — Дендри (XV ст. до н. е.), 3 — Тірінф (XI—X ст. до н. е.), 4 — Олімпія (кінець VII ст. до н. е.), 5 — Олімпія (V ст. до н. е.), 6 — Додона (V—IV ст. до н. е.), 7 — шолом Ахіла на аттичному скіфосі (близько 490 р. до н. е.), 8 — рельєф скарбниці сифнійців в Дельфах (близько 525 р. до н. е.).

лягання заднього краю нащочників до напотиличника (рис. 12, 2, 6, 12). І навіть така характерна, хоча і необов'язкова для «фракійського» типу, ознака, як витягнутий купол, відігнутий вперед, що має вигляд верхівки башлика або загнутого тонкого навершя (рис. 12, 4, 5, 7—10)³⁹. Однак ми схильні вважати, що «фракійський» тип шолома сформувався остаточно не в Малій Азії, а на островах Егейського моря або південної околиці Балканського півострова, хоча його генезис проходив на базі традицій саме цих регіонів. Така деталь, як нащочки специфічної форми, формуючись протягом тисячоліть на південногрецькому підґрунті, свій класичний вигляд набула лише в V ст. до н. е. в Центральній Греції (рис. 13). Показово, що «фракійські» класичні нащочки вперше зображені в шоломі аттичного типу близько 490 р. до н. е. (рис. 13, 7), в той час як перші зображення «фракійського» шолома, зроблені в тій же Аттиці теж на початку V ст. до н. е., цих нащочників ще не мають (рис. 11, 11, 12). Зображення ж «фракійського» типу шолома, остаточно сформованого, класичного в усіх деталях, з'являються, як уже відзначалось, в аттичному вазопису з другої чверті V ст. до н. е. Отже, «фракійський» тип

античного шолома остаточно сформувався в Аттиці протягом перших двох десятиріч V ст. до н. е. І поскільки, як виянилось, до Фракії цей тип відношення не має, а аттичним вже називається другий тип подібного озброєння, то розглядуваний тип можна назвати, враховуючи, що основний шлях генезису проходив на півдні Балканського півострова під безпосереднім впливом більш південних і східних традицій, «південногрецьким». Таким чином, фракієвськими, тобто виготовленими у Фракії, поки залишаються лише два античних шоломи IV ст. до н. е., виявлені на території Фракії — із Ковачевиць і з Асеновграда (рис. 7, 4, 5), що відносяться до різних типів — ковачевицький до південногрецького, асеновградський — до аттичного, але їх зближує однакове завершення куполів у вигляді башлика, і «південногрецькі» нащочки, модельовані у вигляді нижньої половини бородатого обличчя. Шолом з Копенгагена, виявлений в околиці Константинополя, який точно повторює форми оголів'я і нащочників шолома з Ковачевиць⁴⁰, обладунок з Пастуши (Болгарія) без нащочників, що повторює форму оголів'я шоломів з Ковачениць і Константинополя⁴¹, два нащочки із Додони, які близькі або точно повторюють декор нащочників шоломів з Ковачениць, Асеновграда і Константинополя⁴² (рис. 13, 6), шолом із Брястовця (Караагач) IV ст. до н. е. «південногрецького» типу, увінчаний двома рогами⁴³.

Останній екземпляр явно відрізняється від описаної групи і заслуговує окремого дослідження⁴⁴. Решта шість предметів чітко об'єднуються в єдину групу, що походить з одного центру. Найбільш яскравою об'єднуючою ознакою служать специфічно оформлені «південногрецькі» нащочки (хоча їх і немає в шоломі з Пастуши, але їх наявність очевидна для цього екземпляра).

Як було показано вище, тип шолома і така деталь, як башлик, ще нічого не говорять про місце виготовлення предмета. Отже, локалізація центру виробництва може базуватись лише на другорядних з конструктивної точки зору ознаках, які і відрізняють той або інший предмет чи групу предметів від решти, подібних за конструкцією і формою. Цією ознакою в даному випадку є оформлення нащочників у вигляді нижньої половини бородатого обличчя. Тепер розглянемо, чи лише для перерахованих зразків характерне таке оформлення та де ще трапляються шоломи з подібною антропоморфною декорацією. Попередньо відмітимо, що з шести (а точніше, з п'яти, поскільки шоломи з Пастуши нащочників не мають) знахідок «бородатих» і «вусатих» нащочників три походять не з території Фракії: одна знахідка — з Константинополя (Віфінія, Мала Азія) і дві — з Додони (Епір, захід Балканського півострова). Як вже відзначалось вище, прикрашення шоломів декором у вигляді волосся мало місце і в Італії в VI—V ст. до н. е. (рис. 6, 1; 4, 3, 4). Але тут оформлялось лише очілля. Важко сказати, чи цей прийом споконвічно італійський чи запозичений з Греції, де, судячи по вазопису V ст. до н. е.⁴⁵, застосовувався дуже часто. Грецькі «кучері» на шоломах з'являються близько 500 р. до н. е. і трактовані більш натурально (рис. 4, 1, 2). Етруські значно умовні, але зображені вони на два-три десятиріччя раніше грецьких. Що ж стосується бородатих личин в шоломах, то вони також відомі в Греції і Етрурії в кінці VI—початку V ст. до н. е. (рис. 4, 2; 6, 1). Обидві ранні личини являють собою бородаті маски, які повністю закривали обличчя, очілля шоломів прикрашались пасмами волосся, а на грецькому екземплярі імітуються і нащочки. Продовженням цієї традиції є етруський шолом з Грегоріанського музею, синхронний описаній вище групі із Фракії, Малої Азії і Епіра (рис. 4, 5). В його наличнику видно конструктивний перехід від повної маски до глухих нащочників і трактується він реалістично та відрізняється від нащочників, що нас цікавлять лише наявністю носа — все інше майже співпадає. Походження личин-масок пов'язано, вірогідно, з поховальними ритуалами, характерними для Італії та Іллі-

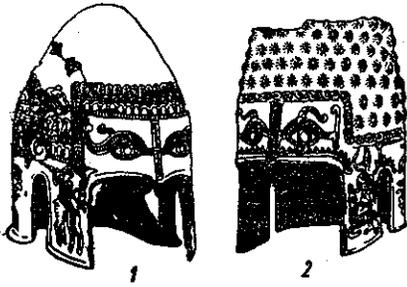

Рис. 14. Фракійські шоломи:

1 — парадний шолом з Аджигела (срібло), 2 — парадний шолом з Коцофонешти (золото).

ця V—IV ст. до н. е. в шоломи мастюгинського типу — з башликами, крилами і зубчатими гребенями (крім богів) майже завжди одягнуті персонажі східного «варварського» походження — амазонки, міфічні і історичні персонажі — малоазіати і перси, причому ці убори повторюють ознаки їх шапок, тому не завжди навіть можна відрізнити, що тут намальовано — шолом чи шапка (рис. 6).

І все ж таки ми схильні вважати, що шоломи групи Ковачевиць, Асеновграда та ін. походять не з Італії. На це вказує не лише те, що виявлено їх за її межами: личина з музею Грегоріано відрізняється від нащочників розглядуваних шоломів не лише за формою, а й за манерою виконання губ і завитків волосся. В італійському екземплярі завитки дрібніші, тонкіше пророблені і розташовані різнобарвніше, не настільки регулярно, як на нащочниках досліджуваної групи, що говорить, вірогідно, про його дещо пізніше виготовлення. Таким чином, враховуючи той факт, що формально всі ознаки шоломів із Константинополя, Ковачевиць, Асеновграда, Пастуши і Дендр мають майже загальноантичне, безсумнівно, грецьке і італійське походження, виробничий центр цієї локальної групи можна шукати лише в ареалі їх знахідок. Це, безсумнівно, античний (грецький) центр, грецька майстерня, що може локалізуватися на північ від Центральної Греції, а може бути в периферійних областях — Епірі, Фесалії, Македонії, Халкідиді. Не виключена і Фракія, але тільки її грецькі центри, також Віфінія.

Як згадувалось, всі шоломи, пов'язані дослідниками древньої зброї з Фракією, виявляються чисто античними, грецькими або італійськими, і лише одну локальну групу можна пов'язувати з територією Фракії, і то лише з грецькими її центрами. Виходить, що фракійці самі шоломів не виробляли. Той факт, що масове виробництво бойових шоломів у фракійців не було розвинуто, не стільки вже і дивовижний. Адже не було такого виробництва в I тисячолітті до н. е. в більшості племен Євразії. Проте справжні фракійські шоломи відомі (рис. 14). Це три парадних шоломи IV ст. до н. е. з дорожчих металів: срібний з кургану Агіджел (Румунія), подібний йому срібний шолом, що зберігається в Детройському інституті мистецтва, і золотий із Коцофонешти (Румунія)⁴⁸. Їх декор повністю відповідає численним зразкам мистецтва фракійців. Самобутніми і оригінальними є форма, конструкція, генезис яких чекає спеціального дослідження.

рії. Слід відзначити, що для цих областей VII—III ст. до н. е. специфічний і сам тип шолома⁴⁶, до якого прикріплена личина з Грегоріанського музею.

Таким чином, і для Італії ми маємо такі ознаки в групі, що досліджується, як бородата личина, не говорячи вже про «південно-грецький» і «аттичний» типи шоломів і куполи — «башлики» (рис. 6), причому останні ознаки дуже часто мають і зразки, зображені на пам'ятках V—III ст. з Малої Азії⁴⁷. Показано також те, що на італійському вазопису кінця

¹ Макаренко Н. Е. Археологические исследования 1907—1909 гг. — ИАК, 1911, вып. 43, с. 50—54, 60—68; табл. II—IV; *Либеров П. Д.* Памятники скифского времени на Среднем Дону. — САИ, 1965, Д1-311, табл. 20, 3, 4, 7, 11; *Манцевич А. П.* Мастюгинские курганы по материалам из собрания Государственного Эрмитажа. — АО, 1973, вып. 15, с. 29.

² *Манцевич А. П.* Бронзовые пластины из второго мастюгинского кургана (к

вопросу о фракийских шлемах). — АС, 1969, вып. 11, с. 104—113; Вперше до фракийського типу відніс шолом *Черненко Є. В.* (*Черненко Е. В.* Скифский доспех. — Киев, 1968, с. 88).

³ *Манцевич А. П.* Указ. соч., рис. 3.

⁴ Там же, с. 111, рис. 6.

⁵ Там же, с. 109, рис. 6.

⁶ Там же, с. 109.

⁷ Там же, рис. 1.

⁸ *Макаренко Н. Е.* Вказ. праця, с. 58.

⁹ *Lipperheide F.* Antike Helme. — München, 1896, abb. 148.

¹⁰ *Ibid.*, abb. 83, 105, 115, 117, 122, 137, 186, 189, 191—195.

¹¹ *Delplace Chr.* Chronique des foules en Calabre. Pl. 1, fig. 2. — Antiq. classique, 1969, t. 38, fasc. 2.

¹² *Hagemann A.* Griechische Panzerung. 1. Teil. Der Metallharnisch. — Leipzig, Berlin, 1919, S. 109—110.

¹³ *Hagemann A.* Op. cit., 108, 109; *Demmin A.* Guide des amateurs d'armes et armures anciennes. — Paris, 1869, p. 128, repr. 20; *Hagemann A.* Op. cit., abb. 106, 107.

¹⁴ *Ibid.*, S. 110—112, abb. 110—112.

¹⁵ *Reinach S.* Repertoire des Vases peints grecs et etrusques. Paris, 1899, t. 1, pl. 419, 4; *Hatmann R.* Geschichte der Kunst. — Berlin, 1959, Bd. 1, abb. 850; *Hagemann A.* Op. cit., S. 96—101, abb. 87—90, 93.

¹⁶ *Reinach S.* Op. cit., t. 1, pl. 99; 126, 1; 168; 261, 270, 1; 323, 1, 330, 1, 3; 475, 1. Paris, 1900, t. 2, pl. 9, 1; *Pfuhl F.* Malerei und Zeichnung der Griechen. München, 1923, Bd. 3, N 795, 799; *Gambitoglou A.*, *Trendall A.* Apulien red-figured vase-painters of the Plain Style. — New York, 1961, pl. 6, N 27; *Trendall A. D.* The red-figured vases of Lucania. — London, 1967, vol. 2, pl. 23, 5; 62, 1, 5; 69, 1; 70, 5; 78; 4; 131, 1; 133, 3; 160, 1; 188, 5, 6; 211, 5.

¹⁷ *Pfuhl F.* Malerei und zeichnung..., N 464; *Bothmer D.* Amazons in Greek art. — London, 1957, pl. 77, 1.

¹⁸ *Trendall A. D.* The red-figured vases of Lucania. — Campania and Sicily, 1915, vol. 2, pl. 19, 1; 23; 5; 78, 4.

¹⁹ *Stenico A. P.* La peinture etrusque: La peinture romaine. — Paris, 1962, pl. 2, 6;

Чубова А. П. Этрусское искусство. — М., 1972, рис. 16, 33.

²⁰ *Манцевич А. П.* Бронзовые пластины..., с. 111, 119.

²¹ *Lipperheide F. F.* Op. cit., abb. 53, 65—84 — «коринфські»; 102—105, 159 — «халкідські»; 106—113, 116—122, 147—152 — «аттічні»; 133, 136—140 — «спартанські»; 219—223 — «фракійські».

²² *Snodgrass A. M.* — Arms and armour of the Greeks. — London, 1967, p. 95, pl. 53.

²³ *Рабинович Б. З.* Шлеми скифского периода. — ТОИПКГЭ, 1941, т. 1, с. 149; *Черненко Е. В.* Скифский доспех. — Киев, 1968, с. 87—88; *Манцевич А. П.* Бронзовые пластины...; *Venedikov I.* Der Gesichtsmaskenhelm in Thrakien. — Praha, 1960, S. 150—151.

²⁴ *Schroder B.* Thrakische Helm. — IAI, 1912, S. 317—344.

²⁵ *Ibid.*, abb. 1.

²⁶ *Lipperheide F. F.* Op. cit., abb. 108—111, 116—122.

²⁷ *Коллинский Ю. Д.* Искусство эгейского мира и древней Греции. — М., 1970, рис. 1156, 1316, 135, 1586, 211, 271 (шолом, зображений на останній пам'ятці стамносі «Прощання воїна» близько 430 р до н. е. роботи вазопісця Клеофона із мюнхенського Музею античного малого мистецтва, повністю відповідає шоломам, виявленим в Італії, та зображенням на фресках з окськими або самнітськими воїнами в Пестумі; *Hatmann R.* Sughische Panzerung..., Bd. 1, abb. 545, 684). Пізніше, що шоломи без наносника зображені на пам'ятках грецького мистецтва VI—IV ст. до н. е. в основному як атрибут Афіни.

²⁸ Museo Etrusco al Vaticano. — Roma, 1852, P. II, Tav.: XI, 2a; XIX, 2a; XXVI, 2a; XXIV, 2a; XXX, 2a; LIX, 1a; LX, 2a; LXI, 2a; LXIII, 3; LXIV, 1a; LXVII, 2a; LXXXV, 2a; XC, 1a; *Birch S.* History of ancient Pottery. — London, 1858, vol. 1., N 135; *Reinach S.* Repertoire des Vases, T. 1, pl. 24, 5; 26; 44, 3; 201, 4; 477, 1; T. 2, pl. 4, 3; 94, 1; 179, 6; 256; 264, 2; *Pfuhl E.* Op. cit., N 492, 501, 504, 505, 507, 508; 508a, 510, 524; *Bothmer D. von.* Op. cit. pl.; LXVIII, 5; LXXIII, 5; LXXXI, 6; LXXVII, 2, 4; LXXIX, 1; LXXX, 3; LXXXIII, 7.

²⁹ *Bothmer D. von.* Op. cit. pl. à LXXIII, 5; LXXXIII, 7.

³⁰ *Schröder B.* Op. cit., S. 339.

³¹ Museo Etrusco., tav. XXIII, 1a; *Bothmer D. von.* Op. cit., pl. LXXVII, 2, 4.

³² *Геродот.* История: В 9-ти кн./Пер. Г. А. Стратановского. — Л., 1972, 7, с. 334.

³³ Enciclopedia dell'Arte Antica classica e orientale. — Roma, 1971, Vol. spec. tav. 33—36, 42, 43; *Schuhhardt W. S.* Die Entstehung des Parthenofrieses. — JAI, 1930, Bd. 45, S. 218—280, abb. 65, 66, 58, 89.

³⁴ *Михайлов Г.* Траките. — София, 1972, с. 213—265.

³⁵ Там же, с. 230, 243.

³⁶ *Аполлодор.* Мифологическая библиотека. — Л., 1972, с. 28, 36, 149—150.

³⁷ *Schröder B.* Op. cit., S. 343.

³⁸ *Klein W.* Mikon und Panainis, Mikon und Paionis. — JAI, 1918, Bd. 33, S. 1—38.

³⁹ *Borchardt J.* Homerische Helme. — Nainz am Rhein, 1972, S. 73, kat. 16, IV.

⁴⁰ *Lipperheide F. F.* Op. cit., abb 143, 144; *Манцевич А. П.* Бронзовые пластины..., рис. 4, 2.

⁴¹ Фракийское искусство и культура болгарских земель: Каталог выставки. — М., 1974, с. 101, № 154.

⁴² *Манцевич А. П.* Бронзовые пластины..., рис. 4, 1, 3.

⁴³ *Велков И.* Нови могилини находки. — ИАК, 1928—1929, т. 5, с. 41, обр. 58.

⁴⁴ Шолом із Брястоваця швидше всього італійського походження, судячи з оформлення його купола та особливо рогів, популярних саме в Італії VI—III ст. до н. е. і майже невідомих у Фракії (*Lipperheide F. F. von.* Op. cit., abb. 37, 67—70, 77, 78, 133, 136, 137, 140).

⁴⁵ *Pfuhl E.* Op. cit., N 399, 403, 436, 459, 463, 478, 510.

⁴⁶ *Lipperheide F. F.* Op. cit., abb. 160—218; *Kastelic I., Mansuelli G., Kromer K.* Umetnost situla. — Beograd, 1964, sl. 12—15, 17, 23, 38, 49—53, 58, 65—67, 73, 74.

⁴⁷ *Reinach S.* Repertoire de Reliefs grecs et romaine. — Paris, 1912, t. 2, p. 102, 1; 105; 6; 138, 1; Enciclopedia dell'Arte Antica, 1971, taf. 166, 167, 171, 278, 279.

⁴⁸ *Berciu D.* Acta traco-getica. — Bucuresti, 1969, p. 39—45, 77—88, fig. 8, 11, 55—65; *Burda S.* Tezaure de aur din România. — Bucuresti, 1979, fig. 50—52.

М. В. ГОРЕЛИК

О «фракийских» шлемах

Резюме

Статья посвящена ряду проблем, связанных с остатками античного шлема из второго Мастюгинского кургана. А. П. Манцевич нашла ему правильные аналоги, однако не совсем верно реконструировала и отнесла его к фракийскому типу, сделанному во Фракии же. Согласно нашей реконструкции шлема он имел очелье, какое предложено А. П. Манцевич, но верх его, полусферический или башлыкообразный, был не кожаный, а бронзовый. Бронзовая пластина с изображением грифона является не нащечником, как полагает А. П. Манцевич, а оббивкой верхней части отделения для стрел горита. Что касается места изготовления шлема из Мاستюгина и всей группы аналогичных ему шлемов, то им могла быть только Южная Италия. Это подтверждается также находкой в Калабрии типично италийского панциря, относимого, как и шлемы, ко второй половине IV в. до н. э., оформленного совершенно в том же стиле, что и шлемы, а также многочисленными изображениями таких шлемов в южно-италийской вазописи V—IV вв. до н. э. Приходится заново рассмотреть вопрос о фракийских шлемах, так как он весьма основательно запутан Б. Шредером и некритически его воспринимавшими авторами. Прежде всего необходимо выделить «фракийский» тип, как конструктивный, затем выяснить его происхождение. Признаками «фракийского» типа являются козырек, своеобразные фигурные нащечники и часто отсутствие выреза для ушей.

Оформление вершины шлема в виде загнутого вперед башлыка не является конструктивной особенностью типа, так как фигурирует и на «аттических», и на «беотийских» шлемах, причем оно исключительно характерно для италийских боевых оголовий еще с VI в. до н. э. Тезис о фракийском происхождении шлемов «фракийского» типа связан Б. Шредером с северогреческим происхождением вазописца второй половины V в. до н. э. Микона, в работах которого якобы впервые этот тип шлема и появляется. На самом же деле он впервые изображен на аттических вазах начала V в. до н. э. и на многих десятках изображений V в. до н. э. именно греков, а не варваров.

При рассмотрении генезиса конструктивных особенностей шлемов «фракийского» типа выясняется, что все они связаны происхождением с Малой Азией, островами Эгейды, югом Балкан. Но как самостоятельный тип рассматриваемый шлем сложился скорее всего в Аттике в конце VI—начале V в. до н. э. Таким образом, рассмотренный тип шлема никак не связан с Фракией, в связи с чем предложено отказаться от термина «фракийский» и принять — «юногреческий», имея в виду происхождение элементов типа (назвать по месту его оформления «аттическим» нельзя, так как этот термин относится к другому типу шлема). Что же касается довольно большой группы шлемов IV в. до н. э. с башлыкообразным навершием и характерными «бородатыми» нащечниками, найденными в большинстве своем на территории Фракии, а также в Эпире и в Вифинии, то можно сказать следующее. Они относятся к разным типам — «аттическому», «юногреческому» и «беотийскому». Башлыкообразные навершия, характерные для Южной Италии, Греции и Малой Азии еще в V в. до н. э., становятся особенно популярными во всем античном мире в IV в. до н. э. Вырезные глухие нащечники, остающиеся открытыми только глаза, нос и рот, встречаются в Аттике уже в V в. до н. э., а оформление нащечников и личин шлемов изображением бороды и усов характерно для Италии и Греции еще в VI—V вв. до н. э. Местом изготовления данной группы шлемов можно признать север Балкан, скорее всего именно Фракию, а греческую мастерскую, из-

готовлявшю чисто греческие шлеми, часть которых шла на продажу — фракийцам, эпиротам и вифинцам. Подлинно же фракийские шлеми, представленные парадными экземплярами из Аджигела, Коцофонент и Детройтского музея, еще ждут своего исследования.

Р. С. ОРЛОВ

Південноруський центр художньої металооброби X ст.

До нашого часу чи не єдиними виробами художньої металооброби X ст. з Чернігова були відомі срібні окуття ритонів з кургану Чорна Могила. Н. П. Кондаков і Б. О. Рібаков віднесли їх до продукції місцевих майстрів, які під час роботи враховували східні зразки рослинного орнаменту¹.

При зіставленні окуттів з виробами середньодніпровських ювелірів з кладів (масивними золотими браслетами, кільцями, каблучками²) помітні прагнення до розкоші і вишуканості, «степовий» характер мотивів орнаментального декору. Нові тенденції розвитку стилю в мистецтві не лише Чернігівської землі, а і всього Середнього Подніпров'я, на думку Б. І. Маршака, пов'язані з торевтикою Ірану, Середньої Азії і Угорщини³.

Складну сітку різних ремісничих традицій в мистецтві епохи формування Київської Русі А. М. Кірпічников показав у дослідженні, присвяченому спорядженню дружинника, в якому було багато спільних рис з озброєнням та наремінними прикрасами кочовиків південних степів⁴. Виявлені іконографічні паралелі в мистецтві Київської Русі і Сходу: Л. А. Лелеков не без підстав вказує на іранські та середньоазіатські прототипи мотивів на окутті з Чорної Могили, які могли бути привнесені ісламськими майстрами (хорезмійцями), що осіли в Хазарському каганаті і на захід від нього⁵. В. П. Даркевич і Б. І. Маршак розглянули орієнтацію торгових контактів і намітили шляхи до виявлення локальних художніх центрів торевтики в Середній і Східній Європі IX—X ст. з східними впливами⁶. Деякі дослідники вважають, що художнє ремесло Київської Русі X ст. представлено пам'ятками — «гібридами», де еkleктично переплітаються різні традиції, у тому числі схематизований орнаментальний декор скандинавського походження⁷.

Думки про скандинавські або угорські прототипи декору срібного окуття з Чорної Могили, сюжет яких нібито відтворює скандинавські чи угорські міфологію та епос, не підтверджені документально⁸.

Уявлення про гібридний характер художнього ремесла Русі та його скандинавське чи угорське походження особливо яскравих пам'яток не дають можливості атрибутувати продукцію центрів металооброби і тому ми виключили їх в дальшому з аналізу.

Ремісничі традиції як Північної Європи, так і Сходу вплинули на художню металообробку Київської Русі. Такий вплив розглядався нами як необхідна умова формування художньої культури ранньофеодальної держави⁹. Проте загальна схожість іконографії та стилю окуття з Чорної Могили з степовими і скандинавськими виробами визначається лише найбільш очевидними ознаками стилю євразійського регіону. Значно важливішим питанням є атрибуція пам'яток художньої металооброби, визначення часу і місцезнаходження окремих художніх центрів (майстерень), наскільки це можливо через аналіз малопомітних прийомів виготовлення¹⁰. Вони виявляються при аналізі зображень одних і тих же мотивів, а тому необхідні пошуки деталей костюму, зброї, військового спорядження, що схожі за самими відвертими ознаками. До списку пам'яток, які аналізуємо, включили окуття

з Чорної Могили і руків'я меча з Києва, подібні між собою характерним рослинним орнаментом з мотивом трьох або п'яти пелюсткових квіток.

Найвних пам'яток недостатньо для визначення ремісничої традиції, проте близькі мотиви зображення квітки відомі в художніх виро-

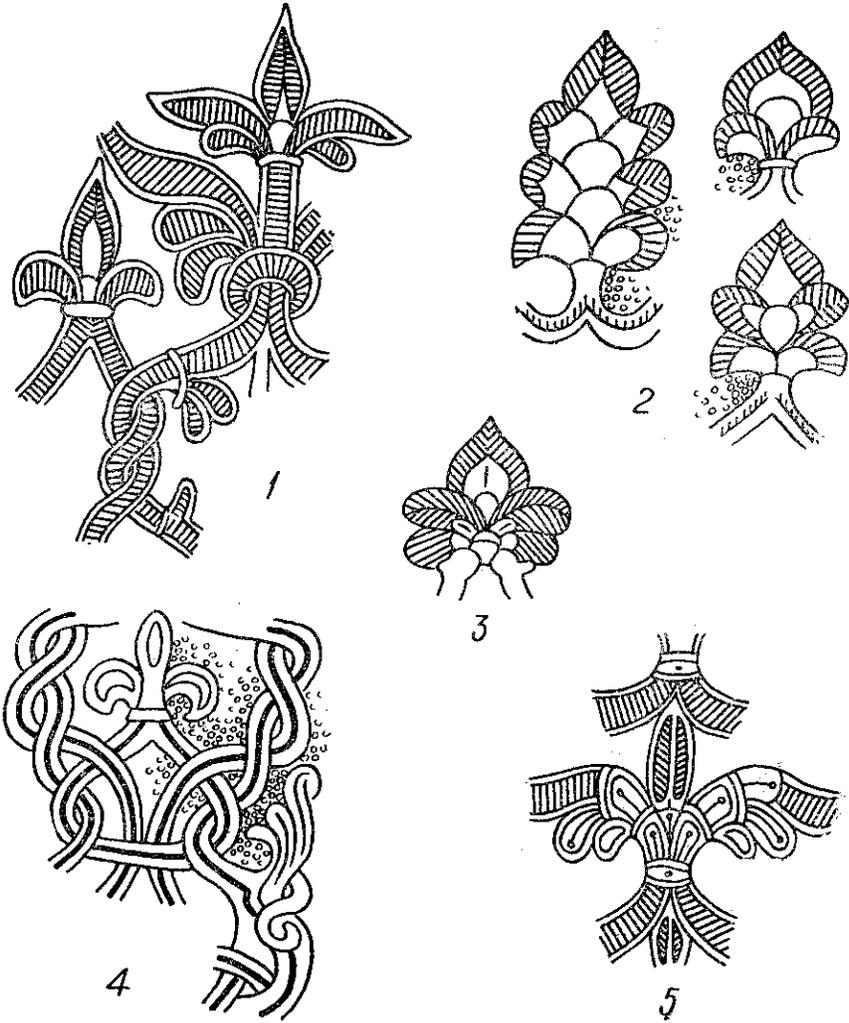

Рис. 1. Мотив квітки в декорі пам'яток X-XI ст.

1 — окуття малого рогу з Чорної Могили, 2 — окуття великого рогу з Чорної Могили, 3 — квадратна бляшка великого рогу, 4 — окуття руків'я меча з поховання № 108 у Києві, 5 — руків'я піхви саблі з Відня.

бах з металу Угорщини, Іраку, в «степовому» мистецтві. Найвний зв'язок між декором окуття з Чорної Могили та будьською торевтикою, а також з так званою шаблею Карла Великого. Декор окуття рогів тура знаходить аналогії серед групи листовидних (мигдалевидних) бляшок, що використовувалися для оздоблення ремнів підперся, підхвостника, суголовного кінської збруї⁴¹. Розкішний срібний з позолотою набір з 20 збруйних листовидних бляшок з поховання № 108 в Києві (за М. К. Каргером) трапився в комплексі з окуттям руків'я меча. Кілька наборів збруйних бляшок походять з курганних могильників Чернігівщини, які Д. І. Бліфельд відніс до чернігівського типу бляшок. Дослідник слушно відзначив зв'язок техніко-стилістичних

особливостей цих наборів з окуттям з Чорної Могили¹². На нашу думку, збруйні набори з околиць Чернігова дають близькі аналогії декору окуття турячих рогів і виступають як важлива ланка еволюції мотивів «стелової» традиції. На рис. 2, 3, 4 передані листовидні бляшки з другого кургану Табаївського могильника і кургану № 16 могильника з уроч. «Берізки» в Чернігові. На жаль, з аналогічними речами з курганів № 18, 42, 145 Шестовицького могильника, а також з розкопок Д. В. Мілеєва в садибі Десятинної церкви ми мали можливість познайомитися лише за публікаціями¹³. До нашої добірки слід віднести бляху з південноуральських Каранаєвських курганів з мотивом квітки, яка має аналогії серед угорських виробів X ст.¹⁴

Отже, кількість досліджуваних пам'яток становить 17, більшість з яких об'єднана ознаками стилю і всі — мотивом орнаментального декору: 1) трьох- і п'ятипелюсткова квітка на окутті малого рогу тура (рис. 1, 1); 2) трьох-, п'яти- і семипелюсткові квіти, що «зростають» з хвостів та крил істот на окутті великого рогу тура зі сценою чарівного полювання (рис. 1, 2); 3) п'ятипелюсткова квітка на квадратній бляшці великого рогу тура (рис. 1, 3)¹⁵; 4) п'ятипелюсткова квітка на окутті руків'я меча з поховання № 108 у Києві (за М. К. Каргером) (рис. 1, 4)¹⁶; 5) квітка з накладки на сумку з Еперешке в Угорщині; 6) верхівка з мотивами квітів шаблі з Гестередь в Угорщині; 7, 8) квітки на бляшках для оздоблення кіс з Анарч і Сарошпатов з Угорщини; 9) стерлитамакська чарка рубежу VIII—IX ст.¹⁷; 10) квітка з декору золотого глечика з Іраку з ім'ям буїдського еміра Ізз ад-Даула Бахтияра (967—977 рр.); 11) руків'я і піхви шаблі з історико-художнього музею Відня (рис. 1, 5)¹⁸; 12) бляшки з поховання № 108 у Києві, однотипні, 20 екз.; 13) бляшки з кургану № 16 в уроч. «Берізки», однотипні, 10 екз. (рис. 2, 1—10); 14) бляшки з кургану № 16 в уроч. «Берізки» (рис. 2, 11); 15) бляшки з кургану II Табаївського могильника, однотипні, 12 екз. (рис. 3, 1—12); 16) бляшка з кургану II Табаївського могильника; 17) бляшка з кургану № 3 поховання 32 Каранаївського могильника.

З метою виявлення стилістичних характеристик речей з окремих регіонів і зовнішніх зв'язків зіставимо мотив квітки з орнаментального декору всіх 17 виробів за єдиним переліком ознак, до числа яких входять і малопомітні методи виготовлення. Ознаки складаються з кількісної і якісної характеристики окремих елементів мотиву, а також враховують деякі види художньої обробки металу. В 18 групах ознак (I—XVIII) враховується кількість пелюсток (I), їх довжина (II), кут відхилення від осі симетрії (III), форма пелюсток (IV), вигин пелюсток (V), перетин основи (VI), дужка біля основи пелюсток (VII), поділення на частини (VIII), бордюри на пелюстках (IX), штриховка (X), риски з кільцем (XI), завитки з кільцем (XII), ширина пелюсток (XIII), виступи між пелюстками (XIV), розміщення мотиву відносно інших (XV), детальні стеблини квітки (XVI), тло (XVII), технологічні прийоми виготовлення (XVIII). Кожна з груп налічує кілька ознак, наприклад VII. Дужка біля основи пелюстки: 1) на центральній пелюстці, одинарна, 2) на центральній, подвійна та більше; 3) на бокових, одинарна, 4) на бокових, подвійна та більше, 5) на нижніх, одинарна, 6) на нижніх, подвійна та більше. Загальна кількість ознак досягла 99.

Наша система опису недосконала — вона має фіксований перелік ознак, що базується на обмеженій кількості пам'яток. Проте і вона дозволяє перетворити інтуїтивну класифікацію в більш-менш строгу аналітичну процедуру з можливою перевіркою результатів. Картину зв'язків між мотивами, що зіставляються, вдалось виразити кількісно. Для цього використали показник схожості, до якого вдається у своїх дослідженнях Я. А. Шер¹⁹: $f_{ij} = \frac{S^2}{kl}$, де k — кількість ознак першого із мотивів, що порівнюються, l — кількість ознак другого мотиву,

S — кількість ознак, загальних для даної пари, при $1 \geq f_{ij} \leq 0$. Деякі ознаки за значущістю явно поступаються іншим, наприклад, кількість пелюсток на квітці (I) менш важлива ознака, ніж наявність штрихов-

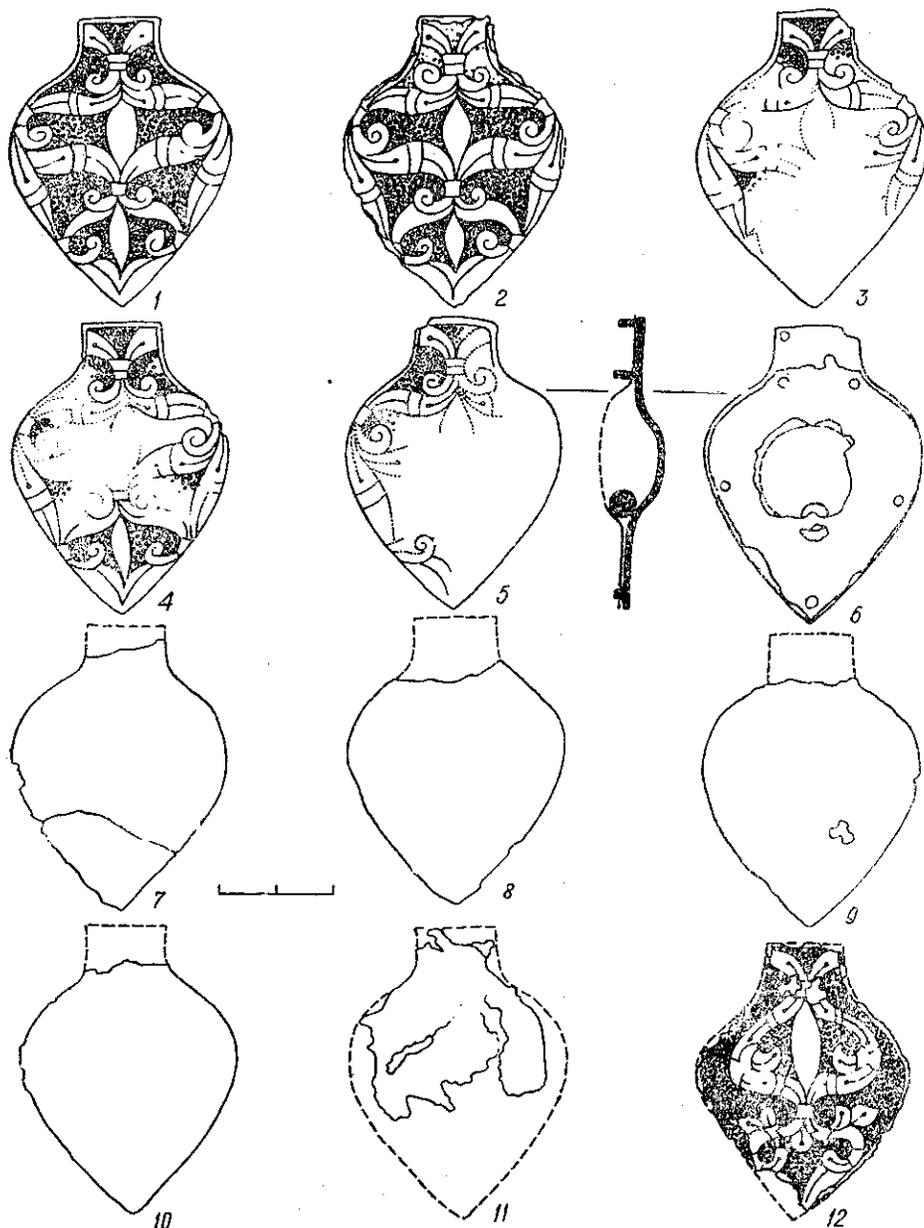

Рис. 2. Листоподібні збруйні бляшки з Чернігова.

ки і місця її нанесення (X; 1—14). Цікаво відзначити, що і такий перелік ознак дав можливість виділити кілька компактних груп. На рис. 4 подається граф зв'язку між групами мотивів, що складається з найбільших значень показника схожості. Дальший формалізований розрахунок мірки утруднюється через малу кількість пам'яток.

Речі з поховань давньоугорської знаті (№ 5—8) об'єдналися в групу з показником схожості 0,56—0,78, де коливання пояснюються впливом різних ремісничих традицій Карпато-Дунайського регіону.

Досить близька до них бляха з Каранайвського могильника (Південний Урал) з найвищим показником між нею і накладкою на сумку з Еперешке — 0,42 і ще значним — до окуття руків'я меча з Києва — 0,37. До однієї групи слід віднести мотиви на речах із Чернігова (уроч.

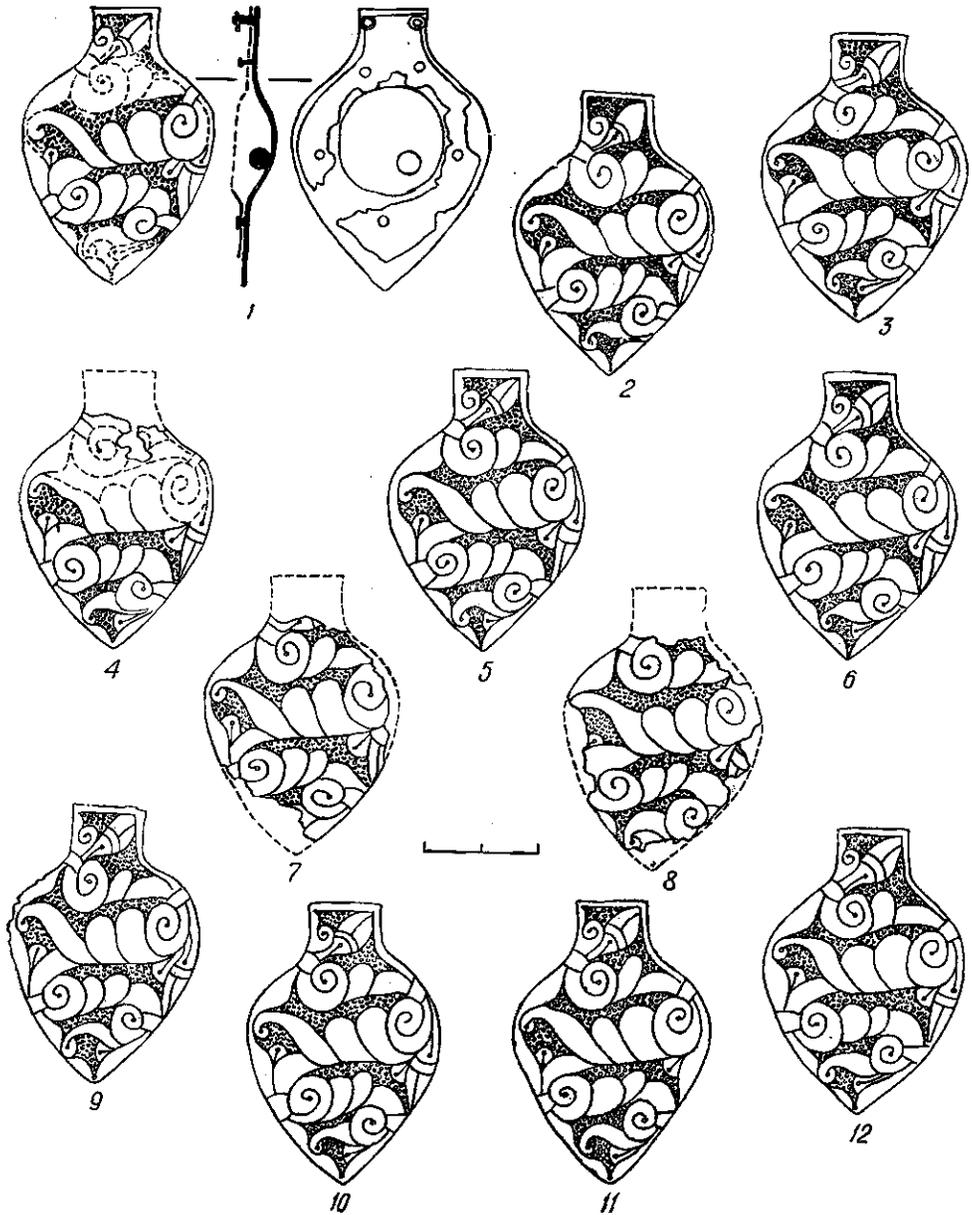

Рис. 3. Листоподібні збруйні бляшки з Табаївського могильника.

«Берізки»), Табаївки (№ 13—15) з показником 0,57—0,89, до іншої — трьох- і п'ятипелюсткові квіти на окутті і квадратній бляшці із Чорної Могили з показником 0,48—0,66. Декор саблі із історико-художнього музею Відня значно ближчий до окуття із Чорної Могили — 0,51—0,55, ніж до угорських речей — 0,21—0,28. Листоподібні бляшки з поховання № 108 в Києві найбільш близькі речам Іраку, Південного Уралу — 0,22—0,24 (табл. 1).

Із загальної кількості ознак близько 22 не є об'єднуючими для усіх груп виробів, а зустріч або взаємозустріч їх характеризує стилістичний зв'язок (табл. 2). Саме тому одиницею порівняння стає художньо-реміснича традиція, за якою слід вбачати регіональні школи і майстерні Південної Русі, що розвивають декор «степового» або східного походження. Таким чином, стилістичні ознаки виступають у ролі класифікаторів, які можуть виділяти типи виробів за стилем незалежно від їх побутового призначення.

Художня школа А. Листоподібні бляшки кінської збруї із

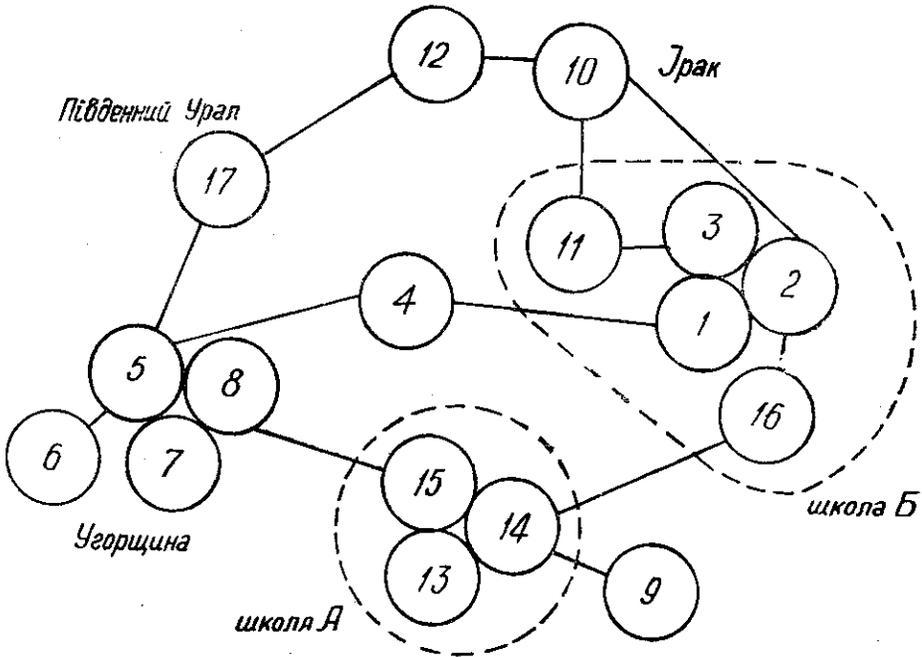

Рис. 4. Граф зв'язку між групами мотивів.

Чернігова (уроч. «Берізки»), Табаївки і, можливо, Шестовиць мають такі ознаки: VI, 1 — перехват біля основи квітки із двох прямих рисок; VII, 2, 4, 6 — подвійна дужка біля основи пелюсток; XVII, 2 — тло для основного мотиву оздоблено пунсоном. Перша ознака зберігається на бляшці з Табаївки (№ 16), яку ми відносимо за трактовкою інших деталей до більш пізньої школи Б. Дві інші ознаки, хоча й рідко, трапляються серед речей угорської серії. Але серед останньої відсутні такі ознаки: IV, 7 — оформлення центральної пелюстки у вигляді трипелюстки; V, 7 — бокові пелюстки розділені на ряд менших. На речах чернігівського походження зовсім відсутні деякі ознаки, дуже характерні для угорського металу; штриховка бордюра центральної пелюстки, бордюр на бокових і нижчих пелюстках, одинарна дужка біля основи пелюсток (табл. 1).

Такі стилістичні прийоми, як перетворення центральної пелюстки в трипелюстку на київських бляшках (№ 12) і розділення бокових пелюсток на бляшках з Табаївки (№ 15), де мотив напівпальмет «хвилювидно» заповнює поле, є вказівкою на вплив традицій Середньої Азії або Ірану²⁰. Схематизація мотиву квітки і нове (гладке й золочене) тло на київських бляшках — розвиток стилю до рубежу X—XI ст. В одному комплексі з бляшками виявлені окуття руків'я меча, що демонструє гладке тло, і кільцева фібула з довгою іглою 210—211 типу (за Я. Петерсеном), що має дату в межах кінця X—се-

Таблиця 1. Показники схожості між мотивами квітки з декору розглянутих пам'яток художньої металообробки.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
1																	
2	0,54																
3	0,48	0,66															
4	0,57	0,45	0,35														
5	0,33	0,36	0,28	0,68													
6	0,39	0,35	0,24	0,42	0,64												
7	0,26	0,38	0,21	0,41	0,78	0,29											
8	0,44	0,48	0,29	0,59	0,73	0,56	0,75										
9	0,12	0,13	0,15	0,07	0,13	0,13	0,11	0,09									
10	0,44	0,68	0,38	0,52	0,36	0,28	0,35	0,30	0,21								
11	0,51	0,55	0,32	0,37	0,22	0,28	0,21	0,22	0,18	0,39							
12	0,18	0,19	0,10	0,15	0,17	0,13	0,24	0,21	0,20	0,27	0,12						
13	0,19	0,25	0,18	0,38	0,34	0,24	0,53	0,49	0,27	0,33	0,21	0,19					
14	0,11	0,20	0,14	0,28	0,29	0,24	0,35	0,26	0,35	0,38	0,13	0,11	0,89				
15	0,18	0,24	0,17	0,36	0,41	0,19	0,56	0,38	0,26	0,37	0,20	0,22	0,66	0,57			
16	0,23	0,51	0,35	0,38	0,30	0,20	0,41	0,24	0,07	0,58	0,22	0,13	0,36	0,42	0,40		
17	0,24	0,22	0,15	0,37	0,42	0,07	0,25	0,30	0,23	0,24	0,15	0,25	0,21	0,13	0,36	0,09	

Таблиця 2.

Присутність ознаки*	Мотив квітки на виробі																
	Угорщина				Київ, меч	Відень	Чорна Могіла			Табаївка	Ірак	Шаленний Урал	Київ, блишки	Чернігів, Табаївка			Стерлігмак
	7	6	5	8	4	11	1	3	2	16	10	17	12	13	15	14	9
IV, 7												×	×				×
V, 7												×	×				×
VII, 2, 4, 6	×									×				×	×	×	×
XVII, 2		×				×								×			×
II, 2							×	×	×								
IV, 1								×	×								
VI, 1										×					×	×	
VI, 6								×									
XIII, 1		×						×	×	×	×		×				
IV, 4		×						×	×	×							
XV, 4						×		×	×	×							
X, 9						×		×	×	×	×						
V, 2				×				×	×	×							×
V, 4					×	×	×	×	×	×		×					
IX, 1	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×				
XI, 1	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×				
X, 6	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×				
XIV, 2		×				×						×					
XVII, 1	×					×		×			×	×	×		×		
IX, 2		×			×	×	×	×				×					
IX, 3		×			×	×	×	×				×					
VII, 1, 3, 5		×	×		×	×			×	×		×					

* II, 2 — центральна пелюстка довша за бокові; IV — форма пелюсток: 1 — центральна, гостра, бокові закручені, 4 — нижні бокові заокруглені, 7 — центральна пелюстка у вигляді трипелюстки; V — вигин пелюсток: 2 — бокові закручені донизу, 4 — нижні — донизу, 7 — бокові розподілені на пелюстки; VI — перетин основи: 1 — прямий, 6 — бордюр на перетині; VII — дужка біля основи пелюсток: 1, 3, 5 — одинарна, 2, 4, 6 — подвійна; IX — бордюр на пелюстках: 1 — центральна, 2 — бокові, 3 — нижні; X — штрихівка: 6 — бордюра центральної пелюстки, 9 — поля центральної пелюстки; XI — риска з кільцем: 1 — в дужці центральної пелюстки з одним кільцем; XIII, 1 — центральна пелюстка ширша за бокові; XIV, 2 — виступи між пелюстками оформлені як бокові пелюстки; XV, 4 — квітка через основу переходить до рослинно-стрічкового плетіння; XVII — тло: 1 — гладке або вибране, 2 — пунсоне.

редини XI ст.²¹ Це підтверджує нашу схему розвитку рослинного декору. На зв'язок з джерелами однієї з угорським ремеслом традиції вказує досить значний показник між накісником з Анарч (№ 7) та чернігівськими і табаївськими бляшками (13—15) — 0,35—0,56 (табл. 2).

Декор листоподібних бляшок збруйних наборів із Чернігова, Табаївки (Шестовиць?) своєрідно відбився в оздобленні інших бляшок

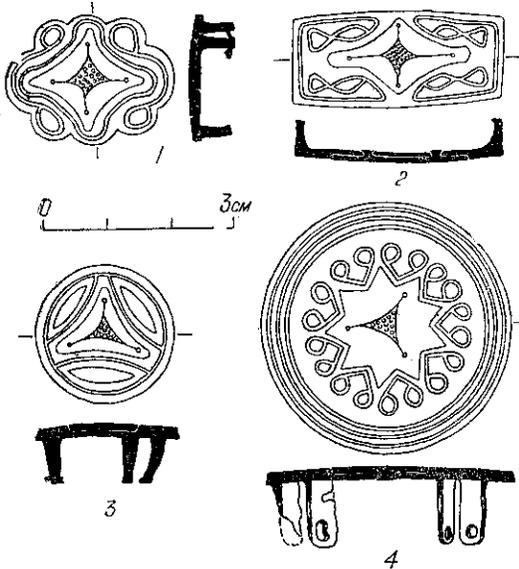

Рис. 5. Бляшки з Табаївського могильника.

цих же наборів (рис. 5 (1—4)). Виявлено овальні з виступами бляшки (Чернігів, Табаївка, Шестовиці, рис. 6, 8), прямокутні (Табаївка, Шестовиці, рис. 6, 10), трикутні (Табаївка, рис. 6, 4), круглі (Табаївка, рис. 6, 14, 15). По краю бляшок проходить подвійна контурна риса з срібного дроту. По центру — вставка у вигляді ромба, трикутників або багатопроменевої зірки. В середині цієї вставки виконаний різцем мотив ромба або трикутника з пунсонним полем на золоченому тлі. Трапляється також елемент, відомий на листоподібних бляшках — риска з кільцем. Велика кругла бляха з Табаївки (рис. 6, 14) містить потрібну контурну риску і серцевидні мотиви, що виконані з срібного дроту.

Для майстерень школи А характерними є певні технологічні прийоми виготовлення. Листоподібні підвіски до ремнів кінської збруї відливалися у двобічних глиняних формах. У глині був зроблений відбиток готового виробу, який чеканився з тонкої металевої платівки. Саме через це на зворотному боці бляшок (крім штифтів кріплення) зберігся рельєф декору. Окремі деталі рослинного орнаменту пророблювалися різцем, а чеканом наносилось пунсонне тло. Крім того, з зворотного боку за допомогою коротких (до 1 мм) штифтів кріпилась тонка мідна платівка, а в сферичний виступ вкладалася мідна куля діаметром близько 4 мм (рис. 2, 5; 3, 1).

Бляшки інших типів відливалися в кам'яних двобічних формах з усіма жолобками, що призначалися для інкрустації срібним дротом. Жолобки додатково були пророблені гострим і круглим чеканом для кращого з'єднання. Окремо відливалися вставки у вигляді ромба, трикутника тощо, що мали товщину близько 0,5—1 мм і кріплення у вигляді 1—2 штифтів. Орнамент виконувався різцем і чеканом, а бордюр зберіг залишки золочення.

Табаївський збруйний набір має достатньо окремих деталей для розуміння конструкції збруї. Існуючі аналогії, зокрема, серед зображень кінської збруї X—XII ст.²² дають можливість зробити реконструкцію розміщення металевих деталей, а звідси розміщення ремнів на коні (рис. 7). Наведені типи бляшок чернігівських збруйних наборів були дуже поширені серед старожитностей Східної Європи, в більшості як наремінні прикраси. Так, навіть рідкому типу круглої бляхи з серцеподібними мотивами (рис. 6, 14) є аналогія із Гнездова²³. Відзначимо, що найбільш близькі мотиви ромбоподібних фігур зустрічались у давньоугорському мистецтві, наприклад на поясних бляшках з кургану № 4 Земпліна (Словачина), на накісних (?) круглих бляхах з Фундорта (Угорщина)²⁴.

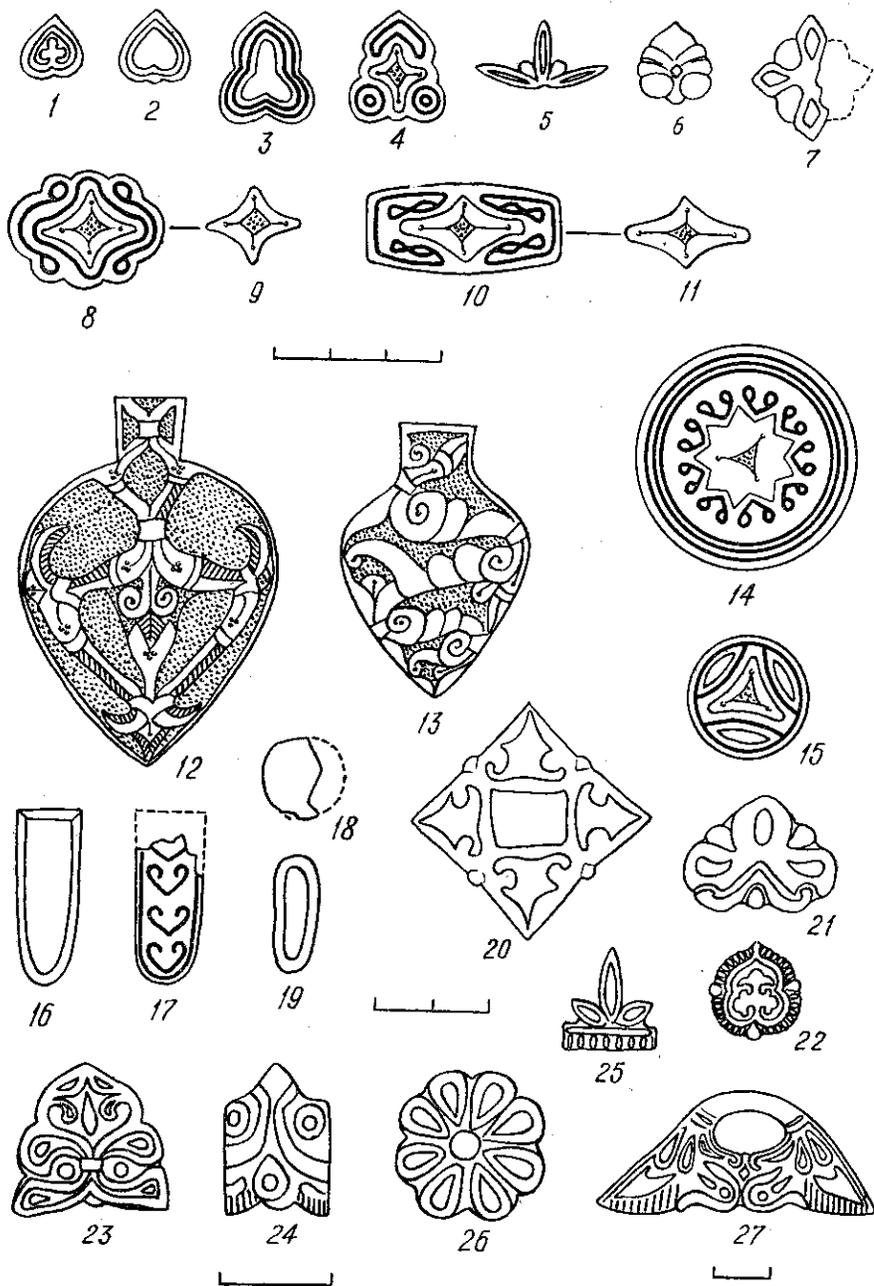

Рис. 6. Наремінні прикраси з Чернігова, Табаївки, Шестовиць.

Продукція майстерень школи А не вичерпується перерахованими типами. Сюди ж відносяться і тип квадратної бляхи від шкіряної сумки з декором серцеподібних мотивів. Д. І. Бліфельд вважав, що така бляха з Чернігова, з Шестовиць і з могильника поблизу с. Новий Білоус виготовлена одним майстром (рис. 6, 20)²⁵. З Чернігова і Табаївки походять також серцеподібні бляшки, трипелюсткові, квадратні, чотирьохпелюсткові наконечники з серцеподібними мотивами, а також бляха-петля (рис. 6, 1—20).

Типи цих бляшок з Півдня Русі поширювалися далеко на Північ і знахідки квадратних блях з дещо відмінними деталями мотивів серцеподібних фігур походять з Гнездова і Бірки²⁶. Наконечники з серцеподібними мотивами, що аналогічні наконечникам з кургану № 16

в уроч. «Берізки» (рис. 6, 17) і наконечникам з кургану № 18 Шестовиць, знайдено в Гнездові²⁷, а також на Готланді в Скандинавії і навіть в Ісландії²⁸. Е. С. Могуревич вважає, що квадратні бляшки типу рис. 6, 7 (курган № 16 з уроч. «Берізки») були завезені в Прибалтику по дніпровському торговому шляху, можливо, давньоруськими торговцями²⁹.

Специфіка ремісничого виробництва в південноруських майстернях характеризується рецептурою сплавів. Методом спектроаналітичного аналізу досліджено 70 предметів 18 типів наремінних прикрас з Чернігова, Табаївки, Нового Білоуса*. Характер розподілу домішок олова, свинцю, цинку, срібла, вісмуту, сурми, миш'яку, нікелю, золота встановлюється за допомогою частотного статичного аналізу. На гістограмі розподілу концентрацій чітко встановлюється межа штучного легування цинком — з 0,3%, що значно нижче межі для металу Новгороду³⁰ (рис. 8). Межа для олова, свинцю, срібла встановлюється за допомогою кореляційних графіків взаємозалежності (рис. 9). Для олова і свинцю кордоном є 0,3%, для срібла — від 0,3 до 1%. Частотні гістограми свідчать про нормальний розподіл мікродомішок вісмуту, сурми, миш'яку, нікелю, золота, що свідчить про геохімічну однорідність металу. Інтервали концентрацій досить широкі, значна насиченість вісмутом, сурмою, нікелем, золотом. За аналітичними даними було виділено 11 рецептів сплавів на основі міді і сплав типу білону (рис. 10). Більшість предметів виготовлена з невідомого до цього сплаву — срібної та олов'янисто-срібної міді (табл. 3). В тому, що срібло правило за лігатуру по типу свинцю або олова, свідчить факт його використання в сплаві для одного типу бляшок замість олова і свинцю в тих же межах від 0,3 до 2,5%, а в одному випадку до 5% (рис. 6, 10, 13; табл. 2). У деяких випадках стародавній майстер, що виготовляв один тип наремінної деталі, для легування використовував цинк — до 4,6%. Це стосується насамперед листоподібних бляшок з Табаївки, де цинкова лігатура замінила олово і свинець, концентрація яких не перевищує сотих і до одної десятої відсотка (рис. 6, табл. 2).

Краще розв'язати питання металургійної традиції південно-руських майстерень дозволяє серія аналізів наремінних прикрас з рослинним декором і типів речей прибалтійського або скандинавського походження з Шестовиць**. До останньої серії входять наконечники піхов мечей з прорізними зображенням птаха з розпростертими крилами (3 екз.), окуття піхов скрамосаксів (3 екз.), різні деталі держателів, ланцюгів і окуття турячих рогів, кругла фібула з довгою іглою (237-й тип за Я. Петерсоном), підковоподібна фібула з багатогранчастими голівками (24-й тип за ярославськими могильниками). До колекції зараховано деякі шайби і овальні сплюснені кільця, зовсім не типові для Південної Русі. Всі ці знахідки датовані серединою — другою половиною X ст.³¹ На гістограмі концентрацій багатoverшинність розподілення вказує на геохімічну неоднорідність металу. Домішки цинку в металі цієї серії вище, ніж в чернігівській, а межа штучного легування — з 1%. Концентрація вісмуту, сурми, нікелю, золота навпаки занижена (рис. 8). Кореляційні графіки Bi-Ag, Bi-As, Bi-S свідчать про відсутність штучного легування сріблом в прибалтійській серії, позитивний зв'язок між Bi і Sb, Bi і As для міді в чернігівській серії і відсутність такого зв'язку в прибалтійській (рис. 9). Результати аналізу вказують на використання майстрами-ливарниками міді різного походження, можливо, з різних родовищ. Рецептура сплавів також яскраво свідчить про різні традиції використання прибалтійськими, скандинавськими і давньоруськими майстернями сплавів з цинкової або цинково-свинцевої міді (рис. 10).

* Аналізи зроблені у лабораторії спектральних методів досліджень Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Спектрограми № 11, 58 за 1981 р.

** Спектрограми № 30, 31 від 25 березня 1981 р.

Серія наремінних прикрас з Шестовиць невелика — вона складається з 13 бляшок поширених типів (рис. 6, 7, 21—26). Деякі типи з цих бляшок нам вже відомі з розглянутих наборів Чернігова, Табаївки, Нового Білоуса, наприклад, квадратна бляха типу рис. 6, 7; велика квадратна бляха типу рис. 6, 20. Остання виявлена в одному кургані з дирхемом Наср ібн Ахмеда аш Шаша (935/936 рр. н. е.), тобто наближує дату побутування комплексів з аналогічними бляхами до середини X ст.³² Інші типи поясних прикрас належать до трипелюсткових (рис. 6, 21), які представлені в могильниках Седнева³³, Києва³⁴, а також розеткоподібних (рис. 6, 27), трипелюсткових на основі з псевдозерню (рис. 6, 25). Відзначимо і тип п'ятикутної бляшки з рослинними мотивами, яка застосовується для суцільного покриття ременя (рис. 6, 24). Аналогічні знахідки виявлено в кургані № 7 поблизу Седнева³⁵, в Петровському могильнику³⁶, в похованні № 904 Бірки³⁷. Декор цих бляшок складається з рослинних пагонів, що закінчуються пелюстками з явними ознаками школи А — частковою штриховкою.

Привертає увагу одна бляшка, де килимовий візерунок майже без тла композиційно нагадує рослинні пагони з пелюстками на виробих з кургану Гульбище³⁸. Декор з невеликих трипелюсток на серцеподібних бляшках типу рис. 6, 22 вказує на використання мотивів, дуже характерних для IX ст., особливо в салтівському та угорському прикладному мистецтві³⁹. Ці знахідки з Шестовиць засвідчують етап розвитку типів наремінних прикрас і рослинного декору ближче до початку X ст. (рис. 11, 1).

З Шестовиць (курган № 96) походить велика квадратна бляшка, що вкрита вигравіруваними геометричними мотивами. Такі мотиви не мають нічого спільного з відомою традицією розвитку рослинного декору. Проте аналогічні знахідки в культурному шарі другої половини X ст. Новгороді і похованні № 716 Бірки підтверджують датування наборів з Шестовиць, Чернігова і Табаївки в межах середини — третьої чверті X ст.⁴⁰ Наремінні прикраси з Шестовиць демонструють рецептуру сплавів, вже відомих нам з чернігівської серії, але значно зросла доля складнокомпонентних сплавів типу $Cu+Sn+Zn+Pb$ і $Cu+Sn+Pb+Zn$ (рис. 10). Підкреслимо, що майстри наремінних прикрас майстерень школи А, незважаючи на обізнаність із сплавами на цинковій або цинково-свинцевій лігатурі, переважно користувались сплавами з переважанням олова і свинцю. Можливо, ця рецептура є не лише спадщиною раннях часів, а вказує напрямок одержання сировини. Слід зазначити, що майстри не лише Чернігівщини, але й Києва використовували срібло для штучного легування⁴¹. Очевидно, майстри Київської Русі додержувалися принципу тип виробу—тип сплаву. Красномовне свідчення цієї думки ми одержали внаслідок аналізу 27 литих гудзиків з Чернігова, Табаївки, Шестовиць (рис. 8). Про-

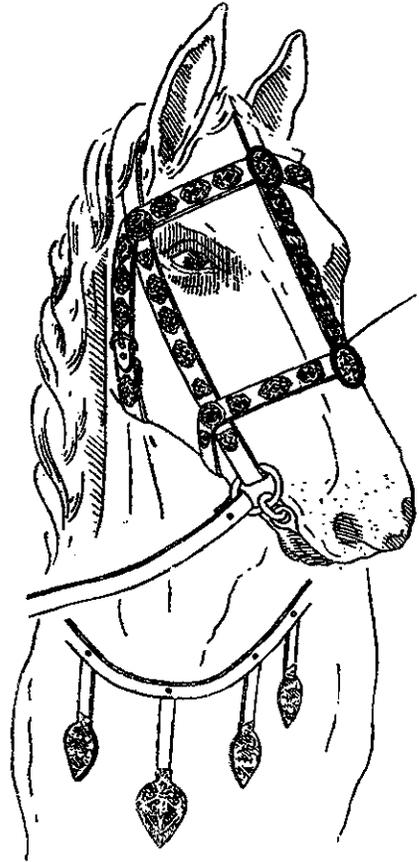

Рис. 7. Реконструкція табайвського набору. Розміщення бляшок на ремінцях оголів'я.

відний сплав для таких гудзиків $Cu+Pb+Sn+Zn$. Зауважимо, що майже всі вони відлиті з складнокомпонентних сплавів, де лігуючі домішки — олово, свинець, цинк.

Близькими типами складнокомпонентних сплавів користувалися майстри гудзиків у Києві⁴². На жаль, кількість аналізів недостатня для виявлення ступеня хіміко-металургійної близькості між серіями.

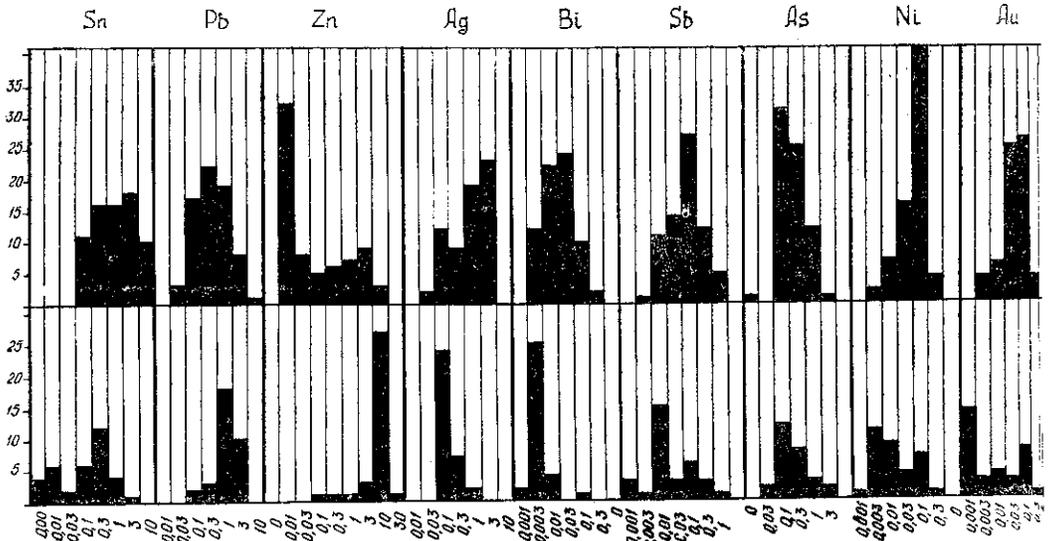

Рис. 8. Гістограма розподілу концентрацій домішок міді у виробих чернігівських майстерень і речах з прибалтійського регіону.

I — вироби з чернігівських майстерень, II — речі прибалтійського або скандинавського походження з Шестовиць.

Явною є близькість між металургійною традицією наремінних прикрас з Шестовиць і бляшок з курганів Південного Приладощзя, де багатокомпонентні сплави використовувалися не лише для бляшок, але й для підковоподібних фібул⁴³. Навпаки, фібули скорлупоподібні, деякі підковоподібні з гранчастими голівками, а також гранчасті з шипами, пластинчасті браслети виготовлені з сплавів $Cu+Zn+Pb$ або $Cu+Pb+Zn$ з незначними домішками олова⁴⁴. Нам добре відомо про виготовлення в Ладозі скандинавських типів прикрас: держателів ланцюгів, булавок з кільцем, нагрудних прикрас. Але ні серед ливарних форм, ні серед бракованих виробів немає знахідок, які свідчили б про виготовлення наремінних прикрас з південними мотивами рослинного декору південних шкіл А і Б⁴⁵. Тому зазначимо, що типи багатокомпонентних сплавів з значними домішками олова і свинцю можуть правити за ознаку виробництва речей в південноруських землях, оскільки металургійна традиція Прибалтики, Новгород і Гнездова представлена сплавами на домішках цинку і свинцю (табл. 3)⁴⁶.

Окремо відзначимо металообробку Києва, традиції якої багато в чому співпадають з традиціями чернігівської серії. Ми дослідили чотири бляшки з поховання № 113 в Києві (за М. К. Каргером), що аналогічні бляшкам з Шестовиць (рис. 6, 21)⁴⁷. Сплав кийвських ювелірів — це складнокомпонентний сплав типу $Cu+Pb+Sn+Zn$, звичайний для сплаву гудзиків і дуже близький сплаву чернігівських виробів*. Нагадаємо, що срібло в якості лігатури відоме у Києві з бляшки з мотивом багатопрменевої зірки. Саме такий тип бляшок відливався в пірофілітових формочках з Табаївки і Києва⁴⁸. Відома в Києві і технологічна традиція інкрустації срібним дротом⁴⁹.

* Аналізи № 28—31 спектрограми № 17 від 19. II 1981 р.

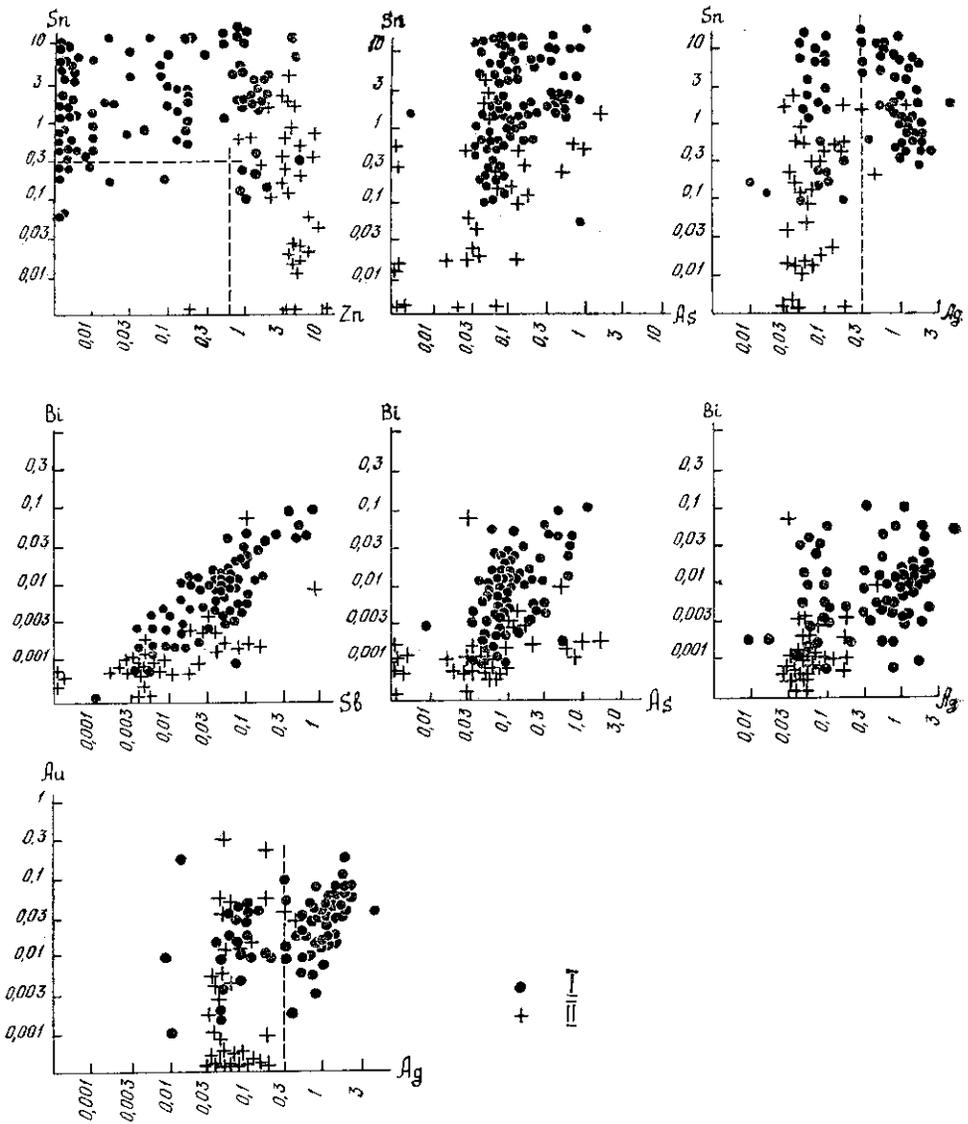

Рис. 9. Кореляційні графіки взаємозалежності основних елементів домішок у виробках чернігівських майстерень (I) і речах з прибалтійського або скандинавського регіону (II).

Художня школа Б. Показник схожості поєднує мотиви квіток окуття з Чорної Могили між собою (0,55—0,73) і з мотивом квітки з шаблі з Відня (0,51—0,55) (табл. 2). Велика листоподібна бляха з Табаївки (рис. 4) займає проміжне місце, але з більшою подібністю до продукції майстерень школи Б. Багато елементів декору (трипелюсткова квітка, що виникла з бокових пелюсток основного мотиву, штриховка центрального бордюру і частини бокових пелюсток, відсутність дужки на пелюстці) дає можливість віднести цю бляшку до традицій декору великого турячого рогу. З угорськими зразками бляшку з Табаївки пов'язують такі ознаки: штриховка стеблини, мотив риси з трьома колами, а з продукцією школи А — характер композиційного розміщення орнаменту, форма перехвату в місці переходу бокових пелюсток в сусідній мотив поєднання під кутом двох прямих перехватів, завиток з кільцем, поділ бокових пелюсток і стеблини на окремі частини тощо. На цій бляшці зберігається пунсоне тло, невисокий рельєф, що зникає в декорі малого рогу, але наявний на руків'ї

і піхвах саблї з Відня (на рубежі X—XI ст.). Зміна стилю проявилась в зменшенні розмірів пелюсток, зникненні риси з кільцем, в розміщенні мотивів в стрічковому плетінні, в штриховці всього поля пелюсток, як і на деяких угорських виробах (рис. 11, 3—6). Ця зміна сталася в 60—70 роках X ст., оскільки окуття з Чорної Могили має більш-менш визначену дату за візантійською монетою Костянтина і

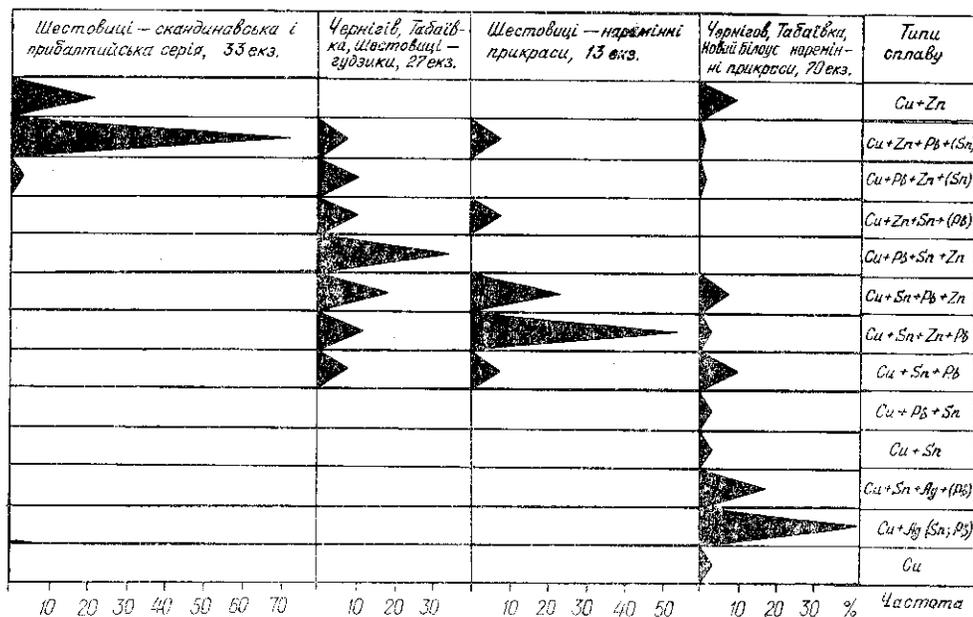

Рис. 10. Схема порівняльної характеристики розподілу виробів за сплавами для чернігівської і прибалтійської колекцій.

Романа (945—959 рр. н. е.). Таким чином, розвиток орнаментального декору школи А проходив дещо раніше, ніж школи Б, і ближче до другої чверті — середини X ст. (рис. 11, 2).

Декор шаблї з Відня показує тенденції розвитку стилю школи Б. Зникає штриховка, дужки на пелюстках, в стрічковому плетінні використовується мотив напівпальмет, край окуття оформлюється у вигляді кильоподібних виступів. Відзначимо, що ці риси декору виходять з традицій школи Б, тобто від 60—70-х років X ст. Така особливість, як контурна риса з черні на стеблині, — поширений прийом в декорі виробів XI ст., наприклад, вуздовкові набори з Гаївки та Сарайли-Кият (рис. 11, 10)⁵⁰. До одного джерела сягає штриховка поля пелюсток на окутті малого рогу і на окутті руків'я меча з Києва (показник 0,63). Проте виконанням інших деталей остання ближче до угорських виробів, наприклад окутті сумки з Еперешке (0,73), до круглої бляхи з Сарошпатоку (0,64). В цьому ми вбачаємо прояв угорської традиції.

Художня школа Б одержала великий імпульс з боку ісламської торевтики, що особливо помітне при зіставленні глечика з Іраку (№ 10, з окуттям турячого рогу, показник — 0,68, та з великою бляшкою з Табаївки, показник — 0,41). Цей вплив проявляється у розвитку орнаменту в бік арабески.

Поширення подібних мотивів орнаментального декору на пам'ятках з Чернігівщини, Угорщини і Болгарії пов'язано з торгово-ремісничими колами східного походження, мабуть, з міст Хазарського каганату⁵¹. Не виключено, що існували прямі контакти воїнів «дружинників кївських князів з майстрами Угорщини або Болгарії»⁵². Проте аналіз продукції південноруських шкіл А і Б виявив конвенціональність декору в регіоні на кордоні з євразійським степом (Київська Русь, Угорщина, Болгарія); своєрідність стилістичних і технологічних

Таблиця 3. Розподіл кількості зразків наремінної гарнітури за типами сплавів

Тип бляшки за рис. 6	Тип сплаву												
	Cu+Zn	Cu+Zn+Pb+(Sn)	Cu+Pb+Zn+(Sn)	Cu+Zn+Sn+(Pb)	Cu+Pb+Sn+Zn	Cu+Sn+Zn+Pb	Cu+Sn+Pb	Cu+Pb+Sn	Cu+Sn	Cu+Sn+Ag+(Pb)	Cu+Ag+(Sn,Pb)	Cu	Ag+Cu
1					2	1							
2						1							
3		1									2		
4										1	6		
5													
6					3			1					
7						1					1		
8											4	12	1
9											2	4	
10								1			4	4	
11											1	1	
12								1					
13	7							2		2		1	
14											1		
15										1			
16								1	1				
17													
18										1			
19								1					
20			1			1		1					
21					1	1		1					
22		1				1							
23					1	1							
24			1			2		1					
25					1								
26													
27						1							1

традицій металообробки не лише Чернігівщини, а й усього Середнього Подніпров'я.

Традиції художньої школи Б яскраво проявилися у виробках не стільки останньої чверті X ст., скільки XI ст., наприклад в декорі наконечника піхов з поховання першої половини XI ст. в садибі Десятинної церкви, в декорі сабельних перехресть з Гочева і Княжої Гори, в перехресті меча з Києва⁵³ (рис. 11, 7, 8). Загальні для цих речей ознаки: мотив невеликої квітки в плетінні, контурна чорна риса як основний прийом роздріблення стеблин, що переплітаються (замість штриховки). До кінця X—XI ст. декор збагачується новими мотивами, до числа яких входять «меандрові» завитки, наприклад бордюру наконечника піхов з Києва, наконечники поясного набору з кургану поблизу с. Городця (Волинь)⁵⁴, а також канелюроване тло, часто інкрустоване чорною або дротом. Останнє мало місце на численних ліроподібних пряхках (тип А1 за класифікацією Г. О. Федорова-Давидова)⁵⁵. На двостулковому наручній з Білої Вежі декор складається з однієї плетінки з чорною рисою (рис. 11, 9)⁵⁶. Листоподібні бляшки з Києва (№ 12) кінця X—початку XI ст., що демонструють пізній етап розвитку традиції школи А, та наконечник з поховання поблизу Десятинної церкви мають золочене тло для підкреслення основного мотиву. Такі тенденції розвитку тяжіють до візантійської традиції⁵⁷. Золочене тло на угорських срібних та листоподібних бляхах від кінської збруї з поховання в Земпліні може правити за ознаку більш пізнього датування комплексу, ніж запропонованого авторами публікації (кінець IX—початком X ст.)⁵⁸.

Продукція майстерень двох художньо-ремісничих традицій — шкіл А і Б — засвідчує існування в Середньому Подніпров'ї — Черні-

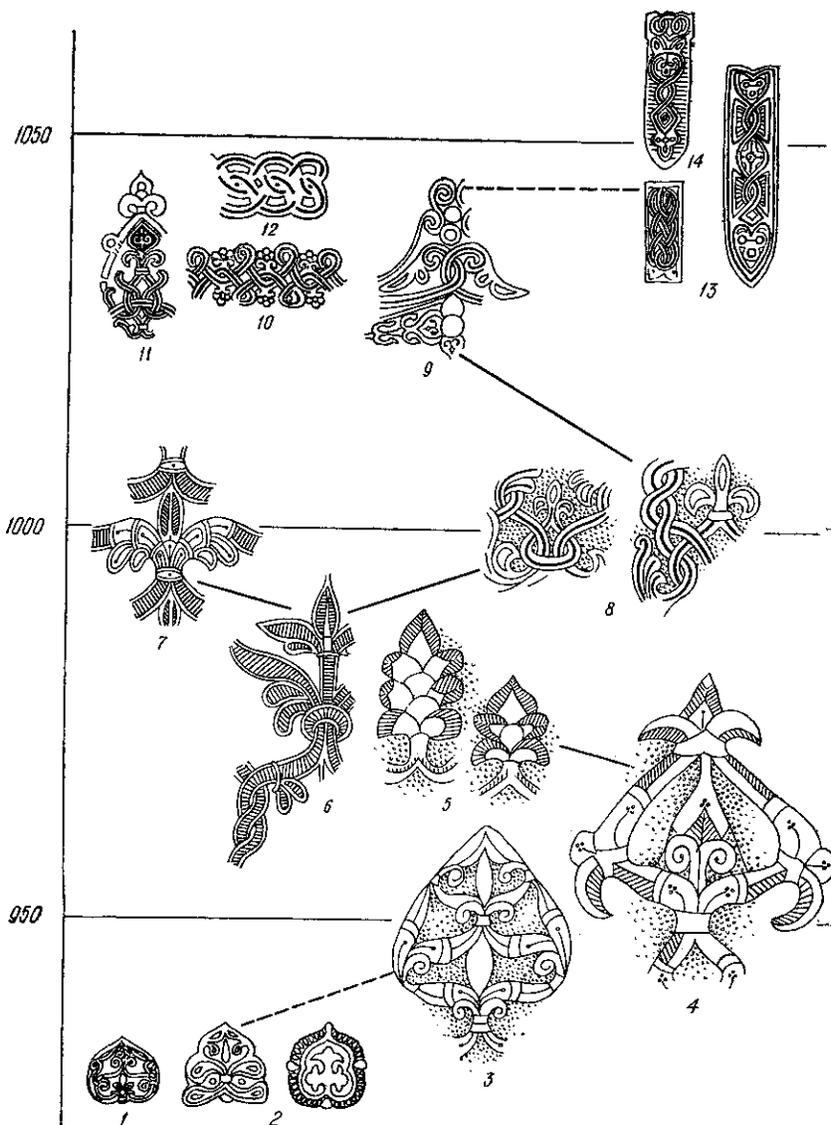

Рис. 11. Схема розвитку декору виробів давньоруських майстерень X—XI ст.
 1 — курган «Гульбище», 2 — Шестовицький могильник, 3 — Чернігів, уроч. «Берізки»,
 4 — Табаївки, 5 — великий ритон з Чорної Могили, 6 — малий ритон з Чорної Могили,
 7 — поховання № 108 в Києві, 8 — шабля з Відня, 9 — шабля з Княжої Гори, 10 — меч
 з Києва, 11 — піхви з садиби Десятинної церкви, 12 — наруч з Білої Вежі, 13 — Ново-
 кам'янка і Первоконстантиївка Херсонської обл., 14 — Каланчак Херсонської обл.

гові або у Києві спеціалізованих майстерень для виробництва металевих деталей костюма, спорядження вершника і коня, зброї і навіть ритуального посуду. Чернігівське ремесло мало стабільний розвиток, стилістичні традиції і технологічні прийоми виробництва. В умовах X ст. організація такого виробництва, на нашу думку, була можлива на базі державних майстерень при князівському господарстві⁵⁹. На знаковий характер продукції майстерень вказує князівська тамга на прямокутних бляшках ременя храпа збройного набору з Табаївки (рис. 6, 10). Зображення знаку нагадує знак на кістяній бляшці з Білої Вежі, тобто є раннім зразком знаку Рюріковичів⁶⁰. Це узгоджується з датою побутування наборів школи А в межах середини 50—70-х років X ст.

Виділення стилістичних ознак південноруських шкіл кольорової металообробки допомагає розкрити складний процес становлення ху-

дожньої металообробки Київської Русі, при якому використовувалися прийоми і мотиви арсеналу східного «степоного» і візантійського мистецтва. Виділена продукція школи А вказує на явну стабільність декору, його еволюцію в бік мотивів окуття ритонів з Чорної Могили. Останні, таким чином, становлять шедевр місцевих чернігівських або середньодніпровських майстрів.

- ¹ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948, с. 233—239; Кондаков Н. П. Русские клады. — СПб., 1896, т. 1, с. 17.
- ² Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М.; Л., 1956, с. 64—65.
- ³ Маршак Б. И. Согдийское серебро: Очерки по вост. торевтике. — М., 1971, с. 55.
- ⁴ Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. — М., 1973, — 140 с. — (САИ; Вып. Е1-36).
- ⁵ Лелеков Л. А. Искусство Древней Руси и Восток. — М., 1978, с. 124.
- ⁶ Даркевич В. П. Художественный металл Востока VIII—XIII вв. — М., 1976, с. 147—160; Маршак Б. И. Серебряные сосуды X—XI вв., их значение для периодизации искусства Ирана и Средней Азии. — В кн.: Тез. докл. II Всесоюз. конф. по искусству и археологии Ирана. М., 1973, с. 21.
- ⁷ Abrtman H. Skandinavisches Handwerk in Russland zur Wikingerzeit. Med. Fran Lunds Univ. Historiska Museum, 1959. Lund, 1960, S. 110—135; Кирпичников А. Н. Вказ. праця, с. 37.
- ⁸ László G. Steppenvölker und Germanen: Kunst der Völkervanderungszeit. — Berlin, 1971, S. 102—112; Свирин А. Н. Ювелирное искусство Древней Руси XI—XVII вв. — М., 1972, с. 24.
- ⁹ Орлов Р. С. Некоторые особенности формирования древнерусского художественного ремесла. — В кн.: Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. — Киев, 1981, с. 163—174.
- ¹⁰ Маршак Б. И. Согдийское серебро..., с. 16, 17, 90.
- ¹¹ Орлов Р. С. Вказ. праця, с. 166—167.
- ¹² Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиць. — К., 1977, с. 50—52; Бліфельд Д. І. Десянянська археологічна експедиція 1946 р. — АП АН УРСР, 1955, т. 5, с. 12—21; Бліфельд Д. І. Давньоруський могильник в Чернігові. — Археологія, 1965, т. 18, с. 105—138.
- ¹³ Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки..., с. 193, табл. IV, 2, рис. 35; ОАК за 1911 г., с. 61—62, рис. 107.
- ¹⁴ Мажитов Н. А. Курганы Южного Урала VIII—XII вв., 1881, с. 108, рис. 58, 25.
- ¹⁵ Самоквасов Д. Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. — М., 1916, с. 12, рис. 14; с. 13, рис. 15; с. 14, рис. 16; Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. — МИА, 1949, № 11, с. 46, рис. 18.
- ¹⁶ Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1958, с. 169—172, табл. XIII.
- ¹⁷ Dienes I. Die Ungarn um die zeit der Zandnahme. — Budapest, 1972, taf. 13, 35, 36; Даркевич В. П. Вказ. праця, с. 91, табл. 16, 4.
- ¹⁸ Grube I. Ernst. Islámské umění. — Praha, 1973, S. 20, obr. 5; Маршак Б. И. Вказ. праця, с. 55; Кирпичников А. Н. Так называемая сабля Карла Великого. — СА, 1965, № 2, с. 268—276.
- ¹⁹ Шер Я. А. Петроглифы Средней и Центральной Азии. — М., 1980, с. 50—59.
- ²⁰ Маршак Б. И. Вказ. праця, табл. 42, 44; Маршак Б. И. Раннеисламские бронзовые блюда. — ТГЭ, 1978, т. 19, с. 26—52.
- ²¹ Petersen J. Vikingetidens smykker. — Stockholm, 1929, S. 185.
- ²² Орлов Р. С. Вказ. праця, с. 167, рис. 2.
- ²³ Сизов В. И. Курганы Смоленской губернии. — МАР, 1902, № 26, табл. II. I.
- ²⁴ Budínský-Krička V., Fettich N. Das altungarische Fürstengrab von Zemplin. — Bratislava, 1973, abb. 21; 48, 3, 4.
- ²⁵ Бліфельд Д. І. Вказ. праця, с. 53; Бліфельд О. І. Давньоруський могильник в Чернігові..., с. 136.
- ²⁶ Сизов В. И. Вказ. праця, табл. II, 6, 7; Abrtman H. Birka I. Die Gräber: Tafeln. — Uppsala, 1940, taf. 91, I.
- ²⁷ Сизов В. И. Вказ. праця, табл. III, 40.
- ²⁸ Jansson I. Ett rembeslag an orientalsk tup funnet på Island. Vikingatidens orientalska bälten och deras enrasiska sammanhang. — TOR, 1978, vol. 17, s. 383—420, fig. 1; 6.
- ²⁹ Мугуревич Э. С. Восточная Латвия и соседние земли в X—XIII вв. — Рига, 1965, с. 80—81, табл. 16, 2.
- ³⁰ Коновалов А. А. Изучение химического состава медных сплавов из Новгорода. — СА, 1969, № 3, с. 205—216.
- ³¹ Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки..., с. 101—110.
- ³² Там же, с. 90.
- ³³ Самоквасов Д. Я. Вказ. праця, с. 55, рис. 68.
- ³⁴ Каргер М. К. Вказ. праця, с. 184, рис. 31.
- ³⁵ Самоквасов Д. Я. Вказ. праця, с. 55, рис. 65.
- ³⁶ Мальм В. А. Поясные и сбруйные украшения. — В кн.: Ярославское Поволжье X—XI вв., М., 1963, с. 69, рис. 40.

- ³⁷ *Abtman H.* Birka, I, taf. 91, 2.
- ³⁸ *Рыбаков Б. А.* Вказ. праця, с. 39, рис. 13.
- ³⁹ *Халикова Е. А.* Ранневенгерские памятники Нижнего Прикамья и Приуралья. — СА, 1976, № 3, с. 141—156.
- ⁴⁰ *Блифельд Д. I.* Вказ. праця, с. 170; *Седова М. В.* Ювелирные изделия древнего Новгорода X—XV вв. — М., 1981, с. 159, 160, рис. 63, 1; *Abtman H.* Birka I, taf. 136, 3—A.
- ⁴¹ *Орлов Р. С.* Художня металообробка у Києві в X ст. — Археологія, 1983, 42.
- ⁴² *Максимов Е. В., Орлов Р. С.* Могильник X ст. на горі Юрковниця у Києві. — Археологія, 1982, 41.
- ⁴³ *Бранденбург Н. Е.* Курганы Южного Приладожья. — МАР, Спб., 1895, № 28, с. 51, табл. 6, 3; 27; с. 34, табл. II, 2.
- ⁴⁴ Там же, с. 30, 34, 40.
- ⁴⁵ *Корзухина Г. Ф.* Некоторые находки бронзолитейного дела в Ладого. — КСИА АН СССР, 1973, вып. 135, с. 35—40; *Давидан О. И.* Бронзолитейное дело в Ладого. — АСГЭ, 1980, вып. 21, с. 59—67.
- ⁴⁶ *Коновалов А. А.* Вказ. праця, с. 205—216; *Черных Е. Н., Ховерте Д. Б., Барцева Т. Б.* Металлургические группы цветного металла I тысячелетия н. э. из Прибалтики. — КСИА АН СССР, 1969, вып. 119, с. 109—120; *Пушкина Т. А.* Гнездовское поселение в истории Смоленского Поднепровья (IX—XI вв.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1974, с. 15—16.
- ⁴⁷ *Каргер М. К.* Вказ. праця, с. 184; рис. 31; *Блифельд Д. I.* Вказ. праця, с. 118—119, табл. III, 3.
- ⁴⁸ *Блифельд Д. I.* До питання про ремесло та ремісників у Київській Русі IX—X ст. — Археологія, 1954, вып. 9, с. 30—41; *Гупало К. Н., Ивакин Г. Ю.* О ремесленном производстве на Киевском Подоле. — СА, 1980, № 2, с. 203—209.
- ⁴⁹ *Орлов Р. С.* Художня металообробка..., с. 10.
- ⁵⁰ *Кирпичников А. Н.* Вказ. праця, с. 20—33.
- ⁵¹ *Орлов Р. С.* Некоторые особенности..., с. 169.
- ⁵² *Ширинский С. С.* Угорські речі в курганах Русі X ст. — В кн.: Слов'яноруські старожитності. К., 1969, с. 118—124; *Немет П.* Образование пограничной области Боржавы. — В кн.: Проблемы археологии и древней истории угров. М., 1972, с. 206—220.
- ⁵³ *Корзухина Г. Ф.* Из истории древнерусского оружия XI ст. — СА, 1950, вып. 9, с. 63—94; *Кирпичников А. Н.* Вказ. праця, табл. XI.
- ⁵⁴ *Штейнгель Ф. Р.* Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897—1900 гг. — АЛЮР, 1904, № 4/5, табл. XII.
- ⁵⁵ *Федоров-Давыдов Г. А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — М., 1966, с. 42.
- ⁵⁶ *Плетнева С. А.* Кочевнический могильник близ Саркела-Белой Вежи. — МИА, 1963, № 109, с. 224, 225, рис. 26, 6.
- ⁵⁷ *Орлов Р. С.* Художня металообробка..., с. 17.
- ⁵⁸ *Budinský-Kříčka V., Fettich N.* Op. cit., s. 48.
- ⁵⁹ *Орлов Р. С.* Художня металообробка..., с. 12.
- ⁶⁰ *Артамонов М. И.* Саркел-Белая Вежа. — МИА, 1958, № 62, с. 74, рис. 52.

Р. С. ОРЛОВ

Южнорусский центр художественной металлообработки X в.

Резюме

В статье рассматриваются памятники художественной металлообработки из дружинных погребений преимущественно Чернигова и его окрестностей, датированные исследователями в пределах X в. Особо следует отметить серию однотипных листовидных блях, применявшихся для украшения конской сбруи. Выделен ведущий мотив орнаментального декора — мотив цветка и его 99 признаков. Декор рассматриваемых памятников имеет ближайшие аналоги в художественном металле Венгрии и в декоре некоторых памятников евразийской торевтики. При сопоставлении мотивов использован показатель сходства. Это позволило представить художественно-ремесленные традиции региональных южнорусских мастерских и выделить две школы — А и Б.

Орнаментальный декор школы А прослежен в наременных украшениях из Чернигова, Табаевки, Шестовиц и на аналогичных изделиях из Киева. Школа А имеет общую с венгерскими памятниками традицию декора среднеазиатского или степного происхождения. Спектроаналитический анализ украшений позволил выделить 12 рецептов сплавов с преобладанием оловянно-свинцовой лигатуры. Необычным является легирование серебром (от 0,3 до 5%) или серебром и оловом. Находки наременных украшений с признаками школы А в Гнездове, Южном Приладожье, Прибалтике и Скандинавии свидетельствуют об участии южнорусских ремесленников в распространении данных типов украшений по торговым путям. Изделия северного происхождения,

из Шестовиц отличаются не только декором, но и рецептурой сплавов (цинково-свинцовая лигатура). Развитие декора школы А наблюдается с конца IX—начала X в. до конца X в.

Традиции декора школы Б отчетливо прослеживаются с 50—70-х годов X в., которыми датируются наиболее яркие памятники, в том числе и оковки ритонов из Черной Могилы. Признаки этой школы проявились в декоре ножен, навершия и перекрестия так называемой сабли Карла Великого из историко-художественного музея Вены. Большая листовидная бляха из кургана II Табаевского могильника имеет признаки обеих школ (рис. 4). В изделиях школы Б заметно сильное воздействие исламской торевтики, о чем свидетельствует развитие орнамента в сторону арабески.

В конце X—начале XI в. происходят существенные изменения в мотивах орнамента, усиление их графического начала. Это отвечает основным приемам декора византийского прикладного искусства.

В. М. ЗОЦЕНКО

Експорт зброї Києва в Південно-Східну Прибалтику

У численній історико-археологічній літературі, присвяченій культурно-економічним контактам Давньоруської держави з племінними територіями балтів і прибалтійських фіно-угрів, зв'язки Києва (ширше — Середнього Придніпров'я) з цим регіоном Східної Європи до останнього часу спеціально не досліджувались. Тому більшість речей, які вироблялись у середньодніпровських ремісничих майстернях, були не визначені серед інших виявлених в Прибалтиці давньоруських виробів. Деякі дослідники вважають, що у балтійській торгівлі панувала монополія північноруських міст протягом всього періоду існування Давньоруської держави¹.

В результаті вивчення давньоруської зброї радянські дослідники довели, що Київ та його земля в X—середині XIII ст. були могутнім і широковідомим в середньовічному світі центром по виготовленню зброї². Як експортера зброї відображає Київ невідомий автор «Худуд ал-Алам» («Книга між світу», закінчена у 989 р.): «Куйа. а — місто русів, найближче до мусульманів... З нього вивозять різні хутра та цінні мечі»³. Археологічні ж знахідки давньоруської зброї, більшість якої виготовлена київськими зброярами (під Києвом розуміємо взагалі середньодніпровську округу, яка економічно і адміністративно являла єдину територіальну систему) в інших частинах тогочасного світу, можуть бути лише підтвердженням того, що ця категорія товарів збувалася не лише на ринках мусульманського Сходу, але й Півночі, Заходу і Північного Заходу.

Серед двогострих мечів, виявлених на балтійських землях, відомі 3 екз., походження яких можна пов'язати з середньодніпровським зброярським центром. За типологією давньоруських мечів, які розробив А. М. Кірпічников, вони відносяться до типу «А — місцевий» і датовані другою половиною X—XI ст. Автор наводить 9 екз. мечів цього типу, які географічно розподіляються так: Південна Русь — 4 (Київ-1; с. Глухівці Бердичівського р-ну Житомирської обл. — 1; с. Карабчіїв, Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. — 1; с. Краснянка, затоплене Печенізьким водосховищем, Харківська обл. — 1); Північно-Східна Русь — 1 (Стара Рязань); Південно-Східна Прибалтика — 1 (Паланга); фінська частина Скандинавії — 3⁴. Статистично-територіальний розподіл знахідок разом з художнім оформленням руків'я цих мечів вказує на їх виробництво в Південній Русі (80% виявленої на території Русі кількості мечів), найбільш імовірно у Києві та його найближчому оточенні, де в X — на початку XI ст. яскраво проявився новий декоративний стиль, який еклектично поєднав речі, вироблені в традиціях Сходу і Півночі⁵.

Як вже згадувалось, один із мечів типу «А — місцевий» із Паланги (скальво-куршське порубіжжя) виявлено у похованні XI ст. (№ 285);

збереглося лише руків'я (рис. 1; 11, 1). Його належність до давньоруської зброї у дослідників сумніву не викликає⁶. А той факт, що руків'я за розмірами та орнаментом перехрестя майже ідентичне (на думку А. М. Кірпічникова, можливо й відлито в одній формі) руків'ю меча із Києва (близько 1000 р.), що зберігається у ДІМ УРСР⁷, збільшує ймовірність виготовлення обох мечів київськими майстрами зброї.

Рис. 1. Руків'я мечів з Паланги (а) та Києва (б).

Довжина нижньої основи перехрестя обох руків'їв 9 см; верхньої — 10,5 см; відстань між перехрестям і верхівкою 9 см; в київському руків'ї вона не збереглась; розміри верхівки екземпляра з Паланги 6,9×4,3 см.

Два інших мечі з Південно-Східної Прибалтики до каталогу А. М. Кірпічникова не увійшли. Перший виявлений на північно-західній околиці м. Калінінграда (колишній район Gross Fridrichsberg) (рис. 2; 11, 3), другий — у самому місті (рис. 3; 11, 2). Б. Мюллен відніс перший до балтського типу мечів (ТІІ за Я. Петерсоном), другий подається лише в таблиці без згадки в тексті. Автор, який опублікував зображення цих мечів, хоча і відніс один з них до типу ТІІ, все ж таки відмітив разом із 12 іншими східнопруськими мечами (слід сказати, далекими за зовнішніми ознаками від екземпляра з околиці Калінінграда) їх відмінність від мечів класичного типу ТІІ. За Б. Мюлленом, всі 12 мечів становлять місцеву східнопруську модифікацію цього загальнобалтського типу зброї, яка є дальшим його розвитком. Тому і датувати східнопруські мечі, на думку автора, слід ХІ—початком ХІІ ст. (класичні мечі типу ТІІ трапляються головним чином до початку ХІ ст.)⁸.

Але з визначенням типу і дати, зокрема, меча з околиць Калінінграда, запропонованих Б. Мюлленом, важко погодитись вже на тій підставі, що до відокремленої ним групи увійшли типологічно різні

мечі (сюди навіть потрапили мечі типу II, за А. М. Кірпічниковим, які датуються XII—першою половиною XIII ст.). А поскільки меч з могильника Gross Fridrichsberg типологічно відноситься до мечів «А — місцевий» і походить з загубленого комплексу, найбільш імовірною датою цього меча можна вважати кінець X—XI ст.

Меч, виявлений в міській смузі Калінінграда, трохи відрізняється від попередньо розглянутих. Він має більш пряме перехрестя і більш плавний згин до верхівки трьохчастинного завершення. За формою меч нагадує екземпляр типу «А — місцевий» з сіл Краснянки та Глухівці⁹. На середньодніпровське походження вказують не лише належність до типу «А — місцевий», але й гравірований, мабуть, по срібній платирівці декор по краях перехрестя та верхівці. Гравірована смужка проходить також між частинами верхівки. Орнамент складається із стрічки рослинних завитків, подібний до сюжетної композиції платирівки одного із боків відомої шаблі, виявленої при розкопках поховань по вул. Володимирській, 3 в Києві в 1892 р.¹⁰ А меандровий орнамент верхівки меча дуже нагадує оздоблення накладки вінець наконечника піхов шаблі з князівського поховання в Десятинній церкві¹¹.

Ці орнаментальні сюжети та близькі до них за художнім оформленням, зокрема шабля Карла Великого, що являє собою зразок київських зброярських виробів¹², набули широкого вжитку починаючи з другої половини X ст. саме у київських майстрів. Отже, київське або ж середньодніпровське походження калінінградського меча безсумнівно за давньоруськими аналогіями, як мечів цього типу, так і згаданих шабел з близькими до його оформлення рисами; цей меч можна датувати кінцем X—першою половиною XI ст.

Крім мечів із Середнього Придніпров'я до Південно-Східної Прибалтики надходили і інші види рубально-колючої зброї. Звідси походять дві знахідки давньоруських шабел. Перша з них збереглася лише фрагментарно з обламаним лезом і відсутнім руків'ям. Виявлена в минулому столітті, мабуть, при дослідженні аукштайтського могильника, в містечку Маркінес Варенського р-ну Литовської РСР (південно-східна Аукштайтія, рис. 11, 4). Друга — втрачена і відома лише з літератури. Трапилася при розкопках Археологічною комісією під керівництвом Є. А. Вольтера у 1899 р. могильника поблизу Орлішки Вевіського р-ну Литовської РСР (східна Аукштайтія, рис. 11, 5). А. М. Кірпічников датував шаблі XIII ст.¹³

Але порівняно невеликий вигін штаби леза шаблі з Маркінес (від 4 до 4,7 см) дає можливість віднести її до зброї більш раннього часу — XI—початку XII ст. На це вказує і ширина леза — 3,5 см.

Статистичний розподіл шабел X — першої половини XIII ст. на Русі показує, що приблизно 70,2% виявлено в Середньому Придніпров'ї (107 одиниць з 148 відомих на середину 60-х років). Причому більшість середньодніпровських знахідок походить з пороських пам'яток, тобто з південної частини Київської землі¹⁴. Отже, центр виготовлення давньоруських шабел, які, за А. М. Кірпічниковим, почали вживатися киеворуськими воїнами з другої половини X ст., знаходився, найімовірніше, на півдні Київської землі.

Мечі і шаблі з Середнього Придніпров'я надходили до Прибалтики, мабуть, у піхвах. Свідченням цього є знахідки наконечника піхов в одному з поховань (№ 23) курганного могильника, розміщеного у центрі турайдських ливів — Путелі-Турайдас при розкопках, які проводились під час роботи X Археологічного з'їзду у Ризі. Вперше його опублікував Р. Хаусман. Автор вважав місцем його виготовлення Скандо-Прибалтійський регіон. Думку Р. Хаусмана підтримали Т. Арне, Г. Ф. Корзухіна і П. Паулсен, які звузили район можливого виготовлення цього наконечника до о-ва Готланд та Східної Прибалтики¹⁵. Аналогія наконечнику з Путелі-Турайдос на час цих публікацій не відома.

Наконечник відлито із бронзи; лицевий бік його мав рослинний криноподібний орнамент. На нижній частині зображено розгорнутого у фас павича з запружкою на голові і розпущеним хвостом, обрамленого двома кільцями, діаметр яких помічений медальйонами з пальметкою. Простір між кільцями покритий двома рядками пунсонного

Рис. 2. Меч з могильника Gross Fridrichsberg.

Рис. 3. Меч з Калінінграда.

орнаменту. Весь візерунок і фігура чорнені. Верхівка наконечника закінчується складним оформленням боків у вигляді трохі схилених (у внутрішній бік) трилистників з нерозвинутим середнім пелюстком. Середня частина вінець — також у вигляді трилистника, але його серцевина порівняно з боковими пелюстками витягнута вгору і вузька. Стрільчастий середній пелюсток центрального трилистника трохі піднятий над загальною висотою вінець. Кінцівка наконечника подібна до латинського U, утворена сходженням боківок. Його розміри: висота 6,7 см, ширина трохі більша 4 см. Дата його за зовнішніми озна-

ками і комплексом поховання не повинна виходити за межі XI ст.

Зараз відомо ще два наконечники подібних виявленому у лівській землі. Перший — з Старої Рязані (XII ст., інтерпретований А. А. Монгайтом, на підставі припущень Г. Ф. Корзухіної, як імпорт з Прибалто-Скандинавії; на рисунку, який наводить автор, річ збільшена, розміри не вказані); другий — з Києва, трапився при розкопках 1973 р. на вул. Рейтарській, 33 в шарі XI ст. (має пошкоджені з правого боку вінець; висота від верхньої частини цілого краю до нижньої основи 6,7 см, ширина 4,2 см) (рис. 4)¹⁶.

Орнаментация всіх трьох наконечників ближча до пам'яток візантійського та давньоруського художнього стилів, на відміну від орнаментального оформлення прибалтійських наконечників піхов, яким властивий синтез мотивів «вогге» та східної пальметки, а також схематизоване до невпізнання зображення птахів¹⁷, зображувальні мотиви їх стилістично чисті (крини не завуальовані накладками іншої теми, а зображення павичів реалістичні). Подібні зображення птахів трапляються на численних витворах київського художнього ливарництва: колтах, ряснях, пластинчастих браслетах. Птах, охоронець «древа життя», символом якого були чудернацькі сплетіння крин, починаючи з XI ст. стає найпопулярнішим сюжетом київських митців-виробників. Однак початки «пташиного» сюжету слід шукати у візантійському мистецтві, звідки він і потрапив на Русь¹⁸.

Отже, виходячи із сказаного дані наконечники є витворами київських майстрів, а не прибалтійських. Як довід щодо київського виготовлення наконечників можна додати хіміко-технологічну схему бронзи, з якої виготовлено екземпляр із Києва. Дані спектрального аналізу показали, що бронза наконечника мала свинцево-цинковий сплав (цинк 10%, свинець 5%, мідь 82%). Таке співвідношення харак-

терне як для північних, так і для південних і середньодніпровських багатокomпонентних сплавів середньовічної Східної Європи¹⁹. Навіть підвищений відсоток цинку є більш властивим для північних, зокрема і прибалтійських, бронз. Але суттєвою відмінністю між сплавами київського наконечника і балтійською схемою бронзи є порівняно висока наявність сурми (1%) і миш'яку (1,2%). Такої кількості вказаних металів не виявлено в жодній типовій балтійській бронзовій речі X—XIV ст. В балтійських бронзових сплавах цього

Рис. 4. Наконечник піхов з розкопок Києва 1973 р.

Рис. 5. Наконечник піхов з Гряужай.

Рис. 6. Наконечник піхов з Лужків.

часу з території Латвії і історичної Пруссії кількість сурми коливається у межах від 0,01 до 0,1%, миш'яку — від 0,04 до 0,75%²⁰.

Про наявність виробничо-художніх зв'язків між зброярами Києва і Південно-Східного узбережжя Балтійського моря свідчить ще одна серія наконечників, виявлених на племінних землях балтів і турайдогоауяських лівів. Сюди входять один наконечник з литовської території (Гряужай, Кедайняйський р-н, жемайто-аукштайтське порубіжжя, в складі скарбу XII ст., рис. 5), два з давньопруської (колишня Viehof не існує, Поліський р-н Калінінградської обл., поховання XI—початку XII ст., Лужки, Зеленоградський р-н тієї ж області, одинична знахідка XI—XII ст., рис. 6) і два з лівської частини Латвійської РСР (Путелі-Турайдас, поховання початку XI ст.; Кримулдас-Луелупес, поховання кінця XI—початку XII ст.)²¹.

Всі ці наконечники подібні між собою за технікою виготовлення, художнім оформленням вінець та кінцівок. Їх корпус викутий з листового срібла (Гряужай, Путелі-Турайдас, Кримулдас-Ліелупес) чи посрібленої бронзи (обидва екземпляри з Гинталікше). Відрізняються в цьому відношенні, мабуть, лише наконечники з давньопруської території, які, ймовірно, відлиті у формах. Висота наконечників серії коливається від 19,5 до 22 см (східно-пруські дійшли з обламаними вінцями, але пропорційне співвідношення ширини по вінцях та висоті може свідчити про те, що довжина їх могла бути не меншою як 15 см). Нижня частина вінець прикрашена напаяним ковпачком у вигляді пальметки та орнаментальною смужкою. Верхню частину повністю

збережених наконечників вінчає голова птаха (Граужяй, Кримулдас-Ліелупес) чи дракона (Путелі-Турайдас) на манер «вовчого зуба». Крім того, на лівських екземплярах на одній із сторін тулуба (в верхній частині) були геральдичні зображення орлів (лите і парне на наконечнику з Путелі-Турайдас, гравіроване — з Кримулдас-Ліелупес).

Аналогічний цим наконечникам екземпляр із князівського поховання початку XI ст. в Десятинній церкві (рис. 7). Він також виготовлений

Рис. 7. Наконечник піхов з Києва.

із згорнутого в трубку і запаяного з одного із боків листового срібла. Як і в прибалтійських наконечниках, його кінцівки прикрашені литими накладками. Але орнаментальні композиції нижньої насадки київського наконечника були прикрашені ще й чорненою масою, а меандровий орнамент верхньої платівки — гравірований. Висота наконечника 18,5 см²².

Особливу увагу дослідників насамперед привернули наконечники з Путелі-Турайдас і Києва. Незважаючи на їх подібність, Г. Ф. Корзухіна, П. Паулсен, Є. С. Мугуревич вказували на суттєві розбіжності в деталях їх оформлення, що дало можливість стверджувати про виготовлення кожного з них на місці їх знахідки. П. Паулсен та Є. С. Мугуревич вважають, що даний тип наконечників спочатку виник в Придніпров'ї, а потім його сприйняли прибалтійські (турайдські) зброярі. Такої ж думки дотримується І. Є. Тиніссон²³. Після виявлення наконечника в граужяйському скарбі В. Урбанавічюс на підставі того, що більшість екземплярів серії походить з території Прибалтики, допускав прибалтійське походження і київського наконечника²⁴.

Та все ж думка П. Паулсена здається більш слушною навіть тому, що більшість із знахідок серії походить з прибалтійського регіону. По-перше, датування прибалтійських наконечників, за виключенням хіба що турайдського, на 50—100 років пізніше, ніж київського (останній датується початком XI ст., таку ж дату має наконечник з Путелі-Турайдас, решта відноситься до кінця XI—XII ст.; у наконечника з Граужяйського скарбу дата інша, ніж у виявленої разом з ним шийної гривни з профільованими видовженими пластинами на кінцях, які існували серед балтів в XII—XIII ст.). Таким чином, форма наконечників серії спочатку виникла за межами Прибалтики. По-друге, київський наконечник прикрашав піхви шаблі, тоді як прибалтійські, що видно на прикладі поховання в Кримулдас, мали бути прикріплені до піхов двогострих мечів (у випадку в Кримулдас це був загальнобалтійський тип ТІІ, за Я. Петерсеном). Ця обставина має принципове значення тому, що видовжені наконечники пристосовані саме для шабельних піхов. Вони зберігали від пошкодження нижню, напівпусту (через кривизну шабельного леза) і тому найбільш уразливу частину піхов. А як відомо, найраніше у Східній Європі шабля почала використовуватись воїнами Київської землі. Тобто використання видовженого наконечника не за функціональним призначенням, як сталося у випадку з прибалтійськими екземплярами, може свідчити про їх запозиченість і вторинність по відношенню до київського екземпляра. Мабуть, це й стало причиною того, що найбільш пізні з прибалтійських наконечників — давньоруські, які, можливо, датуються XII ст., мали вже меншу (до 15 см) висоту,

що наближало їх до балтського типу наконечників піхов «з рослинним орнаментом у вигляді пальметки» (Б. Мюллен відніс східнопруські екземпляри серії саме до цього типу).

Виходячи із сказаного, дійсно, немає нічого неймовірного в тому, що ці наконечники виготовлялись лівськими, балтськими і середньодніпровськими майстрами. Причому Прибалтика в даному випадку

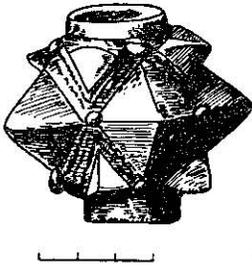

Рис. 8. Булава четвертого типу з Вільного.

Рис. 9. Булава четвертого типу з Вільнюського Верхнього замку.

виступає як центр запозичення виробничо-художньої традиції, яка первісно виникла в Середньому Придніпров'ї. А про існування в Прибалтиці принаймні двох центрів по випуску цих наконечників—балтського і лівського — свідчить не лише розбіжність орнаментальних композицій на литовсько-пруських та лівських наконечниках, а й повторення мотиву орнаменту з екземплярів балтської серії на наконечниках піхов із того ж самого регіону, але іншого типу. Так, на наконечнику із 42-го поховання (XI ст.) могильника *Lipkuhnep* (Советський р-н Калінінградської обл.) і на одному із могильників у Гинталікше (Плунгський р-н Литовської РСР; поховання № 8, XI ст.), які відносяться до відокремленого П. Паулсеном типу «з рослинним орнаментом у вигляді пальметки», нижні частини прикрашені напаяним візерунком, майже ідентичним із пальметкою наконечника з граужайського скарбу²⁵. Поява в середовищі балтів і прибалтійських фінно-угрів серії наконечників піхов середньодніпровської схеми може лише свідчити про широкі виробничі контакти та поширення київської зброярсько-технологічної традиції на всю територію Південно-Східної Прибалтики від південного узбережжя Ризької затоки до гирла Німану і Великих Мазурських озер.

Разом з мечами і шаблями та супровідним їх обладнанням до балтів потрапляли і інші види зброї для близького бою, що виготовлялися зброярами Києва і Середнього Придніпров'я. У балтських воїнів XII—XIII ст. набули популярності литі бронзові і ковані залізні булави, які були широко репрезентовані в озброєнні дружинників Києва і взагалі Півдня Русі. Всього на сьогодні відомо 11 таких булав, виявлених на територіях Східної і Південно-Східної Прибалтики. Переважають булави з чотирма великими центральними шипами та вісьмома малими наріжними (IV тип, за А. М. Кірпічниковим) — 5 скз.: Вільнюс, верхній замок (рис. 9; 11, 7), с. Вільне Калінінградського р-ну Калінінградської обл. (рис. 8; 11, 8); колишнє *Unter Plehen* — Кентшинський повіт Ольштинського воєводства ПНР (рис. 11, 9) (історичні Литва і Прусія); Рига (рис. 11, 10); Асотське городище Скабпільського р-ну Латвійської РСР (латгало-селівське порубіжжя знаходилося в складі полоцького васального князівства Єрсіке) (рис. 11, 11). Датовані всі булави другою половиною XII—початком XIII ст.²⁶

Висока концентрація знахідок булав цього типу на території Південної Русі дала можливість А. М. Кірпічникову визнати центрами їх виготовлення міста цієї частини Давньоруської держави, і в першу чергу Київ. І дійсно, з відомих на сьогодні булав IV типу 50% похо-

дять з Київської землі, включаючи знахідки з Райковецького городища та Колодяжина — 17 екз. із 12 місцезнаходжень; 26,5% — із південно-західних земель Давньої Русі (Галицько-Волинської та Болохівської) — 3 екз. із 8 місцезнаходжень. На Північно-Східну Русь припадає 8,8% — 3 екз. із 3 місцезнаходжень. Прибалтійські знахідки становлять 14,7%²⁷ (до наведених в зведенні А. М. Кіріпчичова 29 екз. булав цього типу додано по одній знахідці із Старої Рязані, Серенську та городища Мале Слободинське Шабликінського р-ну Орловської обл., а також екземпляри із Вільнюса Unter-Plehen).

На користь київського походження виявлених в Прибалтиці булав IV типу свідчать і видалені А. М. Кіріпчичовим серії тожонних екземплярів із Києва (№ 59 за зведенням), Бабічів, колишня Київська губернія (№ 68), Васильєва Чернівецької обл. (№ 81) та Асоте; із Букрина Миронівського р-ну Київської обл. (№ 61) та Вольного; з Букрина (№ 62) та Риги, які свідчать про виготовлення цих булав, якщо не в одній формі, то принаймні по одному шаблону²⁸. До третьої серії треба додати ще один подібний екземпляр — з Вільнюського замку.

Наступну групу виявлених в Прибалтиці булав становлять два екземпляри із чотирма кутковими шипами, які знаходяться між вісьмома меншого розміру виступами (III тип того ж самого автора). Вони походять з Риги (рис. 11, 10) та загубленого місцезнаходження на території Литовської РСР (зберігаються в Вільнюському Державному історико-етнографічному музеї)²⁹. За зведенням А. М. Кіріпчичова, булав III типу було відомо 12 одиниць. Вони мають ту ж саму дату, що і булави IV типу. Крім Південних та Південно-Західних земель Давньої Русі вони трапляються і в Північних районах держави, а також на території Волзької Болгарії. За територіально-статистичним розподілом знахідок переважна їх більшість походить із Середнього Подніпров'я — 33,4% (чотири місцезнаходження по одному екземпляру на кожне). Тоді як на Північно-Західну, Північно-Східну, Західну та Південно-Західну Русь припадає по одній знахідці — 8,3% (Мануйлове — колишня Санкт-Петербурзька губернія; Бородіно Смоленської обл.; Гродно; втрачене місцезнаходження в Березівському р-ні Закарпатської обл.). По два екземпляри булав III типу виявлено за межами Давньої Русі — 16,7% (2 — на території Волзької Болгарії, стільки ж — в Прибалтиці).

Ці дані, а також той факт, що власник однієї із давньокиївських ливарних майстерень другої половини XII—початку XIII ст. (широко-відоме «житло художника»), мабуть, і виготовляв цей тип булав³⁰, свідчать про пріоритет Києва у виготовленні булав даної модифікації. Решта знайдених за межами Київської адміністративно-економічної агломерації екземплярів можуть вважатися чи прямим експортом київської зброї, чи наслідуванням форм київських оригіналів. Принаймні збіг розмірів булав з Вільнюського музею та з «житла художника» (висота 5,6 см, ширина 7,8 см, діаметр втулки 2,5 см), незважаючи на деякі розбіжності в деталях оформлення, є не випадковим. Ці дві булави сміливо можна визнати за продукцію однієї майстерні, напевно київської.

На території історичних Литви (Вільнюс, Верхній замок (рис. 11, 7), Прусії (колишне Magotten, Гвардійський р-н Калінінградської обл., рис. 11, 12) і на Асотському городищі (рис. 11, 11) виявлено по одній кованій із заліза булаві у вигляді куба зі зрізаними кутами (II тип, за А. М. Кіріпчичовим). Датуються аналогічно попереднім³¹. На території Русі трапилось 45 екз. (за даними вказаного автора) цих знарядь близького бою. Всього в наявності відомо про 52 знахідки булав цього типу. Сім останніх одиниць походять з Волзької Болгарії (4 екз., 7,7% загальної кількості) і Південно-Східної Прибалтики (згаданих 3 екз. — 5,8%). Більшість булав, знайдених в межах Давньоруської держави, походять із Київської землі — 41 екз., що становить 78,8% загальної кількості знахідок. Причому з них лише

дві трапились в південній частині князівства (Княжа Гора), решту виявлено на заході (26 одиниць — Райковецьке городище; 4 — Колодяжана, 9 — с. Городище Житомирської обл.). Одна булава — із Новгороду (1,9%), три — з Північно-Східної Русі (Москва — 1 екз.; колишня Костромська губернія — 2 екз.; разом — 58%). На думку А. М. Кірпи́чнкова, булави II типу були поширеною зброєю рядових дружинників³². Як свідчить географічна статистика знахідок, найбільшою популярністю вони користувалися в Київському князівстві. Мабуть, їх виготовляли ковалі київської периферії, звідки вони поширювалися на інші території, зокрема і на балтські землі.

З території балтів походить ще одна булава (Stossen — зруйновано, повіт Олесько, воєводства Сувалкі ПНР, пруське — ятвязьке порубіжжя, рис. 11, 13). Це бронзове кулеподібне з вісьмома гранями знаряддя, яке датувалось автором публікації серединою XII ст.³³ Такі булави віднесені А. М. Кірпи́чнковим до V типу, який являє, за автором, прообраз шестипера. На Русі цей тип булав відомий з XII ст. А. М. Кірпи́чников наводить 7 екз. булав цього типу, які були виготовлені із капа (1 одиниця), заліза (2 одиниці) та бронзи (4 одиниці). Як і в попередніх випадках, більшість з них походять із середньодніпровських пам'яток — 5 екз. (72%), по одному (14%) — з Новгороду та Саркела-Білої Вежі давньоруського періоду історії міста. Давньоруські знахідки за верхню межу датування мають передмонгольський час³⁴.

Наведене вище дає підстави вважати Київську землю (Середнє Придніпров'я) центром виготовлення і експорту булав II—V типів. Цілком імовірно, що виявлені на племінних територіях балтів булави також пов'язані з поширенням київської зброї у Східній Європі.

Крім зброї з Київської Русі (у вузькому значенні) до балтів потрапляли також речі військового спорядження. Увагу дослідників вже давно привернули знахідки сфероконусових золочених шоломів, які траплялись в Східній і Центральній Європі. Їх давньоруське походження серед вітчизняних і зарубіжних вчених вже не викликає сумніву³⁵. Два з цих шоломів походять з давньоруської території (рис. 10). Перший — із згаданого раніше могильника на північно-західній околиці м. Калінінграда (рис. 11, 3), другий — з багатого поховання пруса в с. Ветрове Приморського р-ну Калінінградської обл. (рис. 11, 14). Третій, дещо подібний, трапився поблизу м. Каунаса (рис. 11, 15), зберігався в Кенігсберзькому музеї. Пруські екземпляри датувались XI—початком XII ст., литовський — із втраченою хронологічною прив'язкою³⁶.

За класифікацією давньоруського військового головного вбрання ці шоломи відносяться до типу II — «Чорна могила». На території Русі відомо сім знахідок шоломів цього типу: три з Чернігова (кургани «Чорна могила» — 2 екз. та «Гульбище» — 1 екз.) і по одній із Княжої Гори (орнамент бронзового окуття однієї із пелюсток зберігався в колекції І. А. Хойновського), Райковецького городища, с. Мокрого поблизу м. Дубна Ровенської обл. та Володимира-Волинського. Датуються ці шоломи серединою X — початком XI ст. і лише екземпляр з Райковецького городища походив з шару 40-х років XIII ст.³⁷

Хоча найбільша концентрація знахідок шоломів II типу на території Давньоруської держави зареєстрована на Лівобережній частині Середнього Придніпров'я (Чернігів) — 42,85%, місцем виготовлення їх, мабуть, слід визнати київський зброярський центр. По-перше, висока якість, багате оздоблення цих шоломів вказують, що їх виробництво здійснювалось майстрами високої кваліфікації, які були зосереджені в могутньому виробничому осередку. На середину — другу половину X ст., коли з'являються шоломи II типу, найбільш імовірним місцезнаходженням такого центру міг бути лише Київ та його найближче оточення. По-друге, в XII — середині XIII ст. саме в Київському Подніпров'ї поширюються гостроконусові шоломи (тип II А,

II Б, за А. М. Кірпічниковим), які являють собою подальший розвиток форми шоломів II типу (з 12 відомих на сьогодні шоломів XII — першої половини XIII ст. вказаних типів 10 приходяться на Київщину)³⁸. До Києва, як міста виготовлення золочених сфероконусових шоломів, схиляється і А. М. Кірпічников³⁹.

Крім історичної Пруссії та Литви шоломи II типу за межами Давньої Русі відомі в Угорщині (м. Печ) і Польщі (Гнездо, Гіч поблизу Познані, вєсь Горзжуха Каліського повіту і воеводства, вєсь Дімітрієво Гуранського повіту Конінського воеводства)⁴⁰. Серед згаданих тут шоломів є тотожні 3 екз. (с. Мокре, м. Калінінград, вєсь Горзжуха), що дає можливість припустити їх виготовлення руками одного майстра⁴¹. Виходячи з того що більшість відомих шоломів II типу трапились у похованнях знаті, Є. Антоневич і А. М. Кірпічников вважають їх за найбільш коштовні речі військового вбрання, разом з мечами. На думку Є. Антоневича, давньоруські шоломи у пруських можновладців були парадними і як бойовий обладунок не використовувались⁴².

Появу цих шоломів на території Польщі і Самбії А. М. Кірпічников пов'язує з походом Болеслава Хороброго на Київ⁴³. Польські знахідки, можливо, і являли собою військові трофеї учасників пограбування Києва 1018 р., але шоломи з прусо-литовських земель, зваживши на значне віддалення районів, де вони трапились (Центральна Польща і пруська Самбія, разом із східною межею Жемайтії), потребують іншої інтерпретації. Визнання прусо-литовських знахідок за військові трофеї викликає сумнів вже на тій підставі, що Прусія і західна Литва, хоча і були пов'язані нестійкими політичними зв'язками з Польською державою, все ж ні в XI ст., ні пізніше не входили до її складу. Таким чином, присутність балтських воїнів у війську Болеслава Хороброго, яке у 1018 р. взяло Київ, нереальна. До цього треба врахувати і асинхронність балтських та західнослов'янських екземплярів (перші знаходились у комплексах, які датуються принаймні на півстоліття пізніше за інші). З другого боку, Р. Волкайте-Кулікаускаене відзначає той факт, що споконвічні литовські шоломи XI—XII ст. виникли під впливом давньоруської форми головного убору воїна, із сприйняттям незначних елементів західноєвропейської модифікації шолома⁴⁴. Останнє наводить на думку про довгочасне використання балтами закордонних шоломів як східних, так і західноєвропейських зразків. Знахідки давньоруських військових головних уборів київського виробництва (тип II, за А. М. Кірпічниковим) на території давньоруських і литовських племен, цілком імовірно, слід пов'язувати із експортом зброї із Києва.

З давньоруської території походить ще одна знахідка, безсумнівно, пов'язана з південно-давньоруськими зразками військового спорядження. Це знайдений при дослідженнях 1977 р. на могильнику поблизу с. Клинівки Зеленоградського р-ну Калінінградської обл. (рис. 11, 16) потильник кончука. Походить із трупоспалення XI ст.⁴⁵ А. М. Кірпічниковим такі могильники віднесені до IV типу. На території Русі відомо 8 екз. цих пристосувань вершника із загальною датою XI — перша половина XIII ст. За географією знахідки розподіляються так: Новгород — 1, с. Каблукове колишньої Володимирської губ. (Суздальське Ополо) — 1; Стара Рязань — 1; Середнє Придніпров'я — 5 одиниць (Воїнська Гребля — 2; Київська обл. — 2, місцезнаходження втрачені; Кагарлик — 1)⁴⁶. Крім Русі, потильники IV типу виявлено також в Волзькій Булгарії (2 екз., XII ст.). До того ж, на цій тери-

торії трапилась і форма для їх відлиття. Але на думку А. М. Кірпічникова, який звернув увагу на схематизацію і грубість волзько-булгарських виробів, ці екземпляри виникли під впливом і за моделлю привезених з Давньої Русі зразків⁴⁷.

За статистикою знахідок, найбільшу популярність потильники IV типу набули серед вершників південної смуги Київської землі (62,5% загальної кількості давньоруських знахідок), де в XI—XII ст., цілком імовірно, й було налагоджено їх виробництво. Слід відзначити також, що потильник із Клинцівки за зовнішнім виглядом нагадує один із екземплярів, виявлений в Київській області (пор. малюнки з інформації В. І. Кулакова та 42 зі зведенням А. М. Кірпічникова).

Розглянуті вище матеріали свідчать про стабільність експорту зброї військового спорядження Києвом та його адміністративно-економічним оточенням чи їх транзиту крізь Середнє Придніпров'я до Прибалтики на початку XI — в середині XIII ст. Природно, на аналізі однієї категорії історико-економічного експорту неможливо уявити всю повноту континуума зв'язків між Прибалтійською і Київською землями. Однак навіть ці дані дають можливість розкрити динаміку і характер зв'язків між контактуючими регіонами.

По-перше, постатейна диференціація зброярського експорту досить виразно ілюструє, що до Прибалтики надходили всі основні види існуючої в Києві зброї ближнього бою: мечі, шаблі і булави (16 одиниць — 3 меча; 2 шаблі, 11 булав). Доставка рубально-колючої зброї проводилась інколи в повному спорядженні, у піхвах (наконечник з Путелі-Турайдос). Відносно спорядження воїна і верхового коня слід відмітити, що попитом користувались лише найбільш цінні зразки обладунку (золочені сфероконусові шоломи — 2+?X)* чи якоюсь мірою унікальні для даної території (потильник канчука, унікальність його в тому, що для прусо-литовських вершників кінця I — початку II тисячоліття н. е., зважаючи на велику кількість знахідок острогів, була більш властива верхова їзда на так званий західний кшталт, коли управління конем здійснювалося за допомогою острогів).

По-друге, хронологічний розподіл знахідок вказує, що регулярність постачання зброї з Київського Придніпров'я до балтів яскраво виступає в період розквіту державного ладу Київської Русі — кінець X—XI ст. На нього припадає чотири речі зброярського експорту Києва у Прибалтику, що становить 26,31% загальної кількості знайденої в регіоні зброї і військового обладунку, встановленого киеворуського (у вузькому значенні) виробництва.

На кінець XI — початок XII ст. кількість експортованих предметів зброї за знахідками зменшується (3 одиниці, 15,78%), що може бути свідченням скорочення обмінних контактів між регіонами. Це явище цілком пояснюється історичною ситуацією, яка склалася на кінець XI — початок XII ст. в Південно-Східній Прибалтиці. В цей час ще достаточо не сформована Ганза укоріняється на лівому березі Вісли, активно освоює самбійські торговельні факторії. Разом з активізацією східного напрямку торгівлі північно-германських міст бере початок і

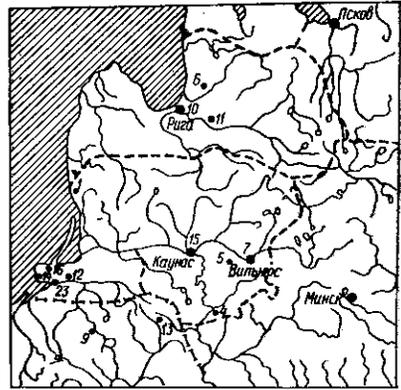

Рис. 11. Карта знахідок київського зброярського експорту в Південно-Східній Прибалтиці.

1 — Паланга, 2 — Калінінград, 3 — Калінінград, 4 — Мяркінес, 5 — Орлішки, 6 — Путелі-Турайдос, 7 — Вільнюс, 8 — Вольное, 9 — Unter Plehnen, 10 — Рига, 11 — Асоте, 12 — Magotten, 13 — Stossen, 14 — Ветрово, 15 — Каунас, 16 — Клинцовка.

* Знак ?X означає екземпляр невизначеного типу із втраченою хронологією.

рицарська експансія на Південно-Східне узбережжя Балтики⁴⁸. Закономірно, що події, які розгорнулися в Прибалтиці, відбулися відповідним чином і на балто-східнослов'янських контактах. В зв'язку з ними і скорочується постачання балтійського янтаря на Русь, знахідки якого в культурних шарах кінця XI — початку XII ст. давньоруських міст також зменшуються порівняно з попередніми та наступними віками.

Із середини XII — на початок XIII ст. експорт київської зброї до балтів зростає. Цей період, за статистикою знахідок, відрізняється від попередніх найбільшою інтенсивністю постачання зброярської продукції — 47,36% (9 знахідок)*. Інтенсифікація експорту в цей час пояснюється двома причинами. З одного боку, це загальний ріст економічної могутності давньоруських міст. З другого, консолідація феодальних відносин та міських форм життя в балтському середовищі, які проходили в умовах посилення рицарсько-орденської агресії.

По-третє, постатейний розподіл київського зброярського експорту до балтів (разом із встановленням його динаміки) дає можливість якоюсь мірою викрити історико-економічний характер і з'ясувати історичну обумовленість киево-прибалтійських контактів.

Вони характеризуються міжформаційними взаємодіями регіонів, коли рецепіентне суспільство (зокрема, Прибалтика) все більше набувало риси феодалізуючої найближчої варварської периферії, а донорське (Русь як у вузькому, так і в широкому значенні) — консолідуючої феодальної цивілізації. Тому на перший план висувуються нееквівалентні економічні товарообмінні контакти. Як видно із характеру балтських комплексів із київською зброєю та зброярського спорядження, а також за оформленням експортованих речей (мечі із декорованими чорно руків'ями, золочені шоломи, високохудожній наконечник піхов), торгівля між Києвом і Прибалтикою обслуговувала nobilitet балтського суспільства. В коло цих контактів передусім втягувалася експлуататорська верхівка. На прикладі наконечників із південноруською (вужче київською) традицією в декорі, виготовлених в балтських и прибалто-фіно-угорських майстернях, можна вбачати і розширення сфери контактів між регіонами в цей час. Разом з прямим експортом зброї йде і сприйняття виробничих та художніх смаків суспільства — донора в середовищі контрагента. Це є яскравим підтвердженням загальновідомого в соціології суспільних взаємодій висновку про те, що перейняття тієї чи іншої категорії речей одного суспільства іншим може бути лише в разі близьких (це не означає однакових) умов суспільно-політичного життя⁴⁹.

На другому етапі, який співпадає із розквітом давньопруської державності і суцільної феодалізації балтського суспільства, що прискорювалися боротьбою із германо-рицарською агресією, взаємовідносини між Києвом і Прибалтикою все більше набувають рис рівнозначного партнерства типу «цивілізація — цивілізація». Експорт зброї із Києва на цей час інтенсифікується, але помітне скорочення його асортименту (до Прибалтики в XII — на початку XIII ст. надходили головним чином бронзові булави). Це пояснюється потребами для балтських дружин нових зразків зброї (а на той час булави були одним з нових і ефективних засобів військової справи, особливо для північних районів Східної Європи, зокрема і Прибалтики), а також у зміні смаків феодальної верхівки балтів, яку більше цікавила не експортна зброя, а цінні ювелірні прикраси.

В-четвертих, географія знахідок київського зброярського експорту в Прибалтійському регіоні вказує, що в сферу економічно-суспільних інтересів центрального ядра Давньоруської держави входили головним чином південно-східні племенні угруповання балтів — давньолитовське, пруське, скальво-куршське населення. Поширення киеворуського экс-

* 10,5%, котрі залишилися із експортованих предметів, становлять дві одиниці зі втраченими хронологічними прив'язками.

порту в Південно-Східну Прибалтику швидше всього відбувалося по Дніпро-Німанських річкових системах. Навіть знахідки булав в Латгалії не можуть свідчити про їхнє постачання Даугавою (в Полоцьку та містах його землі до сьогоднішнього дня не знайдено жодної булави зустрінутих у балтів типів). Отже, булави з Риги та Асоте є свідченням транзиту київської зброї через литовсько-пруські землі. Контакти із зброярами Путелі-Турайдас також, як показують знахідки відповідних наконечників піхов, не були прямими, а відбувалися через посередництво литовсько-пруських племен.

Таким чином, наведені вище дані відносно експортованої з Києва зброї відображають реалії киево-балтських зв'язків в період Давньоруської державності, ілюструють їх багатогранність і історичну стабільність.

¹ Про визначну роль Північної Русі у східнобалтійській торгівлі в літературі останніх десятиріч див.: *Вилинбахов В. Б.* Балтийско-Волжский путь. — СА, 1963, № 3, с. 126—135; *Mooga H.* Über den Ostbaltischen Handel im 12—13 Jh. Liber J. Kostrzewski. — Wrocław etc. 1968, s. 517—525; *Свердлов М. Б.* Транзитные пути в Восточной Европе IX—XI вв. — В кн.: Изв. Всесоюз. геогр. о-ва, 1969, т. 3, № 6, с. 543.

² *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. — САИ, 1966, EI-36, с. 77—78.

³ *Новосельцев А. П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. — В кн.: Древнерусское государство и его международное значение / Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. и др. — М., 1965, с. 411.

⁴ *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. — М.; Л., 1966 с. 35—36, 84 (№ 82—86).

⁵ *Орлов Р. С.* Деякі особливості художньої культури Києва у X ст. — В кн.: Археологія Києва: Дослідження і матеріали. К., 1979, с. 18—22.

⁶ VIEM, N AR 396: 221; *Volkaite-Kulikauskiene R.* IX—XXII a. Kalavijai Lietuvoje. — JKLK. Vilnius, 1964, t. 4, p. 212—213, 14 pav.; *Volkaite-Kulikauskiene R.* Lietuviai IX—XIII amžiais, Vilnius, 1970, p. 93—94; XXXIII pav.; *Kunciene O.* Prekibiniai rūsiai IX—XIII a. — In: Lietuvos Gejeventėju, prekibiniai rūsiai I—XIII a. Vilnius, 1972, p. 187, 13 pav.

⁷ *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие, с. 36, табл. XI; ДІМ УРСР, № в-4625/953.

⁸ *Mühlén B.* Die kultur der Wikinger in Ostpreussen. — In Bonner hefte zur Vorgeschichte, 1975, N 9, S. 33, taf. 10, 33.

⁹ *Mühlén B.*, Op. cit., taf. 50, 8 (пор. *Редин Е. К.* Альбом выставки XII AC в Харькове. — М., 1903, с. 6, табл. IV, 8; *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие, табл. IX, 2).

¹⁰ *Хойновский И. А.* Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной в 1842 г. — Киев, 1893, с. 36—40, табл. XX, рис. 85, 86 (проробку орнаменту див.: *Корзухина Г. Ф.* Из истории древнерусского оружия XI в. — СА, 1950, т. 13, рис. 4).

¹¹ *Каргер М. К.* Княжеское погребение XI в. в Десятинной церкви. — КСИИМК, 1940, вып. 4, с. 12—20, рис. 4—5; *Каргер М. К.* Древний Киев. — М.; Л., 1958, т. 1, с. 378, табл. XLII.

¹² *Кирпичников А. Н.* Так называемая сабля Карла Великого. — СА, 1965, № 2, с. 268—276.

¹³ Российский исторический музей. Указатель памятников. — М., 1843, с. 319—320, № 55; *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие, с. 94 (№ 23), с. 100 (№ 11).

¹⁴ *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие, с. 92—102, рис. 14.

¹⁵ *Hausman R.* Übersicht über die archäologische Forschung in den Ostseeprovinzen im letzten Jahrzehnt. Arbeiten des Ersten Baltischen Historiker-Tages zu Riga, 1908. Riga 1909, S. 25, abb. 13; *Arne T.* Einige Schwert-Ortbänder aus der Wikingerzeit. — In: Opuscula archaeologica Oscari Monttelio septuagenario clicata. Stockholm, 1913, S. 388, abb. 27; *Arne T. J. Lu Suede et L'Orient.* — Upsal, 1914. p. 401, fig. 270; *Paulsen P.* Swertortbänder Wikingerzeit, Stuttgart, 1953, s. 93, abb. 138, I, 3; *Корзухина Г. Ф.* Из истории древнерусского оружия, с. 66—67, 71, табл. 1, 33.

¹⁶ *Монгайт А. А.* Старая Рязань. — МИА, 1955, № 49, с. 158, рис. 124; *Боровский Я. Е.* Археологічні дослідження в «городі Ярослава». — В кн.: Археологічні дослідження Києва, К., 1976, с. 99, рис. 7 (на малюнку річ приведена до реставрації).

¹⁷ Пор. *Корзухина Г. Ф.* Из истории древнерусского оружия, табл. 1, 30; 32; 34; 35; *Mühlén B.* Op. cit., taf. 149, 9; 15, 5, 9.

¹⁸ *Василенко В. М.* Русское прикладное искусство. — М., 1977, с. 254—278; *Даркевич В. П.* Светское искусство Византии. — М., 1975, с. 202—206.

¹⁹ Спектрограма № 11 від 1981 р. відділу спектральних методів досліджень Інституту геохімії і фізики мінералів УРСР. Див. також статтю *Орлова Р. С.* «Чернігівський центр художньої металообробки X ст.» в даному збірнику.

²⁰ *Bezenberger A.* Analysen vorgeschichtlicher Bronzen Ostpreussens. — Königsberg, 1904, S. 82—102; *Мугуревич Е. В.* Восточная Латвия и соседние земли в X—XIII вв. — Рига, 1965, с. 139, прил. I.

²¹ *Urbanavičius V.* Grauzių lobis. — Lietuvos TSR Mosklu Akademijos darbai. Ser. A, Vilnius, 1970, 3(34), p. 80—82, 2—3 pav.; *Tautavičienė B.* III—XIV a. Sidabriniai ir sidabru puošti dirbiniai. — Katalogos LTSR istorifos ir etnovrafifos muzufus. — Vilnius, 1981, p. 24, N 234, 127; a, b pav.; *Vatkuhskienė L.* Sidabras senoves Lietuvoje. — Vilnius, 1981, p. 76, 11, splav. pav.; *Mühlen B.* Op. cit., S. 40—41, taf. 17, 1, 7; *Hausman R.* Op. cit., S. 23—25; *Тыньссон Е., Грядонис Я.* Раскопки ливских курганов в Крнмулде. — Изв. АН Латв. ССР, 1961, 10, с. 48—49, рис. 7—8; *Мугуревич Е. С.* Вказ. праця, с. 50—51, рис. 16, 1; 17; *Tönisson F.* Die Gaufa Liven und die ihre materiale kultur 11 jh-anfang 13 jhs. — Tallin, 1974, S. 101—103, abb. 22, 4.

²² *Каргер М. К.* Княжеское погребение XI в.; *Каргер М. К.* Древний Киев, т. 1, табл. XI.

²³ *Корзухина Г. Ф.* Из истории древнерусского оружия, с. 71—74; *Paulsen P.* Swertorbänder der Wikingerzeit. — Stuttgart, 1953, S. 74—76; *Мугуревич Е. С.* Вказ. праця, с. 50—51; *Tönisson E.* Op. cit., s. 101—103.

²⁴ *Urbanavičius V.* Ten. pat., p. 82.

²⁵ *Mühlen B.* Op. cit., taf. 17, 4; *Vatkinskiene L.* Gintališkes kapinas. — Lietuvos arhaologija, 1979, t. 1, p. 56, 14; 9 pav.

²⁶ Экспозиция другого поверху Музею вильнюського замку, матеріали розкопок 1955—1957 pp.; *Gaerte W.* Urgeschichte Ostpreussens. — Königsberg, 1929, S. 340, taf. XV, b; abb. 273; *Мугуревич Е. С.* Восточная Латвия, с. 54; *Шноре Е. Д.* Асотское городище. — МИА, 1961, т. 2, с. 46, табл. X, 17.

²⁷ *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. — САИ, 1966, EI-36, с. 52—54, 130—133, № 59—84; *Никольская Г. Н.* Земля Вятичей. — М., 1981, с. 257, рис. 95, 2.

²⁸ *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие, с. 52—53.

²⁹ Там же, с. 51—52, 130; VJEM, AR 384; 929.

³⁰ *Каргер М. К.* Древний Киев, т. 1, с. 316; *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие, с. 52.

³¹ Экспозиция музею Вильнюського замку, зал другого поверху, матеріали розкопок 1955—1957 pp.; *Gaerte W.* Op. cit., taf. XV, d; *Шноре Е. Д.* Вказ. праця, табл. X, 22.

³² *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие, с. 48, 130.

³³ *Gaerte W.* Op. cit., S. 340, taf. XV, e.

³⁴ *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие, с. 54, 132.

³⁵ *Antoniewicz J.* Niektory dowody kontaktow slowiansko-pruskich w okresie wozesnośredniowiecznym w swietle zrodel archeologicznych. — WA, 1955, t. 22, cz. 3/4, s. 250—262 (тут же подано і історіографію питания); *Кирпичников А. Н.* Русские шлемы X—XIII вв. — СА, 1958, № 4, с. 58.

³⁶ *Gaerte W.* Op. cit., s. 339, abb. 273; *Antoniewicz J.* Op. cit., rys. XI; *Ehrenberg M., Ehrenberg H.* Katalog des Prussia museums im Nordfligel des Königlichen schlosses. — Königsberg, 1894, t. 3, S. 10, N 72.

³⁷ *Кирпичников А. Н.* Русские шлемы, с. 54—59; *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. — САИ, 1971, I-36, с. 25—27, 84—85; *Хойновский И. А.* Краткие археологические сведения о пределах славян и Руси. — Киев, 1896, с. 181, № 1006.

³⁸ *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие, вып. 3, с. 84—85; *Мезенцева Г. Г.* Древньоруське місто Родень. Князя Гора. — К., 1968, с. 127.

³⁹ *Кирпичников А. Н.* Русские шлемы, с. 54—58; *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие, с. 25—27.

⁴⁰ *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие, с. 25—27.

⁴¹ Фотографічне відтворення речей див.: *Кирпичников А. М.* Древнерусское оружие, табл. XVII, 2 (с. Мокре); *Gaerte W.* Op. cit., abb. 273 (м. Калінінград); *Herrman S.* Zwischen Hradschin und Vineta. — Berlin, 1971, bild. 52 (весь Горзжуха).

⁴² *Antoniewicz J.* Op. cit., S. 257—258; *Кирпичников А. Н.* Русские шлемы, с. 58—59.

⁴³ *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие, вып. 3, с. 27.

⁴⁴ *Волкайте-Куликаускаене Р.* По вопросу самых древнейших шлемов в Литве. — In: *Liber J. Kostrzewski,* S. 482—483; *Wolkaite-Kulikauskiene R.* Lietuviai IX—XIII, p. 251—256.

⁴⁵ *Кулаков В. И.* Исследования в окрестностях г. Зеленоградска. — АО 1977 г. М., 1978, с. 18—20, рис. на с. 19.

⁴⁶ *Кирпичников А. Н.* Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. — САИ, 1973, I-36, с. 74, 109—110, рис. 42; *Спицын А. А.* Кочевники. — Арх. ЛОИА, ф. 5, № 340, л. 155.

⁴⁷ *Кирпичников А. Н.* Снаряжение всадника..., с. 74—75.

⁴⁸ *Dollinger P.* Dzieje Hansy. — Gdansk, 1975, S. 45; *Stern L., Gericke H.* Deutschland von der mitte des 11 bis zur mitte der 13. In. — Berlin, 1978, S. 199—200.

⁴⁹ *Первобытная периферия классовых обществ до великих географических открытий.* — М., 1978, с. 7—8.

В. Н. ЗОЦЕНКО

**Экспорт оружия Киева
в Юго-Восточную Прибалтику**

Резюме

В статье делается попытка выделения на племенных территориях балтов экспортного оружия, изготовленного киевским оружейным центром (под Киевом понимается как сам город, так и его ближайшая округа). Выделение экспортных образцов оружия и воинских доспехов (снаряжения) делается на основании статистико-географического и стилистико-художественного анализ. Постатейное распределение данного раздела экспорта включает: мечи и наконечники ножен (4 экз.), сабли (2 экз.), боевые булавы (11 экз.), шлемы (3 экз.), затыльник плети (1 экз.). Кроме прямого экспорта в статье разбираются и некоторые моменты влияния среднеднепровской традиции в оформлении оружия и воинских доспехов на оружейников Юго-Восточной Прибалтики.

География находок экспортных образцов показывает, что в сферу интересов Киева в Прибалтике входили в основном юго-восточные и западные группировки балтского населения.

С. І. ПЕНЯК

**Скарб епохи бронзи
із Чинадієво (Закарпаття)**

У липні 1980 р. під час розвідкових робіт поблизу с. Чинадієва Мукачівського р-ну Закарпатської обл. знайдено великий бронзовий скарб, який налічував 61 орнаментований бронзовий браслет загальною вагою 3 кг 36 г.

У вузькій долині р. Латориці, з лівого боку шосейної дороги Мукачево—Свалява, між с. Чинадієво і санаторієм «Карпати», серед заболоченої місцевості піднімається ледь помітний пагорб розміром близько 280×180 м. З північно-східного і південно-західного боків протікають два невеличкі потічки, що беруть початок біля підніжжя гір і тут же вливаються в р. Латорицю (рис. 1). У даній місцевості тільки цей пагорб в давнину був придатний для життя, але й він, як свідчать пласти річкової гальки і піску, не раз заливався водами р. Латориці.

Завдяки меліоративним роботам, які проводились тут в 1979—1980 рр. (риття глибоких каналів, дренажних траншей), виявили на пагорбі поселення доби пізньої бронзи і раннього заліза. У кількох місцях порушили культурний шар і на поверхню потрапили фрагменти кераміки, печина та кілька бронзових браслетів. Це і сприяло проведенню на пагорбі розвідкових розкопок.

Майже в центрі пагорба, на поверхні засипаної траншеї виявлено 14 бронзових браслетів. Обстеження показало, що це лише частина бронзового скарбу, викинутого землерійною машиною. Розчистка засипаної траншеї довжиною 12 м увінчалась знахідкою ще 17 бронзових браслетів. Решта браслетів трапилась в напівзруйнованому горщику, який виявили на глибині 0,9 м в стінці траншеї. Власник скарбу, як видно, дуже сумлінно подбав про збереження браслетів. Він ретельно упакував його в солому, перев'язавши кожні 10 екз. мотузкою з очерету. Решту 30 браслетів ми і виявили в такому вигляді.

Чи всі первісно заховані браслети вдалось відшукати, на це питання позитивно відповісти важко. Однак слід зауважити, що Чинадівський бронзовий скарб напротивагу іншим, виявленим на Закарпатті, має чи не найбільше достовірних даних про характер його збереження і умови знаходження.

Бронзовий скарб зберігався в посудині біконічної форми з найбільшим розширенням в середній частині. Симетрично, з двох протилежних боків, із середини посудини, мабуть, з метою орнаментативної витиснуто назовні чотири виступи. Шийка добре профільована, вінця відігнуті. Посудина виготовлена з тіста з домішками дрібнозернистого піску. Поверхня заглажена, чорного кольору. Розміри горщика: висота 23 см, найбільша ширина 26,5, діаметр шийки 20,5, денця — 13,5 см (рис. 5, 10).

Всі браслети скарбу належать до одного типу — до браслетів закритої округлої форми з обрубаними кінцями. Інші форми, представлені у скарбі, виникли в результаті попадання окремих екземплярів в ківш землерійної машини, що стало причиною втрати ними первісних форм. Так виникли розтягнуті (рис. 4, 51, 52, 54, 59 та ін.)

розімкнуті (рис. 3, 21—26; 4, 43, 44, 46 та ін.), скручені (рис. 4, 47, 55, 57, 58 та ін.) форми браслетів.

Між собою браслети різняться лише за орнаментациєю, розмірами, товщиною дроту і вагою. Всі вони виготовлені з округлого в перетині дроту. Опираючись на характер орнаментациї, серед браслетів скарбу можна виділити 6 варіантів.

До першого варіанта відносяться браслети, виготовлені із круглого в перетині дроту товщиною 0,5—0,9 см. Діаметр їх коливається

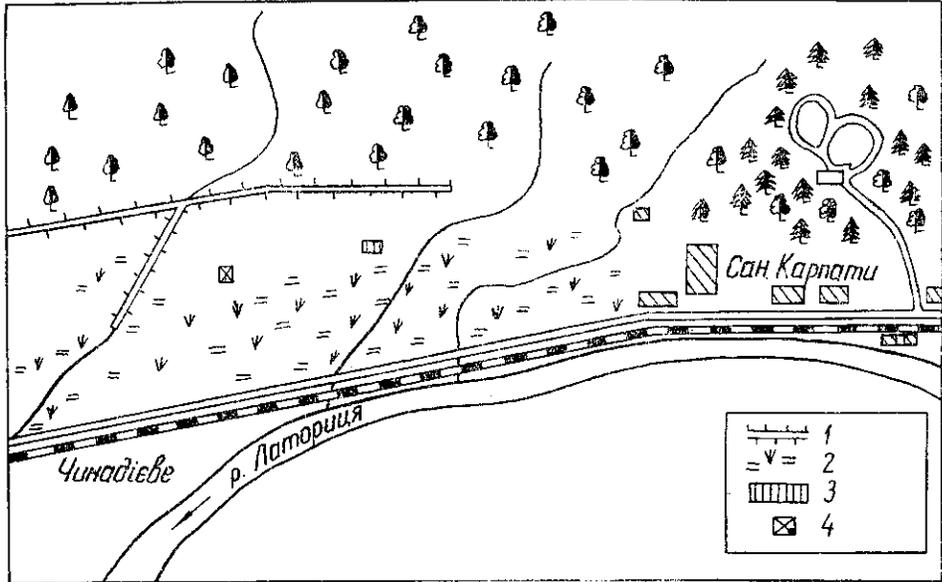

Рис. 1. с.мт. Чинадієве. Ситуаційний план розташування поселення.

1 — канал, 2 — болотиста місцевість, 3 — розкоп, 4 — місце знахідки скарбу.

від 7,8 до 8,1 см, вага 33—72 г. Дві третини поверхні орнаментовано поперечними нарізами (рис. 2, 8). Таких браслетів у скарбі 33 екз. (рис. 3, 29—40; 4, 41—49, 51—61).

До другого варіанта зараховуються браслети, виготовлені із округлого в перетині дроту товщиною 0,5—0,9 см. Діаметр їх коливається від 7,3 до 8 см, вага 45—85 г. Дві третини поверхні браслетів орнаментовано поперечними нарізками із семи (рис. 5, 2), шести (рис. 5, 3), п'яти (рис. 5, 4) стрічок. Таких браслетів є 13 екз. (рис. 2, 3—12, 22—23; 4, 50).

До третього варіанта відносяться браслети, виготовлені із округлого в перетині дроту товщиною 0,7—0,8 см. Діаметр їх коливається від 8 до 8,6 см, вага 38—48 г. Дві третини поверхні браслетів орнаментовано нарізками з поперечних косих ліній, розміщених в трикутниках (рис. 5, 5, 9). Є браслети з чотирма (рис. 2, 17), п'ятьма (рис. 2, 13, 16, 18—20) і шістьма трикутниками. Таких браслетів у скарбі 7 екз. (рис. 2, 13—14, 16—20).

Четвертий варіант представлений браслетами, аналогічними попередньому варіанту, а відрізняються лише орнаментациєю. Замість трикутників використано поперечні і похилі стрічки, заповнені ялинковим орнаментом (рис. 5, 6). У складі скарбу два таких браслети (рис. 2, 15; 3, 25).

До п'ятого варіанта можна віднести два браслети (рис. 3, 26, 28), орнаментованих нарізками, що заповнюють дев'ять стрічок похилих і дві поперечні (рис. 5, 7). Діаметр 8—8,2, вага 67—76 г.

До шостого варіанта належать рідкісні за орнаментациєю два браслети. Вони виготовлені із округлого в розрізі дроту товщиною

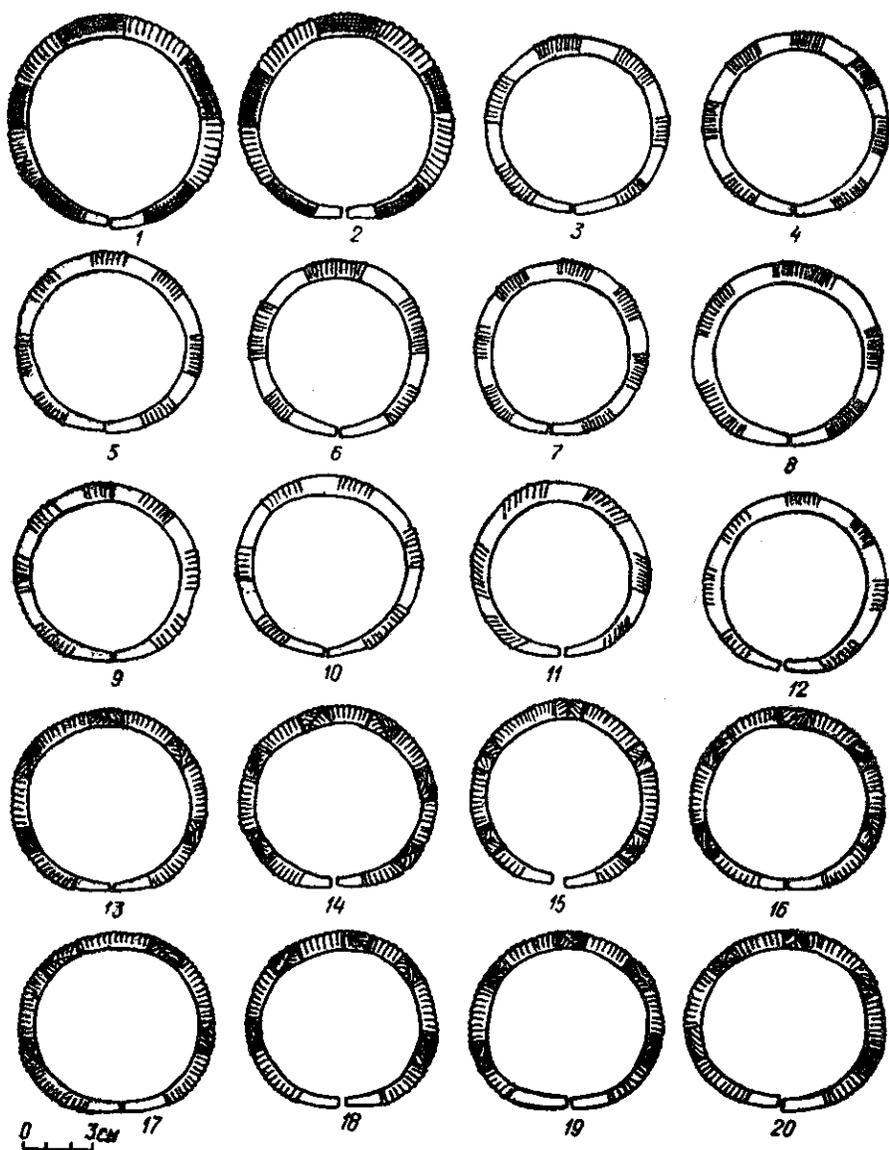

Рис. 2. смт. Чинадієве. 1—20 — бронзові браслети скарбу.

0,9 см. Діаметр їх 8,9 см, вага першого браслета 84 г (рис. 2, 1), другого 90 г (рис. 2, 2). Орнаментация складається з дев'яти стрічок, які заповнені поперечними нарізами і нарізами в клітку (рис. 5. 1).

Чинадієвський скарб бронзових браслетів за своїм характером не виходить за рамки раніше відомих знахідок у Верхньому Потиссі. Вони були у скарбах, що вмщували знаряддя праці, зброю, побутові речі і прикраси, але нерідко становили й самостійні скарби браслетів.

За підрахунками К. В. Берняковича, на 1956 р. на Закарпатті відомо 612 різних за формою і орнаментациєю браслетів. Вони походили з 67 скарбів і поодиноких знахідок¹. Звичайно, ці дані на сьогодні застаріли.

У 1956—1958 рр. Ф. М. Потушняк опублікував п'ять скарбів, в яких були браслети². В скарбі з с. Білок Іршавського р-ну трапилося 13 браслетів³, у скарбах з с. Сільце — 6, Великої Паладі — 14, Малої Бігані — 2, Лохова — 3 браслети⁴. Автор статті в 1964 р. серед речей Олешниківського скарбу опублікував і браслет⁵. В 1966 р. В. І. Бід-

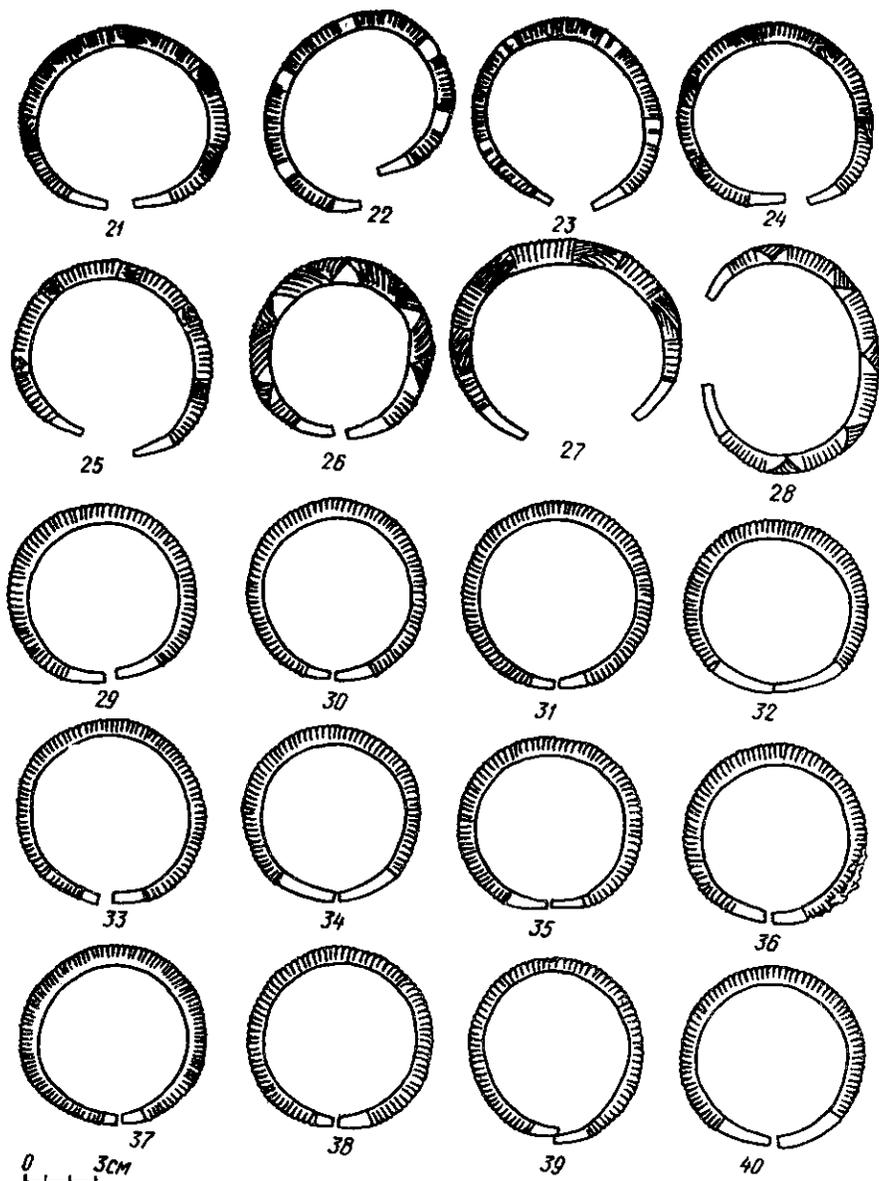

Рис. 3. смт. Чинадієве. 21—40 — бронзові браслети скарбу.

зілля зі скарбу з с. Клячанове опублікував 20 браслетів⁶, в тому ж році автор зі скарбу з с. Колодне — 16 браслетів⁷. І нарешті, Е. А. Балагурі опублікував п'ять скарбів (Шелестове, Медведівці — 2 скарби, Чомонін, Макарево), в яких знаходилося 35 браслетів⁸.

Окрім того, у фонди Закарпатського краєзнавчого музею за минулі роки поступило два скарби, у складі яких були браслети. Це скарби з с. Велика Бігань — дев'ять браслетів⁹ і з Ужгорода — три¹⁰. У фондах Ужгородської групи Інституту археології АН УРСР зберігається скарб з Мукачева (Чернеча Гора), виявлений у 1975 р., у складі якого знаходилося 23 браслети¹¹.

Таким чином, за нашими підрахунками, на Закарпатті нині відомо 758 облікованих браслетів із 83 скарбів і поодиноких знахідок. Але всі підстави вважати, що ці дані неповні. Є відомості про наявність в народних музеях, приватних колекціях в області ще понад 30 бронзових браслетів.

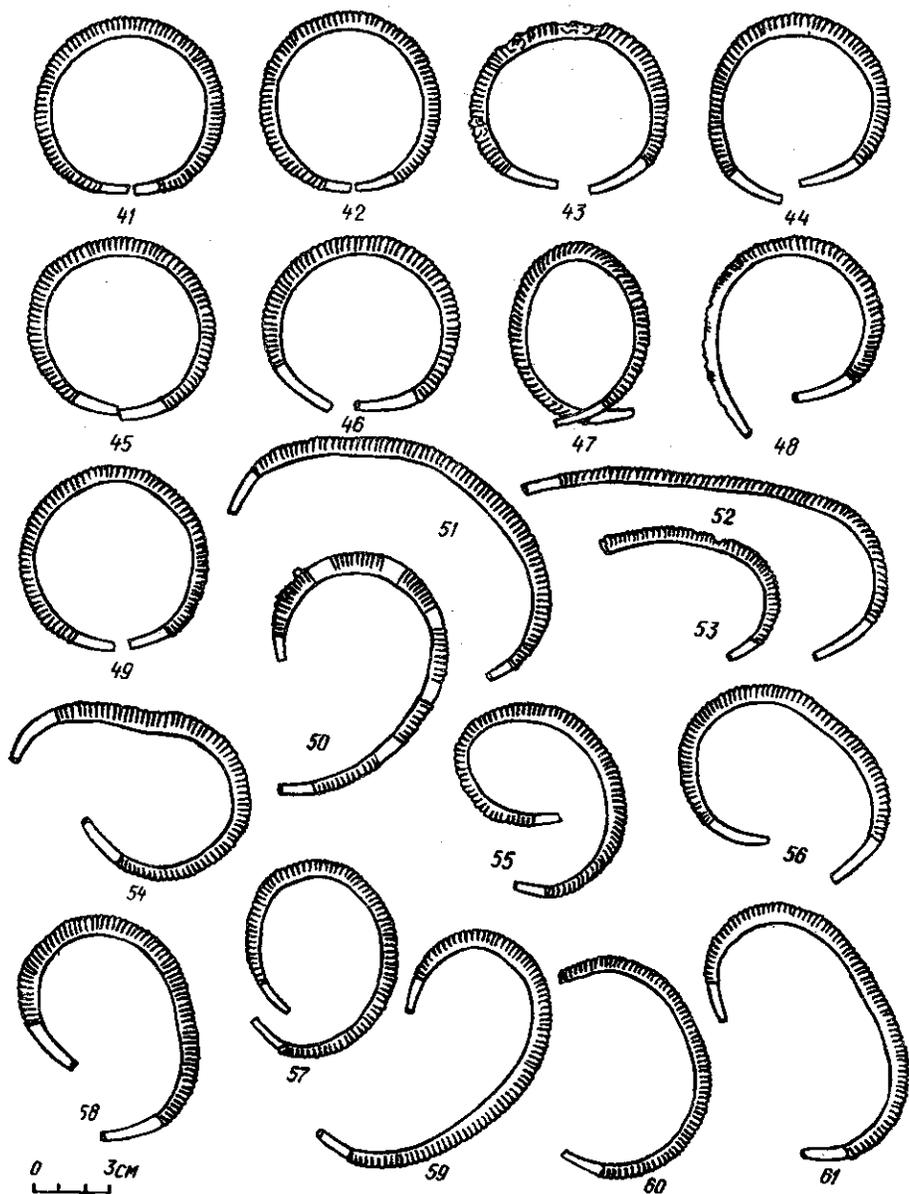

Рис. 4. смт. Чинадієве. 41—61 — бронзові браслети скарбу.

Серед раніше відомих є і точні аналогії браслетам Чинадієвського скарбу. Вони є у скарбах з сіл Великі Лучки Мукачівського, Діброва Тячівського, Сускового Свалявського, Обава Мукачівського, Чертеж Ужгородського р-нів, де були виявлені з іншими бронзовими речами¹². Такі ж браслети відомі також з окремих скарбів, подібно Чинадієвському. Наприклад, у скарбах з с. Клячанове Мукачівського, Колодного Іршавського, Добросілля, Мала Бігань Берегівського і Діброва Тячівського р-нів¹³.

В епоху пізньої бронзи і раннього заліза (гальштат) подібні браслети були широко поширені на території Північно-Східної Угорщини¹⁴, Трансильванії¹⁵, Словаччини¹⁶.

Орнаментовані браслети на згаданих територіях побутують досить довгий час. На думку угорського дослідника Т. Кеменцеї браслети цього типу появились в курганній культурі доби бронзи (ВД), але вживаються і протягом гальштатського часу (НА)¹⁷.

На території Північно-Східної Угорщини відомі скарби, які у своєму складі мають браслети, аналогічні чинадієвському. Такими є скарби з Надьбака, Патрога, Пустодобош, Рогод, Тисасентмартон тощо, які тут датуються епохою пізньої бронзи (ВД за Рейнеке) ¹⁸.

Подібні браслети є в скарбах на території Трансильванії. У Ваду Ізеї (повіт Марамуреш) у скарбі знаходилося 12 орнаментованих браслетів, датованих XIII ст. до н. е. ¹⁹ До складу скарбу із Уріу (повіт Бистріша-Насауд) входило 9 браслетів, датованих цим же часом ²⁰. У скарбі з Алтіні (повіт Сібіу) разом з 6 браслетами знаходи-

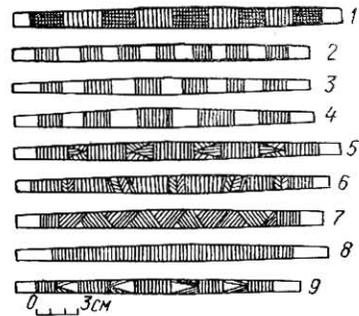
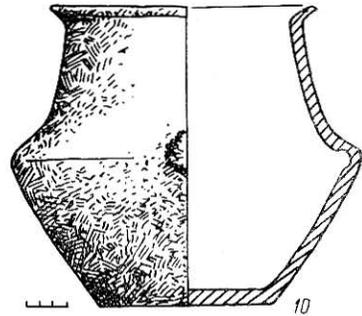

Рис. 5. смт. Чинадієве. 1—9 — зразки орнаментів браслетів, 10 — посудина, в якій виявлено браслети.

лись 2 серпи і 1 сокира пізнього типу. На основі їх Петреску-Дімбовіца відніс скарб до гальштату «А» (XII ст. до н. е.) ²¹.

Точні аналогії Чинадієвським браслетам знаходимо в опублікованих Т. Бадером скарбах, поширених на території культури Соціу де Сує в Північно-Східній Трансильванії ²³. Тут вони відомі у скарбах Камін сі Лелеї ²⁴, Каплені ²⁵, Батарей ²⁶, Галошпетреу ²⁷ та ін. Вони Т. Бадером датуються епохою пізньої бронзи.

Аналогічні орнаментовані браслети наявні у скарбах на території Словаччини. Тут вони відомі з Вінічек, Брежно, Жбінець, датуються епохою пізньої бронзи ²⁸.

Отже, наведені нами численні аналогії з території, що безпосередньо межує з Закарпаттям і безсумнівно входить в єдиний культурний ареал Карпатського басейну, дають можливість датувати скарб браслетів з Чинадієва добою пізньої бронзи (XIII ст. до н. е.).

Як згадувалось вище, скарб браслетів виявили на поселенні доби пізньої бронзи, яке знаходиться далеко на північ Закарпаття. Невеликими розвідковими розкопками тут виявлено наявність житлових об'єктів та чисельного керамічного матеріалу. Серед цього матеріалу не знаходимо подібних форм тій посудині, в якій був заритий бронзовий скарб. Ця посудина за своїм характером, на нашу думку, більше подібна до гальштатських форм посудин, ніж до посудин доби пізньої бронзи.

Поява поселень пізньої бронзи в гірській місцевості, де було вдосталь незайманих пасовиськ, очевидно, пов'язана з інтенсивним розвитком скотарства, з одного боку, і виникненням поселень на шляху в напрямі на Карпатські перевали — з другого.

Закарпатські племена доби бронзи найімовірніше відігравали роль посередників обміну (головне — готових бронзових виробів) між пле-

менами сусіднього Подністров'я і Тисо-Дунайського басейну. Найкращим шляхом, що вів на перевал, як свідчать знахідки великих бронзових скарбів, був шлях по долині р. Латориці. В цій долині, від м. Мукачева до витоків р. Латориці в межах Закарпаття знайдено 7 бронзових скарбів (Чинадієво — 2 скарби, Сусково, Свалява, Підполоззя, Нижні Ворота, Тишів). В їх складі — десятки бронзових речей, що не були у вжитку і, очевидно, призначалися для обміну.

Відносно характеру Чинадієвського скарбу, то є всі підстави вважати його скарбом, що призначався для обміну і мав товарний характер. Неймовірно, щоб одна людина чи сім'я зберігала для своїх потреб десятки однакових за формою і орнаментациєю браслетів, як це мало місце в розглядуваному скарбі.

Варта уваги думка тих дослідників, які вважали, що браслети в добу бронзи і раннього заліза виконували дві функції: прикрас і так званих вічних грошей²⁹. Друга функція, треба думати, в епоху пізньої бронзи і раннього заліза стала чи не основною. Вона концентрувала в собі усупільнений продукт праці і виступала як початкова форма абстрактного суспільного багатства. В цьому випадку бронзові браслети виступали як еквівалент міри та ціни і тому вимагали стандартизації форм, розмірів і ваги. Обміри, проведені нами на браслетах Чинадієвського скарбу, показали, що дві третини всієї кількості браслетів (з різницею в 1—2 г) мали вагу, близьку до 39, 49, 59, 69, 79, 89 г.

Немає потреби наголошувати, що скарби, зокрема й Чинадієвський, свідчать про значне майнове розшарування, поділ праці і розвинутий обмін між племенами. Виготовлення бронзових знарядь праці, зброї і прикрас набуло високої майстерності, стандартизації, художнього оздоблення. Разом з бронзолivarною справою розвивалось різьблення по каменю (формочки для лиття, вірніше, їх еталони), граверна справа (нанесення орнаменту на поверхню бронзових речей), виготовлення спеціалізованих знарядь праці (напилки, пробійники, пуансони), гірнична справа.

Матеріалізація суспільного продукту в окремих предметах стала поштовхом для їх нагромадження. Очевидно, бронзові речі в добу пізньої бронзи і раннього заліза набули великої ціни і володіння ними давало власникові значні переваги над одноплемінниками. Тому власник при небезпеці позбутися речей подбав про їх збереження.

Виникає питання, які причини спонукали власників бронзових речей ховати їх в землю. Т. Кеменцеї висловив думку, що «винуватцями» масового зариття скарбів в добу пізньої бронзи і раннього заліза в Верхньому Потиссі були так звані гавські племена, які кількома хвилями з'являлись на території носіїв культури Фелшевцев-Станове (в Трансильванії — культури Суцїу де сус)³⁰. Слушність цієї думки підтверджується матеріалами, отриманими на Закарпатті за останнє п'ятиріччя. На ряді поселень пізньої бронзи в с. Бобовому, Дяковому, Дрисіна, Баранинці, Олешник, а також на поселенні в Чинадієві є знахідки найбільш характерних посудин цієї культури, так званих гавських амфор.

Отже, можна говорити, що думка Т. Кеменцеї про «винуватців» зариття бронзових скарбів наче знайшла своє підтвердження, хоча і вона вимагає дальшої перевірки. Частина дослідників з носіями гавської культури пов'язує розвиток населення Закарпаття в добу раннього заліза.

¹ *Berniakowicz K.* Skarb brazowy z Użhorodu (obw. Zakarpacki USSR). — ААС, 1962, t. 4, fasc. 1/2, s. 203—219.

² *Потушняк Ф. М.* Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті. — Ужгород, 1958.

³ *Потушняк Ф. М.* Бронзовий скарб з с. Білки. — Археологія, 1954, вип. 9, с. 142—144.

⁴ *Потушняк Ф. М.* Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті, с. 32, 77, 79, 93.

⁵ Пеняк С. И., Шабалин А. Д. Олешниковские клады бронзовых изделий. — СА, 1964, № 2, с. 193—201.

⁶ Бідзіля В. І. Скарб бронзових браслетів із Закарпаття. — Археологія, 1966, т. 20, с. 211—213.

⁷ Пеняк С. І. Знахідка прикрас епохи пізньої бронзи. — Там же, с. 214—215.

⁸ Балагури Е. А. Шелестівське городище — пам'ятка населення ранньозалізної доби: Дослідження стародав. історії Закарпаття. — Ужгород, 1972, с. 9—75; Балагури Е. Н. Клад бронзових изделий из поселения эпохи поздней бронзы с Медведовцы Мукачевского р-на Закарпатской обл. УССР. — АА АШН, 1970, № 20, с. 149—152; Балагури Е. А. Нові пам'ятки населення Закарпаття кінця II—початку I тисячоліття н. е. — В кн.: Культура і побут населення Українських Карпат. Ужгород, 1963, с. 159—166.

⁹ Фонди Закарпатського краєзнавчого музею, А-448 (1—9).

¹⁰ Там же, А-446 (1—3).

¹¹ Фонди Ужгородської групи ІА АН УРСР.

¹² Berňakovič K. Hromadné nálezy z doby bronzovej z územia na pravom brehu Hornej Tisy (Zakarpatska oblasť USSR). — Študijné zvesti Au- SAV, Nitra, 1961, s. 103, tab. XII, 3, 6, 9—12.

¹³ Ibid., с. 35, 36, 42.

¹⁴ Kemenczei T. Bronzkori halmazleletek. — In: A nyiregyházi Jósza András múzeum évkönyve. — Budapest, 1965, old. 19—44.

¹⁵ Bader T. Epoca bronzului in nord-vestul Transilvaniei: Cultura pretracica si tracica. — Bucuresti, 1978; Petrescu-Dimbovita M. Depozitele de bronzuri din Romania. — Bucuresti, 1977.

¹⁶ Novotna M. Die bronzehortfunde in der Slowakei. Spätbronzezeit. Bratislava, 1970. — 136 S.

¹⁷ Kemenczei T. Op. cit., old. 31.

¹⁸ Ibid., old. 35—37.

¹⁹ Petrescu-Dimbovita M. Op. cit., p. 72, pl. 70, 3—12.

²⁰ Ibid., p. 205, pl. 69, 12—15, 18—20.

²¹ Ibid., p. 81.

²² Ibid., p. 84.

²³ Bader T. Op. cit.

²⁴ Ibid., pl. 82, 11, 12.

²⁵ Ibid., pl. 74, 2, 3.

²⁶ Ibid., pl. 74, 19—20, 22—23.

²⁷ Ibid., pl. 74, 14.

²⁸ Novotna M. Op. cit., taf. 51, 26.

²⁹ Berňakovič K. Op. cit., S. 34—35.

³⁰ Kemenczei T. Op. cit., old. 42.

С. И. ПЕНЯК

Клад эпохи бронзы из Чинадиево (Закарпатье)

Резюме

В июле 1980 г. возле с. Чинадиево Мукачевского р-на Закарпатской обл. автором был найден бронзовый клад, состоящий из 61 орнаментированного браслета.

Все они принадлежат к одному типу — браслетам закрытой округлой формы с обрубленными концами, отличаются только по орнаментации.

Возможно, клад принадлежал торговцу и предназначался для обмена. Об этом свидетельствует место находки — древний путь по долине р. Латорицы, ведущей из Тиссо-Дунайского бассейна в Верхнее Поднестровье.

Клад датируется эпохой поздней бронзы (XIII в. до н. э.).

С. Я. ОЛЬГОВСЬКИЙ, С. В. ПОЛІН

Скіфське поховання VI ст. до н. е. на Херсонщині

Кількість відомих архаїчних скіфських поховань в степовій частині України відносно невелика. Тому виявлення нових поховань цього періоду має велике значення для правильного розв'язання питань історії Скіфії раннього часу.

В 1974 р. Краснознаменською експедицією ІА АН УРСР в кургані бронзової доби (№ 17) поблизу с. Новоолексіівка Скадовського р-ну

Херсонської обл. виявлено впускне скіфське поховання архаїчної доби.

Курган має висоту 3,8 м, діаметр 50 м. Скіфське поховання (№ 1) було вміщено в центр насипу на глибину 0,6 м і влаштовано, очевидно, в простій ямі. Контур її не простежувався тому, що заповнення ні забарвленням, ні щільністю не відрізнялося від ґрунту насипу. Поховання зруйноване. Положення кістяка невизначене. Західна орієнтація достовірна. Над кістками скелету лежав кінський череп.

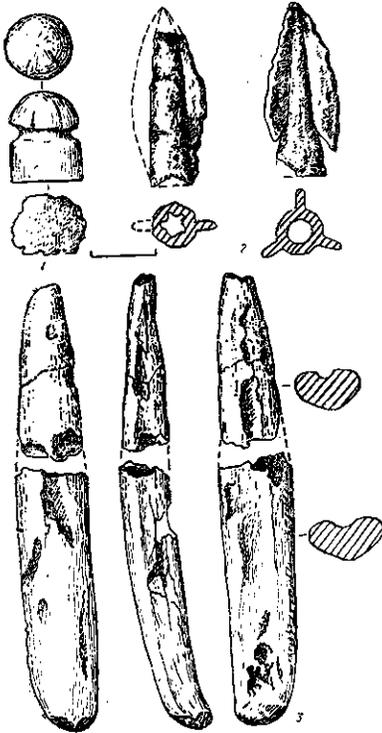

Рис. 1. Речовий комплекс із скіфського поховання другої половини VI ст. н. е.

1 — кістяний стержень-застібка від гориту; 2 — наконечник стріли; 3 — кістяна пластинка.

Опис знахідок. 1. Кістяний стержень, чи «гвіздок», з грибоподібною голівкою (рисунок, 1), яка відділена від іншої частини вузьким круговим пазом. Основа стержня плоска, в перерізі він круглий, висота 1,4 см, діаметр 1,2 см.

2. Два бронзових наконечники стріл, втульчасті (рисунок, 2). Перший — дволопастний, листовидний, втулка на рівні з лопастями. Другий — трьохлопастний з широко розставленими гострокутними лопастями, з втулкою, що виступає на 1/3.

3. Кістяна пластинка у двох фрагментах (рисунок, 3). Виготовлена з трубчастої кістки. Кінці злегка загострені. Зовнішня поверхня опукла і заполірована. Внутрішня — увігнута, кістковий мозок частково виїнятий. Довжина пластини не менше 15 см, товщина до 1 см.

Подібні кістяні стержні-застібки чи прикраси шкіряних сагайдаків добре відомі в лісостепових та степових комплексах VI ст. до н. е. (курган поблизу школи в уроч. Дар'ївка, розкопаний О. О. Бобринським¹, поблизу с. Луки² у похованні на Темір-горі³, у похованні № 5 кургану № 3 поблизу с. Нижні Сі-

рогози з розкопок Брауна⁴, курган № 5, поховання № 12 на Нікопольському курганному полі⁵).

Наконечники стріл також характерні для цього часу. Перший з них відноситься до особливо поширеного типу в сагайдачних наборах VII—VI ст. до н. е. (за А. І. Мелюковою — перша хронологічна група, перший тип)⁶.

Другий наконечник, трьохлопастний, прямих аналогій на території Скіфії не має. Подібні відомі у савроматів в Нижньому Поволжі, де траплялись на Бережнівському могильнику (курган 16, поховання 2), розкопаному О. А. Спіциним в похованні, що датується другою половиною VI ст. до н. е.⁷ Цей тип і там досить рідкий.

Кістяна пластина з нашого комплексу, за думкою Є. В. Черненка, є центральною накладкою скіфського лука, яка зміцнювала його держак. Є. В. Черненко наводить і відомі йому аналогії з скіфських курганів: з кургану № 7 поблизу м. Жданова і кургану поблизу с. Будки з розкопок В. В. Хвойко⁸.

На підставі аналогій кістяному стержню та наконечникам стріл можемо датувати наш комплекс другою половиною VI ст. до н. е.

¹ Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — Киев, 1975, с. 53, табл. XXXIV, 8—15.

² Иллінська В. А. Из неопубликованных материалов скифского часу в лівобережному Лісостепу. — Археологія, 1963, вып. 21, с. 148; рис. 2, 10.

³ ОАК за 1870—1871 гг. — Спб., 1874, с. 20.

⁴ Браун Ф. Отчет о раскопках в Таврической губернии. — ИАК, 1893, вып. 19, с. 84—85.

⁵ Граков Б. Н. Скифские погребения на Никопольском курганном поле. — МИА, 1962, № 115, с. 109, рис. 8, 4.

⁶ Мелюкова А. И. Вооружение скифов. — САИ, 1964, ДІ-4, с. 28, рис. 1.

⁷ Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов. — МИА, 1961, № 101, с. 113, рис. 14, Е 1, 3.

⁸ Черненко Е. В. Скифские лучники. — К., 1981, с. 10, рис. 3, 4, 6.

С. Я. ОЛЬГОВСКИЙ, С. В. ПОЛИН

Скифское погребение VI в. до н. э. на Херсонщине

Резюме

Публикация посвящена материалам архаического скифского погребения, обнаруженного у с. Новоалексеевка Скадовского р-на Херсонской обл. Погребение представляет значительный интерес, так как в степной зоне Северного Причерноморья скифские памятники VI—V вв. до н. э. встречаются довольно редко. Вещевой комплекс — костяной столбик-застежка от горита, два наконечника стрелы позволяют датировать описанное погребение второй половиной VI в. до н. э.

Е. О. СИМОНОВИЧ

Північно-східне пограниччя пам'яток черняхівської культури

Пам'ятки черняхівської культури численні і добре вивчені в степовій, особливо лісостеповій Україні. Після фіксації у 1961 р. їх масового поширення в Курській області почалось вивчення культури полів поховань в цих периферійних для неї районах. Безсумнівно її спільність з сусідніми районами Полтавщини, Сумської та Чернігівської областей, крізь які по лівобережних притоках Дніпра (Псьол, Десна — Сейм), можливо, і відбувалося поширення культури. Хоча пам'ятки черняхівського типу в Курській області вивчались несистематично, все ж таки можна відзначити значне їх поширення в даному районі.

Дослідження Д. Я. Самоквасова та його спостереження за знахідками римських динаріїв в Курській області вказували на можливість пересування населення з півдня на північ¹. Як встановлено нумізматами, динарії «були першими монетами, з якими ознайомилися стародавні племена Східної Європи, в тому числі і слов'янські»². В Курській області виявлено до десяти пунктів із знахідками окремих динаріїв та скарбів, зокрема в Новосьолівці на черняхівському поселенні (розкопки А. Є. Аліхової та Ю. О. Ліпкінга), Гридасівський скарб та ін. К. П. Сосновський повідомляв про «сельбіще», яке явно відносилось до культури полів поховань³. Інтерес до вивчення місцевих старожитностей поживавився з організацією в м. Курську музею, до якого надходило багато речей, в тому числі і археологічних знахідок*. В його сучасній колекції зберігаються перші знахідки трьох посудин черняхівської культури, очевидно, з басейну р. Псьол. Посудини виготовлено на гончарському крузі.

1. Кухлеподібна біконічна посудина чорного кольору, покрита лощінням, не зовсім симетрична, нижня частина має сліди обстругування ножом (рис. 1, 1).

* Музей вже 1910 р. мав багато речей з місцевих археологічних розкопок і колекцій греко-римських старожитностей.

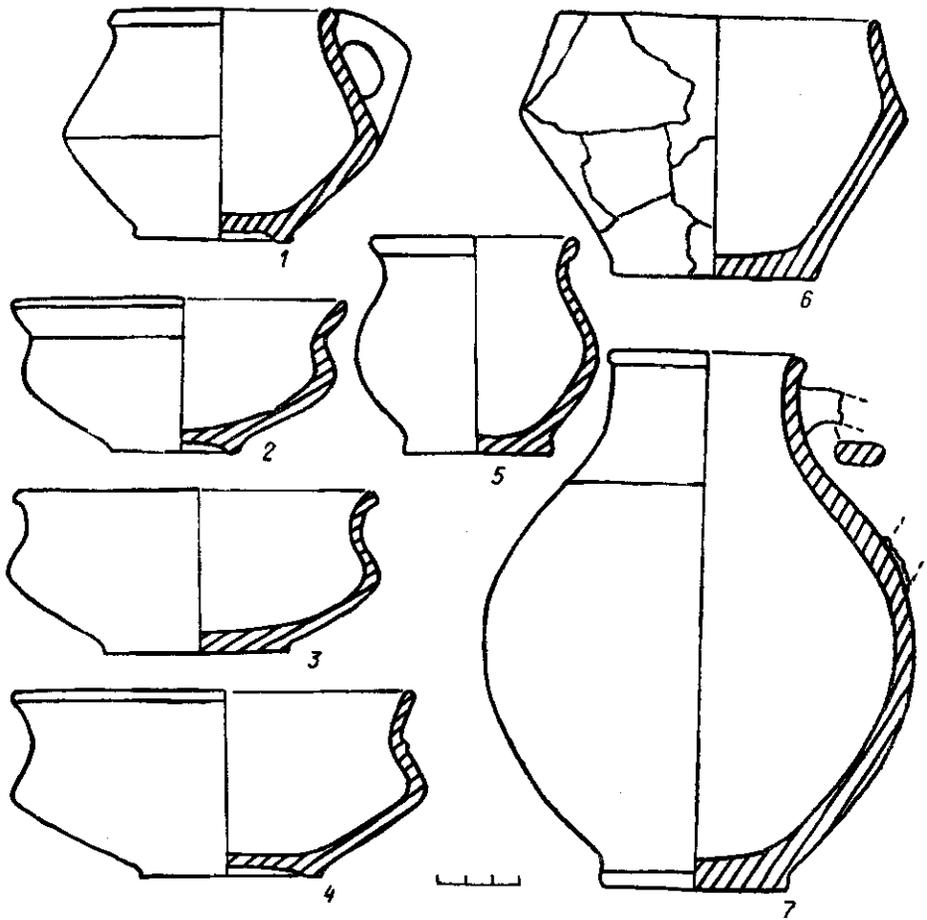

Рис. 1. Перші знахідки черняхівської кераміки із Курської обл.:

1, 2, 4 — випадкові знахідки з пам'яток басейну Псла, які зберігаються в Курському музеї; 3, 5-7 — Авдієво.

2. Миска відкритого типу. Зовні — чорна, у зламі сірувата. На поверхні помітні сліди горизонтально-смугастого лощіння, а всередині — промені від центра (рис. 1, 2).

3. Біконічна чітко профільована миска чорного кольору з лощеною поверхнею. Орнаментована горизонтальним валиком у верхній половині тулуба та косими густими канелюрами по грані перегину посудини (рис. 1, 4).

У післяреволюційний період вивчали цей тип матеріалів в Курській області М. В. Воеводський та А. Є. Аліхова. Дослідження в Авдеєві на р. Сейм довели проникнення черняхівських груп населення в район сучасного Курська⁴ (рис. 1, 3, 5-7). У післявоєнний період у районі басейнів лівобережних притоків Дніпра, зокрема у Курській області, проводив дослідження І. І. Ляпушкін⁵. Після цілеспрямованих розвідок на притоках р. Сейм автора статті і пошуків Ю. О. Ліпкінга на берегах річок Суджі, Снагості та в інших районах стала очевидно невідповідність поширення на північний схід племен, які залишили культуру полів поховань черняхівського типу. Зробили перші спроби картографування цих матеріалів⁶. Отримані дані відносились переважно до поселень черняхівського типу.

Нижче подаються відомості про знахідки римського часу в Курській області (рис. 2). На одній карті позначені пам'ятки черняхівського типу та речі римського імпорту. Перелік місцезнаходжень супроводжується вказівками на основні джерела. Пам'ятки мали широ-

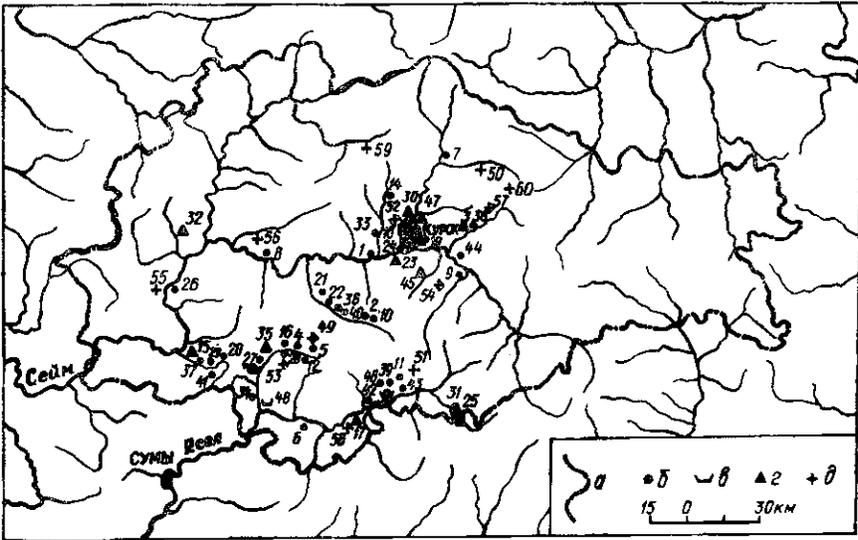

Рис. 2. Схема поширення знахідок черняхівського типу і римського імпорту в межах Курської області.

а — кордони області, б — поселення черняхівського типу; в — могильники черняхівського типу; г — окремі знахідки черняхівського типу; д — знахідки римського імпорту (монети, амфори та ін.).

Поселення, могильники та випадкові знахідки черняхівської культури

1 — Авдієво (МІА, 1963, № 108, с. 68—84); 2 — Афросимівка (Ліпкіна Ю. А. О чем рассказывают курганы. Воронеж, 1966, см. карту); 3 — Беседівське городище (МІА, 1962, № 113, с. 140); 4 — Велике Солдатське (Краєведческие записки. Курск, 1963, с. 161); 5 — Великий Кам'янець (Ліпкіна Ю. А. Указ. соч., с. 44); 6 — Борки (Ліпкіна Ю. О. Вказ. праця, карта); 7 — Вороб'ївка 2 (Ліпкіна Ю. О. Вказ. праця, карта); 8 — Вороніно (Ліпкіна Ю. О. Указ. соч., карта); 9 — Горки (МІА, 1964, № 116, с. 14); 10 — Гостомля (Ліпкіна Ю. О. Указ. соч., карта); 11 — Гридасове (МІА, 1961, № 104, с. 162); 12 — Заломне (Ліпкіна Ю. А. Далеке прошлое солов'яного края. Воронеж, 1971, с. 61); 13 — Клюква (Ліпкіна Ю. О. Вказ. праця, с. 42); 14 — Колосівка (МІА, 1964, № 116, с. 14); 15 — Комарівка (Археологія, 1975, вип. 15, с. 75—87); 16 — Кукуївка (матеріали із зборів Ю. О. Ліпкіна); 17 — Курочків куртір (МІА, 1964, № 116, с. 15); 18 — Курськ (матеріали Ю. О. Ліпкіна); 19 — Любимівка (МІА, 1964, № 116, с. 15); 20 — Леб'яже (Краєведческие записки. Курск, 1963, с. 161); 21 — Маково (МІА, 1964, № 116, с. 15); 22 — Мальцево (МІА, 1964, № 116, с. 15); 23 — Масловське городище (МІА, 1964, № 116, с. 16); 24 — Моква (Ліпкіна Ю. А. О чем рассказывают... карта); 25 — Мокритка (МІА, 1964, № 116, с. 116); 26 — Нижня Гнеушево (Ліпкіна Ю. А. О чем рассказывают... карта); 27 — Нижня Парова (МІА, 1964, № 116, с. 16); 28 — Новоселівка (Ліпкіна Ю. А. Далеке прошлое... с. 49); 29 — Обухівка (напроти села — матеріали Ю. О. Ліпкіна); 30 — Переверзівське городище (МІА, 1964, № 116, с. 16); 31 — Пересип (МІА, 1964, № 116, с. 16); 32 — Петрівське (МІА, 1964, № 116, с. 17); 33 — Попівка (МІА, 1964, № 116, с. 17); 34 — Селіще 1 Травня (МІА, 1964, № 116, с. 17); 36 — Руська Поречна (МІА, 1964, № 116, с. 17); 36 — Самсоновка (МІА, 1964, № 116, с. 17); 37 — Старость (матеріали Ю. О. Ліпкіна і збори Е. О. Симоновича, див. Археологія, 1975, вип. 15, с. 76); 38 — Стара Слободка (МІА, 1964, № 116, с. 17); 39 — Таніївка (Ліпкіна Ю. О. О чем рассказывают... карта); 40 — Тарасово (МІА, 1964, № 116, с. 18); Товстий Луг (МІА, 1964, № 116, с. 18); 42 — Туровець (МІА, 1964, № 116, с. 51); 43 — Услінка (МІА, 1964, № 116, с. 18); 44 — Хвостове (Краєведческие записки. Курск, 1963, с. 161); 45 — Шатівка (МІА, 1964, № 116, с. 18); 46 — Шмирово (МІА, 1964, № 116, с. 18); 47 — Щетинка (МІА, 1964, № 116, с. 18); 48 — Замощанський могильник (Ліпкіна Ю. О. Вказ. праця, с. 50).

Римські монети та інший імпорт

49 — Великий Кам'янець, два скарби з античними речами IV ст. н. е. (Мацулевич Л. О. Погребение варварского князя в Восточной Европе. М.; Л., 1934, с. 15—63, сл.); 50 — Гусніки, амфора пізноантичного часу (СА, 1971, № 4, с. 231—232); 51 — Гридасове, скарб римських монет (МІА, 1961, № 104, с. 176); 52 — Курськ, знахідки римських монет (САИ, 1961, вип. Г4-4, с. 44); 53 — Новоселівка, монета імператора Гордіана (матеріали Ю. О. Ліпкіна); 54 — Ржанчик, монета імператора Трояна (матеріали Ю. О. Ліпкіна); 55 — Рильськ, знахідки римських монет (МІА, 1961, № 104, с. 179); 56 — Селінки, скарб римських монет (МІА, 1961, № 104, с. 179); 57 — Тройця, скарб римських монет (МІА, 1961, № 104, с. 179); 58 — Шмирово (САИ, вип. Г4-4, М., 1961, с. 45); 59 — Міленіно, монета Фаустини Молодшої (САИ, 1961, вип. Г4-4, с. 45); 60 — Семенівка, знахідки римських монет (САИ, вип. Г4-4, М., 1961, с. 45).

ке поширення в західних частинах Курської області. Як видно з рис. 2, нове картографування знахідок черняхівського типу в Курській області повідомляє про 48 пунктів, причому часто під одним номером кілька поселень (Мальцево, Любимівка, Нижня Парова). Отже, карта 1964 р. доповнена новими місцезнаходженнями. Безсумнівно, що при детальному обстеженні притоків р. Сейм ця кількість ще збільшиться. Розвідками 1961 р. Середньодніпровської експедиції ІА АН СРСР обстежувались лише окремі ділянки р. Сейм з метою виявлення північних

меж поширення черняхівських пам'яток. Маршрути тривали до перших місцезнаходжень культури полів поховань. А 1972 р. розвідками під керівництвом А. І. Пузікової обстежувались найближчі околиці городищ та селищ, розташованих на північ та південь від русла р. Сейм.

Крім поселень і окремих знахідок черняхівського типу на карті особливими знаками позначені пункти виявлення важливих речей пізньоантичного імпорту (Гусинки, Великий Кам'янець) та римських монет (рис. 2), що свідчать про інтенсивні торговельні зв'язки з далеким півднем.

Райони Посейм'я та Верхнього Псла бідні могильниками черняхівського типу. Цілеспрямовані розвідки поблизу сіл Вороб'івка 2, Колосівка або Снагость ніяких ознак давніх поховань не виявили. Особливий інтерес для з'ясування обряду поховань черняхівського населення в Курській обл. являють собою поховання, розкопані Ю. О. Ліпкінгом поблизу с. Суджі на Замощанському могильнику.

Слід зазначити, що стаціонарні роботи на поселеннях культури полів поховань або таких, що мають деякі матеріали черняхівського типу, не великі.

В результаті проведених робіт встановили переважне поширення пам'яток черняхівського типу на південних притоках р. Сейм. На північ від його основного русла відомо кілька пам'яток на р. Рогозна (Попівка, Колосівка) та на злитті притоків. Можна сказати, що на схід від Курська пам'ятки черняхівського типу не простежуються. Вони не заходять за межі басейну р. Рать, що підтверджується розвідками О. М. Мельниківської та А. І. Пузікової. Далі на південь, у Білгородській обл., пам'ятки черняхівського типу починають простежуватись. Нам відомі поселення поблизу сіл Купино (матеріали розвідок 1969 р., ХДУ), Нежіголь (матеріали розвідок ХДУ), Топлінка (МІА, 1961, № 104, с. 173), Хотомижськ (МІА, 1961, № 164, с. 174), і в сусідній Харківській області кількість черняхівських пам'яток давно перевершила 50. На захід від Курської обл. південні райони Сумської та Чернігівської обл. нараховують приблизно по 20 пам'яток культури полів поховань. Справа не лише в обстеженості, але й в тому, що північна межа черняхівських пам'яток, що збігається з зоною чорноземних ґрунтів, проходить по лінії Ніжин—Бахмач—Конотоп. Поширення черняхівських пам'яток у північних районах цих областей неможливо визнати типовим.

Характеристика поселень черняхівського типу Курської обл., особливо віддалених на північний схід, пов'язана з рядом труднощів: сучасна густа заселеність, часта задернованість берегових схилів і особливо звичайна для цих місць багаточаровість пам'яток. До останніх відносяться опубліковані поселення в Авдієві і Вороб'івці 2⁷. Привертає увагу існування на цих пам'ятках більш-менш «закритих» комплексів. Неповна їх стратиграфія не дає можливості встановити кількісне та відсоткове співвідношення груп кераміки, що належить до черняхівського шару. Ще важче виділити ліпний посуд, близький по тісту та фактурі до інших епох. Так, у Вороб'івці 2 найбільш надійним щодо їх належності черняхівській культурі насамперед є уламки гончарного лощеного посуду, не типового для інших наявних тут періодів заселення, та фрагменти стінок рифлених амфор пізньоантичного часу. Проте перші становили від 1 до 6% всієї кераміки, а уламки амфор ще менше — від 1 до 2—2,5%, а на окремих ділянках розкопу зовсім не траплялись⁸. Гончарний грубий посуд, що траплявся переважно невеликими фрагментами від донець, порівняно легко відрізняється за типологічними ознаками, але в цілому він важче піддається відокремленню від близьких за фактурою стінок посудин пізніших епох.

Сліди життя в черняхівську епоху представлені ямами та вогнищами. Особливий інтерес являли останні для відокремлення ліпного керамічного комплексу як у Вороб'івці 2, так і на інших пам'ятках. У Курській області відмічено досить частий спосіб спорудження вог-

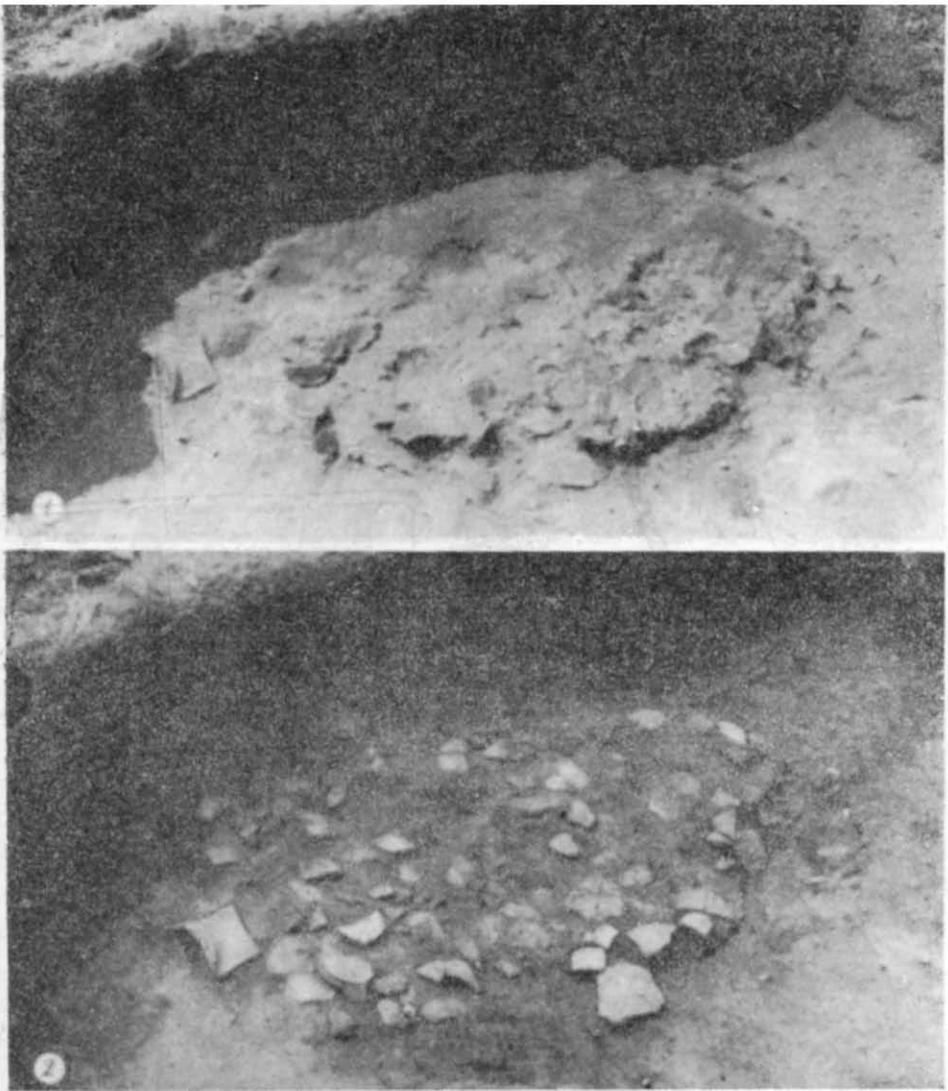

Рис. 3. Колосівка. Вогнище № 4.

1 — з пезнятим глиняним черенем; 2 — субструкція з черепків черняхівського типу.

нищ з уламків кераміки, зверху яких намазували глиняний черінь. Так продовжували споруджувати вогнища і в ранньому середньовіччі. Черінь вогнища із Вороб'ївки 2 підстеляли фрагменти не менш як трьох ліпних посудин і одного гончарного сіроглиняного горщика, виготовленого на гончарському крузі з типовими для черняхівської кераміки щербинами в нижній частині⁹. Ліпні посудини нечітко профільовані, з більш-менш відігнутими вінцями і не дуже стрімкими плічками. В глині були домішки некрупного шамоту, поверхня шорстка.

Ідентичну картину відновлюють розкопки Ю. О. Ліпкінга на поселенні Леб'яже 2. Вогнище як хронологічну ознаку дало фрагмент нижньої частини сіроглиняної лощеної посудини. Інші фрагменти подібні до наведених матеріалів. Ліпні горщики з пологими плічками мали плавний і різкіший відгин вінець, а одна з посудин — майже вертикально поставлений край та стрімкіші, ніж у решти, плічка. Такий цілий горщик виявлений в лівобережному нижньодніпровському могильнику в Кам'янці-Дніпровській¹⁰. Як відзначалось подібні горщики близькі до форм, поширених у волинцевських та ромено-боршівських старожитностях.

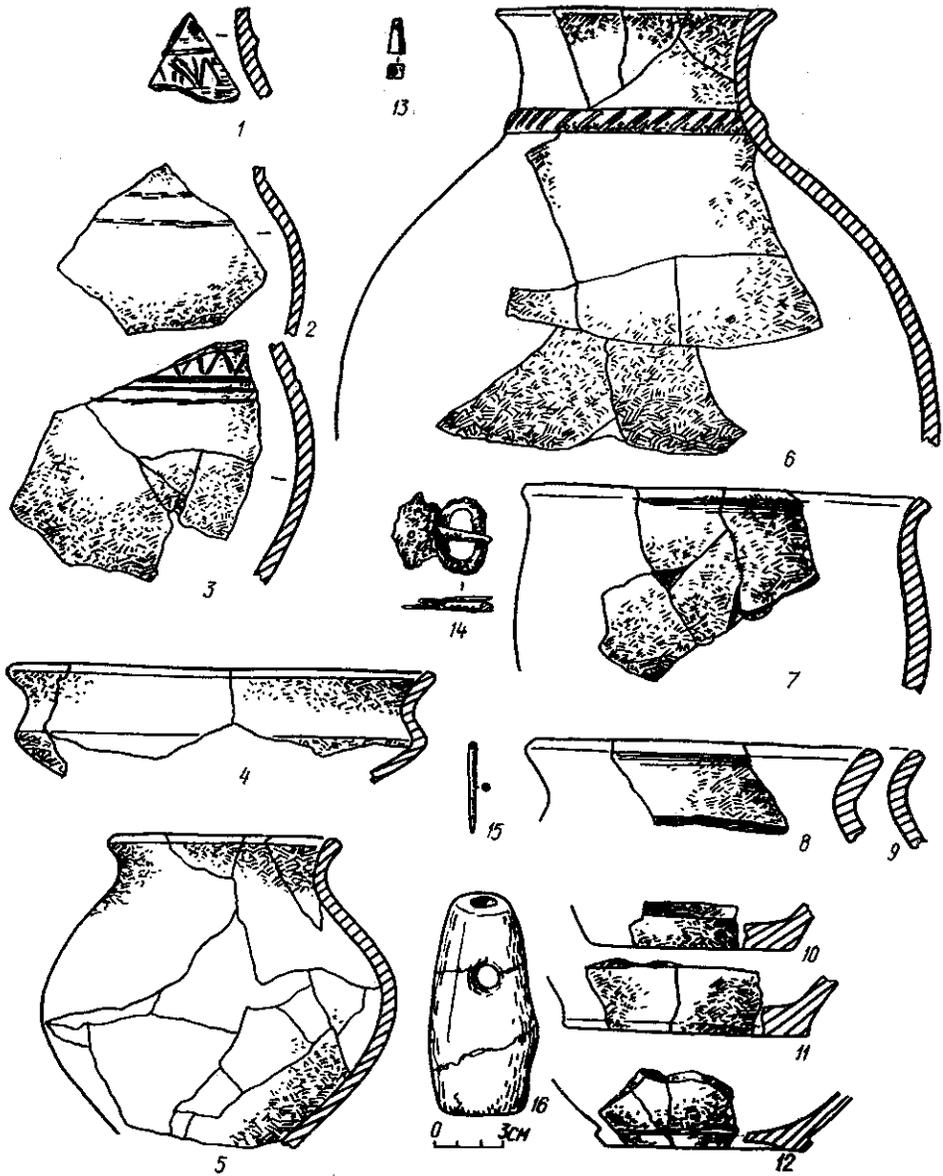

Рис. 4. Знахідки із Колосівки (1—15) і з Замошанського могильника (16); 1—4, 14 — із ями № 2; 5 — з культурного шару; 6—12 — із субструкції череня вогнища № 4; 13 — споруди № 1; 15 — із поховання № 2; 16 — із поховання № 3.

З вогнища № 4, подібного описаним вище, почнемо опис неопублікованих розкопок поблизу с. Колосівка (рис. 3, 1—2). Під його глиняним обпаленим черемом виявили скупчення ліпних та кружальних черепків черняхівського типу (рис. 4, 6—12). Оригінальним є опуклобокий гончарний глечик з валиком, що відділяє шийку від тулуба, покритий навкісними заглиблено-лощеними насічками (рис. 4, 6). Трапилися ще фрагмент гончарної посудини на підставці (рис. 4, 12) та ліпні посудини вже відомого нам типу з відігнутими вінцями і різною стрімкістю плічок з невиділеними або слабо виділеними денцями (рис. 4, 7—11). Ці горщики нагадують зарубинецько-корчеватівську кераміку. Подібність підсилюють і насічки на вінцях цих посудин та пальцеві вдавлення на їх верхньому краї¹⁴.

Ще одне вогнище виявлено в багат шаровому поселенні, знайденому в 1964 р. на східному схилі першої надзаплавної тераси р. Ра-

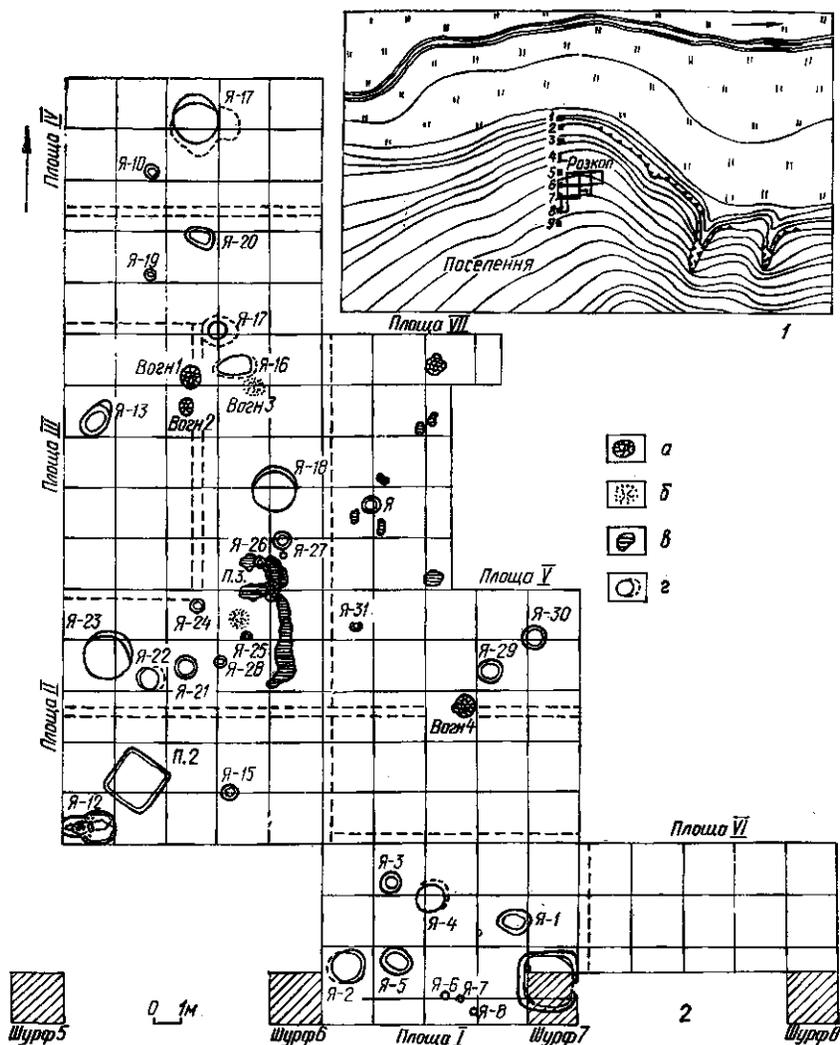

Рис. 5. Колосівка. Плани робіт на поселенні.

1 — загальна схема розміщення поселення і закладених на ньому шурфів та розкопів; 2 — план розкопу; а — вогнище, б — вогнище з зруйнованим глиняним черепом; в — розвал обматки від споруди; з — яма з підбосом.

гозни¹², розташованому в типових для черняхівських пам'яток умовах. Поселення простягнулось вздовж берега і мало довжину 150—200 м, а ширину 50—60 м. Шурфи виявили стратиграфію та характер напластувань, а також насиченість культурного шару знахідками в різних місцях (рис. 5, 1; 6, 1). В районі найбільшої концентрації знахідок заклали ділянки розкопу (рис. 5, 2). Ділянки позначені римськими цифрами (розміри 10×10 м), розбиті на квадрати 2×2 м. Розкрили сім повних та неповних ділянок, що становлять єдиний розкоп. Всього розкрито близько 600 м². Потужність культурного шару слабка і разом з дерновим шаром коливається від 0,4 м у північній частині поблизу улоговини до 0,5 м у центральній частині. Передматериковий коричневий суглинок в основі шару замінює материкова глина жовтого кольору.

Розкопки на Колосівському поселенні виявили залишки трьох споруд, шість вогнищ, 32 ями і два поховання, очевидно, епохи Київської Русі*.

* Перший кістяк знайдено в шурфі № 4, а другий — в південно-західному куті розкопу (рис. 5, 2). Поховання № 1 трапилось на глибині 1,3 м. В ямі овальної форми, орієнтованої північ-захід—захід—південь-схід-схід виявлено кістяк дорослого,

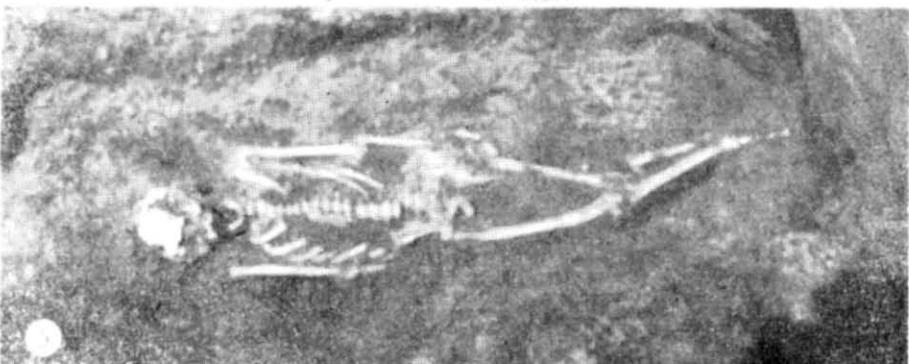
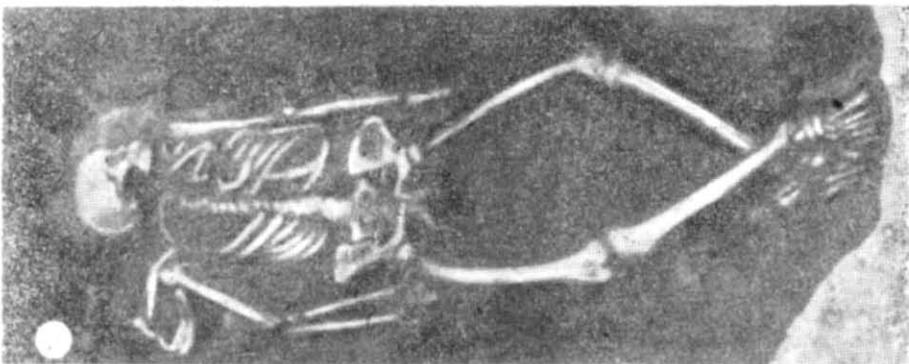

Рис. 6. Колосівка. Загальний вигляд поселення (1) і поховання № 1 и 2 (2, 3).

Нашу увагу привертають споруди черняхівського часу, з яких дві — заглиблені в землю, одна — наземного типу. Перші мають вигляд квадратних у плані заглиблень, впущених в материк (рис. 5, 2, див. ділянки I та II). Розміри споруди № 1: $2,25 \times 2,30$, глибина 1,2 м від сучасної денної поверхні; споруди № 2: $1,90 \times 2,05$, глибина 0,96 м. Обидва заглиблення не мали слідів від стовпів та вогнищних ям і, можливо, були спорудами господарського призначення типу льохів.

орієнтованого головою за захід і покладеного на спину з витягнутими вздовж тулуба руками та з трохи зігнутими в колінах ногами. Інвентар відсутній (рис. 6, 2).

Поховання № 2 виявлено на глибині 1,1 м в овальній камері широтно орієнтованій, яка перекривала округлу черняхівську яму 12. Кістяк дорослої людини орієнтовано також головою на захід і покладено на спину, руки вздовж тіла, права — трохи зігнута в лікті. Ноги зігнута в колінах і перехрещено, причому права покладена зверху лівої (рис. 6, 3). На лівому плечі трапилась бронзова шпилька без голівки, очевидно, для закріплення савана, про наявність якого можна судити через відсутність будь-яких ознак труни (рис. 4, 15). Аналогії цій шпильці нам невідомі. Привертають увагу деякі особливості поховань. Зокрема, для пізніших періодів епохи Київської Русі не вважається типовим вибір місць поховань поблизу заплави річок в низовині. Вражає також відсутність слідів труни і положення ніг померлих. Поки що, виходячи з стратиграфічних спостережень над похованням № 2, можна твердити, що обох мерців поховали в післячерняхівський період.

Співвідношення груп кераміки із споруд на поселенні Колосівка

Група кераміки	Споруда 1		Споруда 2		Споруда 3		Яма 23		Всього	
	кіль- кість	%								
Ліпна	49	71	18	75	19	95	15	47	101	70
Груба гончарна	18	26	1	4	1	5	1	3	21	14
Лощена гончарна	2	3	5	21	—	—	16	50	23	16

На приналежність цих споруд до черняхівської культури вказує склад знахідок (див. таблицю).

Крім того, в споруді № 1 виявлено конічні глиняні грузила від ткацького верстата, а у заповненні — синя скляна бусина-підвіска типу сарматських (рис. 4, 13). В споруді № 2 крім посуду трапились шматки залізного шлаку.

На поселенні Колосівка крім черняхівських споруд траплялись знахідки раннього залізного віку (вогнище № 5) та старожитності раннього середньовіччя.

Будівля № 3 являла собою наземну житлову споруду, виявлену на глибині 0,33—0,40 м. Від неї зберігся розвал обмазки, що простягався смугою з півночі на південь довжиною близько 4 м, шириною від 0,2 до 0,4 м. На півночі розвал повертав на захід, де простежувався протягом близько 2 м. Друга стіна, паралельна довгій стіні споруди, знаходилась на заході, від якої збереглися лише окремі шматки обмазки та стовпових ям 24 та 28. Яма 25, очевидно, від центрального стовпа споруди. Будівля була майже квадратна в плані і довжина її стінок не перевищувала 5 м. Рівень земляної підлоги фіксує вогнище у північно-східному куті, яке було частково перекрите завалами стінок. Воно округле, діаметром 0,85×0,70 м, злегка витягнуте з півдня на північ. Пропалена глина під вогнищем простежується на глибині 0,12—0,15 м. Безпосередньо під обмазкою череня виявлено фрагменти ліпних та гончарних посудин культури полів поховань черняхівського типу. Цікава субструкція вогнища, влаштованого, як і деякі інші в Колосівці, на мергелястій білій підсипці, яка виходила за межі глинобитного череня і утворювала навколо нього начебто ореал. Серед обмазки поблизу вогнища трапилось глиняне обпалене конічне грузило від ткацького верстата (фрагмент). У приміщенні виявлено сліди від іншого зруйнованого вогнища, яке знаходилось ближче до центра споруди в 1,3 м від першого. При розбірці підлоги траплялись переважно ліпні черепки (див. таблицю).

З спорудою пов'язані ями різного призначення. Так, у заповненні ями 22 трапились шматки обмазки та вугілля. В ямі 23, також з вуглястим заповненням, виявлено виразні уламки посуду черняхівської культури, зокрема фрагмент профілю нечітко біконічної гончарної сіроглиняної, лощеної миски та ін. Порівняно велика яма 18, на північ від будівлі, мала у заповненні два уламки глиняних грузил від ткацького верстата та кістки тварин, яких в шарі поселення небагато. Судячи по визначених залишках кісток, переважала велика рогата худоба, траплялась також кістки коня та вепра*.

Привертає увагу яма 2, багата черняхівськими матеріалами. В ній трапились фрагменти гончарної орнаментованої та неорнаментованої кераміки (рис. 4, 1—4), дуже окислена залізна пряжка із слідами об'їми, скріпленої бронзовою заклепкою (рис. 4, 14), та глиняне конічне грузило від ткацького верстата.

Цікава також яма 11, розташована на північ, ближче до кінця поселення, діаметром близько 2 м, вона розширювалася донизу і мала підбої в південний та східний боки. Враховуючи ці особливості і майже

* Визначення кісткових решток зробила В. П. Данільченко.

цілковиту відсутність знахідок (чотири дрібних уламки стінок ліпних посудин та шматочки обмазки), можна припустити, що ця яма використовувалася для видобування глини.

Слід зауважити, що в усіх ямах, де у заповненні траплялись уламки кераміки, відзначена значно більша кількість ліпної кераміки, ніж гончарної. Виняток являла лише яма 23, де кількість ліпних черепків дорівнювала кількості фрагментів гончарного посуду (див. таблицю).

Ми вже відзначали специфічні особливості ліпної кераміки черняхівського типу Курської обл. Слід сказати кілька слів про гончарний посуд. Більша частина профілю горщика з культурного шару поселення Колосівка (рис. 4, 5) дуже нагадує грубоглиняний горщик з Вороб'івки 2¹³⁻¹⁴ з кулястим тулубом і стрімкими плічками. Проте фрагменти інших гончарних горщиків і знахідка цілої посудини на поселенні Мальцево в басейні р. Реут свідчать про існування горщиків з пологими плічками¹⁵. В Курській обл. траплялись типові для черняхівської культури миски відкритого типу та біконічні закриті. Кількість орнаментованого посуду невелика. До рідкісних форм належать глечики, знахідки ручок яких траплялись у Снагості та сусідньому з Колосівкою селі — колишній Попівці¹⁶. Цілий екземпляр глечика з однією ручкою виявлено під час розкопок в Авдіїві (рис. 1, 7) та частину посудини в Колосівці (рис. 4, 6).

Матеріали розкопок у Новоселівці вказують на вживання гончарних орнаментованих тонкостінних келихів, а випадкова знахідка в басейні р. Псьол — про кухлеподібний посуд (рис. 1, 1).

Поки що передчасно говорити про специфіку кераміки з Курської обл. Щоправда, можна констатувати, наприклад, відсутність у ліпному посуді яйцеподібних горщиків з навмисно пошершавленою поверхнею, меншу різноманітність форм і вишуканість в орнаменті черняхівської кераміки, виготовленої на крузі, та ін. Наступне нагромадження матеріалів дасть змогу збільшити спостереження над локальними відмінами*.

Хоча датуючого матеріалу на поселеннях Курської обл. мало, все ж, враховуючи переплетіння черняхівських рис з ранньосередньовічними і виявлення їх в тих же самих комплексах, зокрема в Лебязьому¹⁷, логічно припустити пізніше проникнення лісостепового черняхівського населення з півдня на північ, в області Посейм'я. Це проникнення, можливо, відбувалося під тиском кочівників наприкінці IV—V ст. н. е. З цього погляду цікава подібність одного з горщиків із Авдіївського могильника¹⁸, виявленого 1970 р., з ліпним посудом у закритих черняхівських комплексах — знахідок кераміки з черенів вогнищ. Посудини із трупоспалення датує бронзова пряжка з овальною увігнутою рамкою та довгим залізним язичком. Сама собою така форма рамки не типова для черняхівських пам'яток. Вона з'являється на початку міграцій, якщо судити з таблиць, що складені Гедловським¹⁹ або У. Кох та Р. Пірлінг; її слід датувати V—першою половиною VI ст. н. е., хоча найраніші зразки подібних пряжок сягають ще до пізньоримського часу²⁰. Виникає питання, чи не визначають пам'ятки типу Авдіївського могильника проміжну ступінь між типовими ранньосередньовічними матеріалами VI—VII ст. н. е., які одержав з розкопок Леб'язього та Княжинського могильників Ю. О. Ліпкінг²¹, та черняхівським часом. Типи ліпних посудин цих могильників у деталях подібні до Колочина. Знахідка з с. Тазового, виявлена в залишках череня вогнища або печі, теж є підтвердженням цієї думки. Це ліпний горщик, близький до згаданої знахідки з Авдіївського могильника. Його також

* На наш погляд, передчасним є намагання Е. О. Горюнова віднести поширення на пам'ятках Курського Посейм'я гончарної кераміки за рахунок «салтоїдних» впливів (КСИА АН СССР, 1975, вип. 144, с. 10). На розкопаних нами пам'ятках і, зокрема, згаданих цим автором в Вороб'івці 2, немає ознак салтівського посуду, а є типова черняхівська кераміка, хоч і представлена не в такій великій кількості, як на Середньому Подніпров'ї.

відрізняє профілювання краю та стінок порівняно з відомими ранньо-середньовічними матеріалами типу Колочин—Леб'яже—Княже, де переважно слабкопрофільовані баночні та тюльпаноподібні форми²². Поки що через недостачу надійно датованих комплексів V—VI ст. н. е. тут доводиться вдаватися до гіпотез.

Останнім часом все більшу увагу привертають пізньоримські та ранньосередньовічні амфори, важливі для датувань давньослов'янських та інших пам'яток відповідного часу.

Фрагменти з поселень та ціла амфора з с. Гусинка, яка має аналогії в південно-західних областях черняхівської культури, вказують на широке поширення таких посудин в. Курській області²³ (рис. 7, 1).

Дві рідкісні знахідки, що зберігаються у фондах Курського історико-краєзнавчого музею, доповнюють уявлення про варіації типів пізньоантичних амфор.

Перша амфора, що публікується, являє собою посудину доброї збереженості висотою 39 см при діаметрі шийки 8,6 см та діаметрі ніжки 3,6 см. Тулуб покрито рифленням. Обидві ручки в розрізі прямокутно-овальної форми. На поверхні однієї з них прямий зріз глини, а на плічках з одного боку вертикальна подряпина, яку нанесено по сиromу тісту. Глина світло-коричнева, з включенням темних піщинок (рис. 7, 2).

Друга амфора висотою 63,5 см, діаметром шийки 9,6 см та діаметром ніжки близько 4 см. Тулуб повністю покритий рифленням. Невеличкі ручки в розрізі овально-ребристі. На плічках з одного боку є вм'ятина. Колір посудини бурий, в зламі — червонуватий (рис. 7, 3).

Найбільш близькою до першої знахідки є амфора з с. Кішла Чернівецької обл., яка зберігається у фондах Кам'янець-Подільського історико-краєзнавчого музею²⁴. Серед матеріалів, зібраних І. Б. Зеест, найбільш подібною є херсонеська амфора IV ст. н. е., яка дещо відрізняється розміром ручок та вінець, а також деталями будови ніжки²⁵. Досить подібною є і гостродонна амфора з Хараксу (могила № 26)²⁶. Серед матеріалів афінської агори аналогічною може бути визнана амфора, яка датується V ст. н. е.²⁷ Дещо подібна до курської амфори і посудина з Сучідави. Л. Тудор вміщує її в ряд римсько-візантійських амфор IV—VI ст. н. е.²⁸ Повних аналогій амфорі немає, очевидно, через порівняно обмежене їх поширення.

Іншій курській амфорі близькі знахідки типу амфор з с. Гусинки та посудини, які досить широко представлені починаючи, за І. Б. Зеест, з II—III ст. н. е. (знахідка з Мірмекія)²⁹. Подібною є і гостродонна амфора з Харакса, датована мідяною монетою Рескупоріда VII—початком IV ст. н. е. (320—325 рр. н. е.)³⁰. Такий тип амфор траплявся також при розкопках могильника поблизу радгоспу № 10 (за С. Ф. Стржелецьким — тип XI), продовжувався і в ранньому середньовіччі³¹. Близькі зразки таких амфор виявлено в Румунії та Болгарії. Г. Гомолка подає екземпляр, близький нашій, але з дещо видовженими пропорціями, з Північної Болгарії, яка датується IV ст. н. е.³² Датування подібних амфор III—IV ст. н. е. не суперечить спостереженням над хронологією пізньоантичних знахідок, зроблених М. Б. Щукінін³³.

Встановлене співвідношення часу використання описаних вище амфор періоду розвитку черняхівської культури дещо прояснило їх походження. Зроблена спроба одержати відомості про ці знахідки в архіві м. Курська³⁴. Справа в тому, що дореволюційний Курський історико-археологічний та кустарний музей виник на базі місцевої Археологічної комісії у 1903 р. Переважно фонди становили приватні пожертвування. Археологічні матеріали нечисленні. Не існувало каталога та докладних путівників по музею. Але по невеликих замітках в пресі

* Історія музею така: при Курському статистичному комітеті в 1900 р. організовано сховище старожитностей Руського краю. У квітні 1903 р. була створена Вчена архівна комісія, на базі якої організували Курський історико-археологічний

можна судити про діяльність Музею та поповнення його фондів в дореволюційний період*.

В наведених виданнях згадується про існування колекції «греко-римських старожитностей». З документації Курської археографічної комісії відомо про існування спеціального «доісторичного» відділу в дореволюційному музеї та про сумарні цифри різних експонатів, зокрема і про «10 екз. глиняної посуду» (невідомо, чи входили сюди дві амфори).

Для північних областей поширення культури полів поховань черняхівського типу знахідки імпортованих посудин з півдня є порівняно рідкими.

Так в Посейм'ї, в Авдіїві знахідки амфор відсутні. Але в одному з північних пунктів черняхівської культури на р. Тускар виявлено гусиновську амфору, у Вороб'ївці 2 трапились дрібні фрагменти стінок світлоглиняних амфор. Очевидно, ці предмети транспортували по р. Сейм та його притоках далеко на північ. Підтвердженням цього є знахідки скарбів та окремих римських монет в Курській області.

Уже після перших робіт на поселеннях черняхівського типу можна помітити наявність на периферії полів поховань поєднання наземних та заглиблених у землю споруд, їх опалювальну систему та ліпні форми посуду, подібні середньодніпровській кераміці.

Для з'ясування долі черняхівської культури та її співвідношення з місцевими старожитностями ранньосередньовічного часу Посейм'я важливо було порівняти особливості обряду поховання. В цьому зв'язку в Курській області для черняхівського періоду маємо мінімум можливостей. Як уже відмічалось, пошуки могильників зарубинецького та черняхівського типів — тут першочергове завдання. Поки що — лише бідні матеріали з окремих поховань черняхівського часу на За-

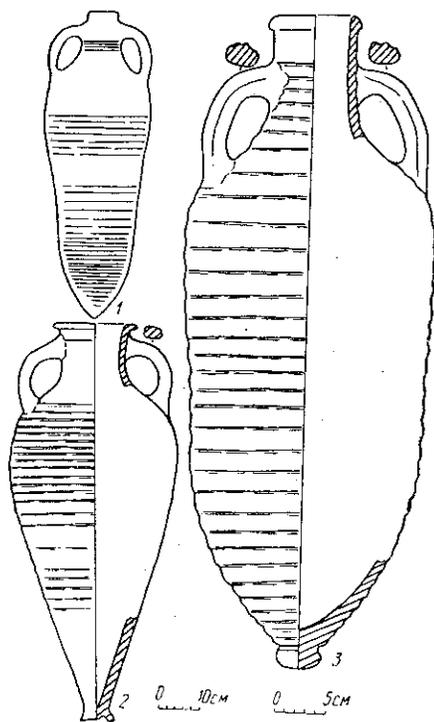

Рис. 7. Пізньоантичні амфори з Курської обл.

1 — Гусинки (СА, 1971, № 4, с. 231—232); 2—3 випадкові знахідки (Фонди Курського музею — менша позначена № 14 006) (на етикетці старий № 817 і на великій амфорі № 14 007).

мощанській дюні під м. Суджею. Ю. О. Лінкінгом розкопано тут п'ять поховань з трупоспаленням³⁵. Місце поховань трапилось на невисокому лівому березі р. Суджі, недалеко від с. Козача Локня. Розкопки провели площиною, де і виявили поховання на глибині 0,5 м. Ліпні посудини з поховання № 2 цілком аналогічні кераміці епохи бронзи, банкоподібної форми, з вдавленнями під краєм. Поховання № 4—5 — зруйновані і дали лише невеликі скупчення черепків та кальцинованих кісток.

Особливу увагу привертають поховання № 1 та 3, обряд спалення. В похованні № 1 виявлено три грубоглиняних посудини: дві ліпні

та кустарний музей, призначення якого — служити справі вивчення та дослідження Курського краю, переважно пам'яток старини і зразків народної творчості з найдавнішої епохи до сучасності (Златоверхников Е. Н. Памятники старини и нового времени и другие достопримечательности Курской губернии. — Курск, 1902, с. 14 сл.; Танков А. А. Курский историко-археологический и кустарный музей. — Исторический вестник. Спб., 1910, т. 120, с. 285—300 та матеріали міського архіву м. Курська, справи 1903—1906 pp.).

та одну гончарну темно-сіру, майже чорну, з глини з невеликою домішкою піску. Поверхня вилошена недбайливо, знизу дрібні щербинки. Крім посудин у похованні виявлено два пряслиця та дві бронзові пластинки, призначення їх неясне (з отворами та заклепками)³⁶. Поховання перекривав шар слабообпаленої глиняної обмазки розміром 1,5—4 см. Відсутні кістки, вуглики.

Поховання № 3 було найбагатше і знаходилось в 2,5 м від поховання № 1. В ньому трапилось сім посудин, а в одній з них виявлено невеликий келих. Частина посудин ліпна, інші виготовлені на гончарному крузі³⁷. Крім кераміки були ще шматочок кременю, уламки залізного ножа (?) та глиняне витягнуто-пірамідальне грузило від ткацького верстата (рис. 4, 16). В маленькому келиху були шматочки обпаленої глини³⁸. Посудина 5, перевернута догори дном, стояла в центрі, а решта посудин навкруги.

Описані поховання із трупоспаленнями за особливостями обряду характерні для пам'яток черняхівської культури. А звичай оточувати урни іншими супроводжуючими її посудинами характерний саме для північних областей полів поховань³⁹. Нетиповим для черняхівських пам'яток є відсутність поховань з трупопокладеннями, поскільки біртуалізм визнається однією з характерних рис черняхівських могильників. У супроводжуючому інвентарі замошанських поховань немає істотних відхилень від норм черняхівської поховальної обрядності. Привертає увагу переважання на поселеннях і в могилах ліпного посуду. Проте відзначимо, що виявлені в закритих поховальних комплексах горщики знаходять цілковиту відповідність у посуді з поселень, зокрема із субструкції черенів вогнищ, про які вже згадувалось. Отже, можна надійно виділити місцеві черняхівські форми ліпної кераміки, які майже не відрізняються від знахідок лісостепу. На сучасному етапі вивчення у нас немає підстав для протиставлення матеріалів Курської обл. українським знахідкам, незважаючи на окремі специфічні риси. Більша частина матеріалів з розкопок поблизу сіл Вороб'ївка 2, Колосівка та трупоспалень Замошанського могильника знаходить паралелі у лісостеповому Наддніпров'ї. Черняхівська гончарна кераміка в Курській обл. не є якимось виключним явищем. Ліпний посуд черняхівського типу аналогічний, як відзначалося, знахідкам з пам'яток решти черняхівської території. В той же час він настільки самобутній, що легко відрізняється від ранньосередньовічної кераміки VI—VII ст. н. е. цих же областей.

Культурна належність перших розкопаних поселень у Вороб'ївці 2, Колосівці, а також трупоспалень Замошанського могильника питань не викликає. Черняхівські матеріали, що трапились в закритих комплексах, характеризуються рядом певних особливостей. Очевидно, окремі гончарні черняхівські посудини використовувались і в ранньому Середньовіччі (знахідки в Леб'язому). Для встановлення культурно-генетичних зв'язків пам'яток пізньоримського та ранньосередньовічного часу в північно-східній зоні полів поховань або лише для з'ясування обсягу культурного внеску попереднього населення в дальший розвиток необхідний новий матеріал. А тому зіставленню пам'яток двох епох заважає недостатня його кількість.

¹ Самоквасов Д. Я. Вещественные памятники древности в пределах Малороссии: Из протоколов Антропол. выставки 1879 г. — М., 1879, с. 6—10; Горохов Т. А. Монетныеклады Курской губернии. — ИКГОК, 1927, вып. 4, с. 39 и др.

² Спасский И. Г. Русская монетная система. — Л., 1970, с. 37.

³ Сосновский К. П. Городища и курганы в бассейне верхнего течения р. Псел в пределах Обоянского уезда Курской губернии. — Тр. КГУАУ, 1911, вып. 1, с. 318—319.

⁴ Алихова А. Е. Авдеевское селище. — КСИИМК, 1951, вып. 38, с. 106—112; Алихова А. Е. Авдеевское селище и могильник. — МИА, 1963, вып. 108, с. 68—81.

⁵ Ляпушкин И. И. Памятники культуры полей погребений левобережного Днепра. — КСИИМК, 1950, вып. 33, с. 29; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. — МИА, 1961, вып. 104, с. 159—180.

- ⁶ *Сымонович Э. А.* Северная граница памятников черняховской культуры. — МИА, 1964, вып. 116, с. 7—43; *Липкинг Ю. А.* О чем рассказывают курганы. — Воронеж, 1966, див. карту.
- ⁷ *Алихова А. Е.* Авдеевское селище, с. 106—112; *Алихова А. Е.* Авдеевское селище и могильник, с. 68—84; *Сымонович Э. А.* Поселение Воробьевка 2 в Курской обл. — КСИА АН СССР, 1974, вып. 140, с. 76—83; *Сымонович Э. А.* Новые открытия в селищах Авдеево и Воробьевка 2 возле г. Курска. — В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 153—158.
- ⁸ *Сымонович Э. А.* Поселение Воробьевка 2..., с. 77, табл. 1.
- ⁹ Там же, с. 79, рис. 2, 3—8, 10.
- ¹⁰ *Сымонович Э. А.* Памятники черняховской культуры степного Поднепровья. — СА, 1955, вып. 24, с. 288, рис. 5, 3; *Сымонович Э. А.* Об единстве и различиях памятников черняховской культуры. — СА, 1959, вып. 29, с. 96, рис. 5, 4.
- ¹¹ *Максимов Е. В.* Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — Киев, 1972, с. 124, рис. 49; с. 144, табл. VI, 25; с. 145, табл. VII, 1, 5, 6, 9.
- ¹² *Сымонович Э. А.* Северная граница..., с. 14.
- ^{13—14} *Сымонович Э. А.* Новые открытия..., с. 157, рис. 3, 1.
- ¹⁵ *Сымонович Э. А.* Северная граница..., с. 28, рис. 4, 4.
- ¹⁶ *Мельниківська О. Н., Симонович Е. О.* Розкопки в с. Комарівці на Посейм'ї. — Археологія, 1975, вып. 15, с. 76, рис. 1, 25, 26.
- ¹⁷ *Липкинг Ю. А.* Раннеславянские памятники у с. Лебяжье под Курском. — АО, 1968 г., М., 1969, с. 62.
- ¹⁸ *Сымонович Э. А.* Новые открытия..., с. 153, рис. 1, 2, 3.
- ¹⁹ *Godłowski K.* The chronology of the late roman and early migrations periods in Central Europe. — Kraków, 1970, pl. XIII, 26.
- ²⁰ *Koch U.* Die Grabfunde der Merowingerzeit aus dem Donautal. — Berlin, 1966, S. 59, taf. 47, 9; *Priling R.* Das roich-frankische Gräberfeld Krefeld-Gellep. — Berlin, 1966, S. 122, abb. 14; *Böner K.* Die frankische Altertüer des Trierer Lands. Die fräkische Altertüer des Rhinlan. — Berlin, 1958, Bd. 1, abb. 1a.
- ²¹ *Липкинг Ю. А.* Могильники третьей четверти I тысячелетия н. э. в Курском Посеймье. — В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 136—152.
- ²² *Липкинг Ю. А.* Вказ. праця, с. 140, рис. 2; с. 146, рис. 5.
- ²³ *Сымонович Э. А.* Находка позднеантичной амфоры из Курской области. — СА, 1971, № 4, с. 231—232.
- ²⁴ Така амфора в зведенні В. В. Кропоткіна визначена за походженням з с. Дарабани; зберігається в ІА АН СРСР (САИ, 1970, вип. ДІ-27, с. 69, № 462, рис. 34, 1).
- ²⁵ *Зеест И. Б.* Керамическая тара Боспора. — МИА, 1960, № 83, с. 121, рис. 101, табл. 11.
- ²⁶ *Блаватский В. Д.* Харакс. — МИА, 1951, № 19, с. 273, рис. 13, 1.
- ²⁷ *Robinson H.* Pottery of the Roman Period. — The Athenica Agora, New York, 1959, vol. 5, pl. 31.
- ²⁸ *Tudor D.* Oltenia romana. — București, 1968, p. 462, fig. 142, 7—8.
- ²⁹ *Зеест И. Б.* Керамическая тара..., с. 112, табл. 30, 72 а.
- ³⁰ *Блаватский В. Д.* Харакс, с. 272—273, рис. 13, 2—3.
- ³¹ Средневековые амфоры Херсонеса / И. А. Антонова, В. Н. Даниленко, Л. Н. Ивашута и др. — УЗУУ, 1971, № 112. Сер. ист., вып. 22, с. 86.
- ³² *Gomolka G.* Zehn Jahre Ansgrabungen am römischen Limeskastell Jatrus, Nord Bulgarien. Ethnografische. — Archeol. Z. 1976, № 11, Berlin.
- ³³ *Щукин М. Б.* Вопросы хронологии черняховской культуры и находки амфор. — СА, 1968, № 2, с. 46, рис. 4.
- ³⁴ Городской архив Курской области: Путеводитель. — Курск, 1972, т. 2; см. Курская губернская ученая архивная комиссия, ф. 2, ед. хр. 31, 1903—1915 гг.
- ³⁵ *Липкинг Ю. А.* Разведки поселения и могильника на Замощанском поле близ с. Казачья Локня под г. Суджей: Отчет о работах 1963 г. — Арх. ИА АН СССР, Р-1, 2765.
- ³⁶ *Липкинг Ю. А.* О чем рассказывают..., с. 47.
- ³⁷ Там же, с. 47. Вірогідно до келихів Ю. О. Липкінг відніс меншу посудину з зображеннями на с. 50, що походять з описаного поховання. Нам не вдалося знайти «келик» у фондах Курського музею. На фотографії в звіті Ю. О. Липкінга — це мініатюрний гончарний горщик, близький за формою ліпній посудині, в якій його і виявлено.
- ³⁸ *Липкинг Ю. А.* О чем рассказывают..., с. 47.
- ³⁹ *Кравченко Н. М.* К вопросу о происхождении некоторых типов обряда трупосожжения на черняховских могильниках. — КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, с. 47.

Э. А. СЫМОНОВИЧ

Северо-восточное пограничье памятников черняховской культуры

Резюме

Около 50 памятников черняховской культуры изучено в настоящее время в Курской обл. (рис. 1—2). Они распространены главным образом на южных притоках р. Сейм и в бассейне р. Псел. Один из памятников, где вскрыто около 600 м², находится неподалеку от г. Курска, на правом притоке р. Сейм, на р. Рогозне. Там, на многослойном поселении Колосовка отмечено характерное сочетание углубленных в землю (две полуземлянки) и наземных построек (остатки одного строения, представленного развалом обожженной глиняной обмазки). Из закрытых комплексов (построек, ям и подов очагов, высланных черепками) получены своеобразная черняховская керамика и другие находки (рис. 3—5). В Колосовке небезынтересны два послечерняховские погребения, ориентированные головами на запад, с подогнутыми и скрещенными в голенях ногами (рис. 6, 2, 3). Особое внимание уделено одной опубликованной позднеантичной амфоре из с. Гусинки и двум впервые публикуемым случайным находкам из фондов Курского музея, датируемым временем расцвета черняховской культуры в III—IV вв. н. э. (рис. 7, 1—3). Для решения вопроса о генезисе курских черняховских памятников имеет значение установление связей между черняховской культурой и раннесредневековыми древностями типа Колочин, представленными Княжиницким и Лебяжинским могильниками (Ю. А. Липкинг). В этой связи и в других аспектах первоочередное значение имеют поиск могильников черняховского времени и изучение местных особенностей обряда погребения.

Б. В. МАГОМЕДОВ

Напівземлянки черняхівських поселень Причорномор'я

У 1981 р. нами проведено невеликі розкопки на поселенні черняхівської культури Утконосівка I в Ізмайльському р-ні Одеської обл.¹ Пам'ятка розміщена у 2 км на північ від села з такою ж назвою на західному березі оз. Катлабух. Нижній шар представлений керамікою сабати-нівського етапу доби пізньої бронзи. Розмір черняхівського поселення 150×50 м. Досліджували його східний край вздовж урвистого берега озера. На розкопі II (площа 20 м²) переважав матеріал доби бронзи. Черняхівські об'єкти виявлено на розкопі I (рис. 1). Тут на площі 242 м² розкрито напівземлянкове житло, заглиблений об'єкт господарського призначення, п'ять господарських ям та скупчення каміння.

Напівземлянка частково зруйнована обвалом берега (рис. 2). Її стіни з деяким зміщенням були орієнтовані за сторонами світу. Житло мало прямокутну форму при розмірі 3,1×2,3 м. Глибина від сучасної поверхні 1,25 м, попелясте заповнення простежувалось з 0,25 м. В ньому трапилось багато уламків кераміки, два прясла, ткацький грузок, уламок кістяного «конька» — лощища (рис. 4; 5), а також каміння та кістки тварин. Стіни напівземлянки вертикальні, долівка рівна, втоптана. В центрі розчищено дві ямки від стовпів діаметрами 0,15 та 0,20 м, глибиною 0,40 м. Від вогнища збереглися зольна пляма та кілька каменів. Неподалік від східної стіни виявлено мініатюрний ліпний горщик (рис. 5, 7), а також бронзову римську монету кінця правління Константина I або одного з його наступників, що датується в межах 30—90 років IV ст. (рис. 3).

Господарський об'єкт являв собою овальне заглиблення з нечіткими стінами. Розмір 3,0×2,1 м, глибина від поверхні 0,9 м. В попелястому заповненні трапилась черняхівська кераміка (рис. 4; 5) та кістки. Долівка рівна, втоптана, в північній половині обпалена до твердого стану.

Ями мали циліндричну форму та плоске дно, за виключенням ями 3, у якій дно було ввігнуто. Їхні розміри наведені у табл. 1. У заповненні

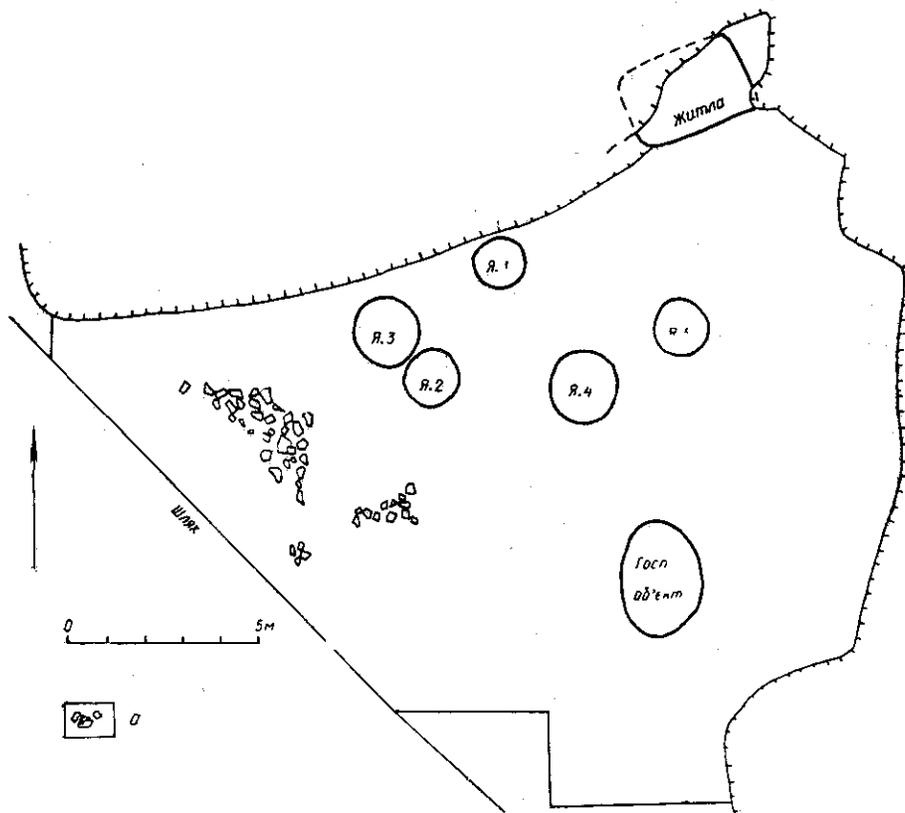

Рис. 1. План розкопу I на поселенні Утконосівка.

ям у невеликій кількості траплялись кераміка та кістки, в ямі 4, крім того, виявлено панцир черепахи.

На захід від заглиблених об'єктів розчищені безладні скупчення каміння (вапняк та пісковик). Каміні розміром 10—30 см залягали досить щільним шаром на глибині близько 0,5 м, мабуть, на рівні денної поверхні черняхівського часу (серед них траплялася відповідна кераміка). Ніякої системи у скупченнях виявити неможливо, на рештки будов вони не схожі. Мабуть, на такі ж скупчення натрапили під час розвідки 1964 р. М. М. Шаглій та І. Т. Чернякова, які кваліфікували їх як рештки кам'яного будівництва². Взагалі важко сподіватися знайти в майбутньому на поселенні Утконосівка якоюсь мірою визначні кам'яні споруди, бо їх сліди були б помітні на розораній території пам'ятки.

Речові знахідки з поселення представлені в основному уламками посуду (рис. 4; 5). З загальної кількості (1042) до сабатинівського шару належали 482 уламки. Більшість кераміки черняхівського часу становить сіроглиняний кружальний посуд — 56% (табл. 2).

Досліджений нами господарський комплекс доповнює невеликий ряд черняхівських пам'яток з заглибленими житлами, відкритих у Північно-Західному Причорномор'ї. Досі такі житла були відомі лише на поселеннях Приморське³ на Будацькому лимані, Тілігуло-Березанка⁴ та Вікторівка⁵ на Березанському лимані. Напівземлянки двох перших поселень в головних рисах подібні до утконосівського житла: вони мають дещо видовжені прямокутні обриси та центральне розташування вогнища. Напівземлянка з Вікторівки, на відміну від решти, овальна.

Заглиблені споруди не притаманні причорноморському населенню попередньої ранньоримської або елліністичної доби. В черняхівський

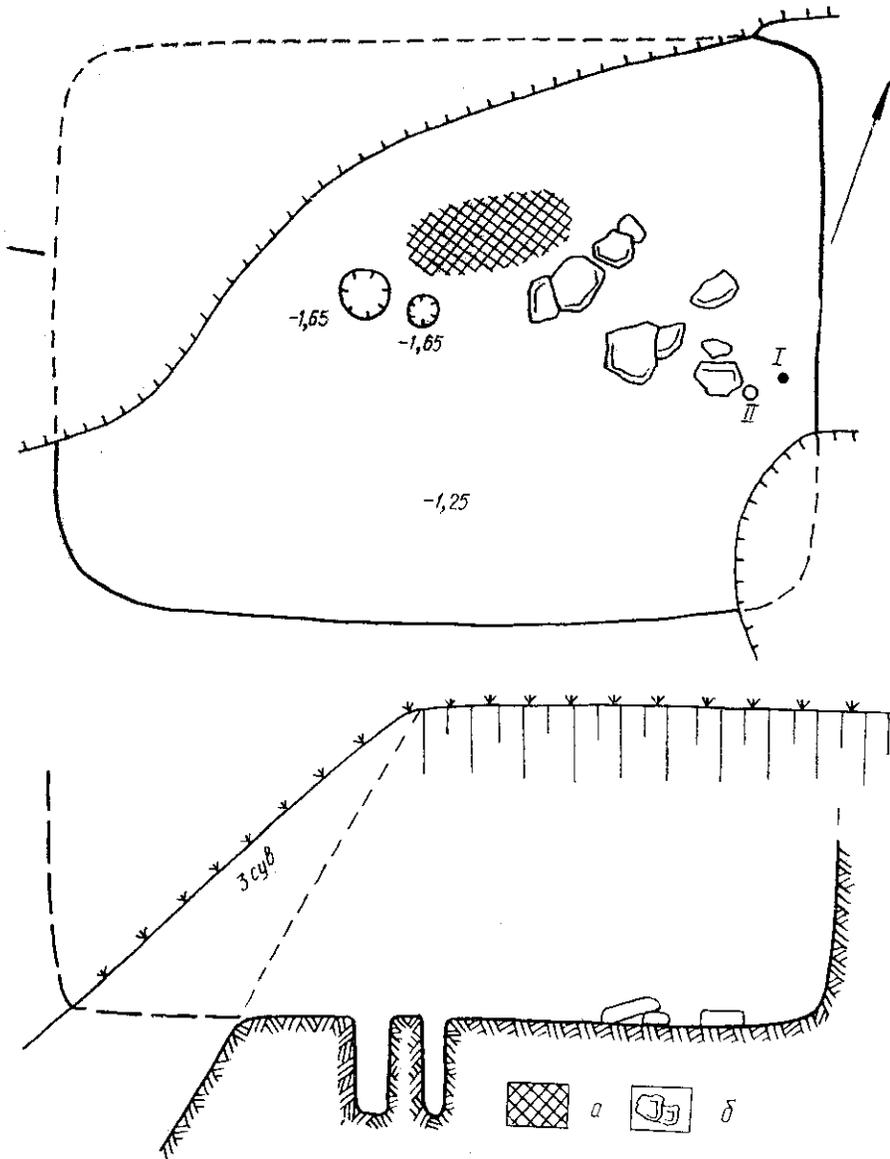

Рис. 2. План напівземлянки з розкопу I.

час тут, як і раніше, широко розповсюджене кам'яне домобудівництво*, присутні (особливо у Буджацькому степу) наземні глинобитні споруди⁶. Між тим на території черняхівської культури виділені райони, де заглиблені споруди становлять значний відсоток жител або різко переважають⁷. Один з них — верхів'я Західного Бугу, Верхній та прилягаюча ділянка Середнього Дністра. Другий район об'єднує порожисту частину Дніпра та південь Середнього Подніпров'я. Крім того, заглиблені житла співіснують з наземними в межиріччі Пругу та Дунаю (Румунія).

За невеликими матеріалами з напівземлянок Північно-Західного Причорномор'я поки що важко беззаперечно визначити, з яким з цих трьох районів пов'язано їх походження, але деякі дані вказують насамперед на Подніпров'я. Черняхівські пам'ятки на території Румунії мають специфічні риси, пов'язані з гето-дакійським етнічним субстра-

* За розвідками відомо близько 60 черняхівських поселень з кам'яним домобудівництвом, з яких досліджено 17.

том, які для Північного Причорномор'я не характерні. Власні риси мають і поселення Верхнього та Середнього Дністра. Між ними та Причорномор'ям лежить великий масив черняхівських пам'яток Молдавії, де повністю панує тип наземних глинобитних споруд. До того ж, в означеному районі не зафіксовано жител овальної форми⁸. Зате для порожистої частини Дніпра звичайним є співіснування прямокутних напівземлянок з овальними⁹, так само як і в Причорномор'ї. Загальні риси обох районів простежуються також в поховальному обряді та в інвентарі, що вже відзначалося¹⁰.

Рис. 3. Бронзова монета з житла.

жати, що група черняхівських пам'яток району Порогів не має на Нижньому Дніпрі чіткої межі, а немовби «інфільтрується» у сусідню причорноморську зону черняхівської культури*. Вступаючи в тісні стосунки з місцевим населенням, представники північночерняхівських

У Нижньому Подніпров'ї обидві групи пам'яток стикаються і перемішуються. Тут, у межах поширення кам'яного домобудівництва досліджено поселення Бургунка¹¹. За наявністю напівземлянок і за деякими формами кераміки (горщики з нахиленими до середини вінцями) воно наближається до розташованих вище по Дніпру черняхівських пам'яток зони Порогів. Також споріднений з пам'ятками цієї зони трупоспальний Бориславський могильник¹², що знаходиться неподалік від Бургунки. Це дає підставу вважати пам'яток району Порогів не має на Нижньому Дніпрі чіткої межі, а немовби «інфільтрується» у сусідню причорноморську зону черняхівської культури*.

Таблиця 1. Розміри господарських ям поселення Утконосівка

Яма	Діаметр, м	Глибина, м
1	1,4	1,4
2	1,5	1,4
3	1,85	1,5
4	1,9	1,6
5	1,55	1,6

Таблиця 2. Співвідношення груп кераміки черняхівського часу з поселення Утконосівка

Група кераміки	Кількість	%
Сіроглиняна столова	166	30
„ кухонна	150	26
Амфори	166	30
Імпортна столова	45	8
Ліпна	33	6

племен знайомилися з прийомами кам'яного домобудівництва. Його залишки простежені на загальному поселенні Вікторівка II¹³, а у Тілігуло-Березанці виявлений фундамент примітивної кам'яної будови¹⁴. Просуваючись вздовж чорноморського узбережжя на захід, подніпровське населення могло принести традицію спорудження напівземлянок аж до берегів Дунаю.

* Це не виключає, звичайно, й інших шляхів проникнення в черняхівський час північного населення на Південь.

¹ Шмаглій М. М., Черняков І. Т. Археологічні розвідки 1964 р. в пониззі Дунаю. — Археологія, 1965, вип. 19, с. 220.

² Там же.

³ Симонович Э. А. Памятник позднеантичного времени в районе древней Тирь. — КСИА АН СССР, 1979, вып. 159, с. 110.

⁴ Симонович Э. А. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье. — МИА, 1967, № 139, с. 230—231.

⁵ Симонович Э. А., Яровой А. З. Поселение Викторівка II в Северном Причерноморье (по материалам М. Ф. Болтенко). — СА, 1968, № 2, с. 169—183.

⁶ Магомедов Б. В. О культурно-хронологическом соотношении черняховских памятников Причерноморья и Лесостепи. — В кн.: Ранние славяне на Днестре и Дунае. Киев, 1982.

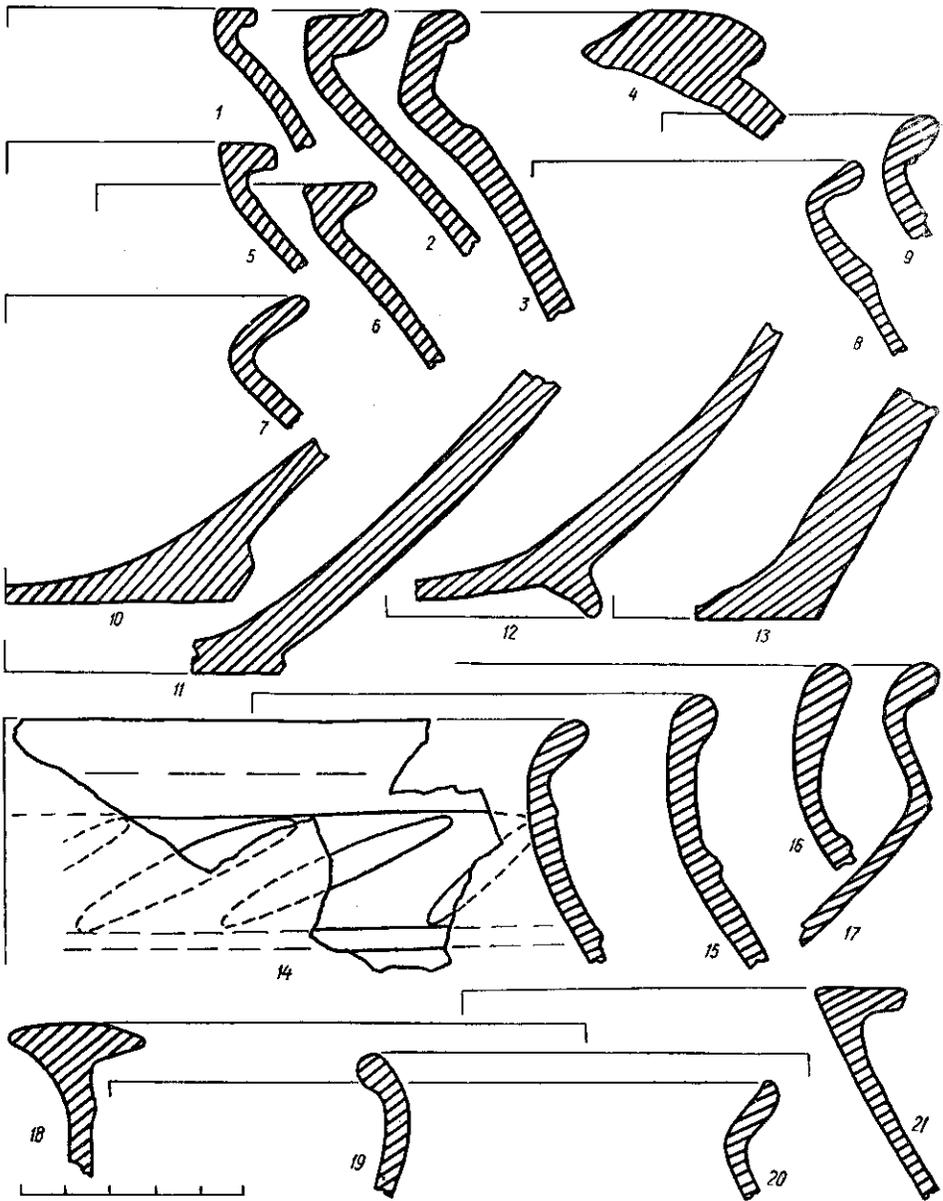

Рис. 4. 1—13 — кухонна кераміка; 14—21 — столова кераміка.

1, 2, 7, 12, 14, 18, 20 — житло; 3, 6, 11, 15, 17 — господарський об'єкт; 4, 5, 8—10; 13—19 — шар розкопу I; 21 — шар розкопу II.

¹ Баран В. Д. Черняхівська культура. — К., 1981, с. 57—58.

⁸ Журко А. И. Жилые сооружения черняховских племен на Среднем Днестре. — В кн.: Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.: Тез. докл. XVIII конф. Ин-та археологии АН УССР. Днепропетровск, 1980, с. 137.

⁹ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XII ст.). — К., 1975, с. 38.

¹⁰ Магомедов Б. В. Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.). — В кн.: Могильники черняховской культуры. М., 1979, с. 62.

¹¹ Симонович Э. А. Черняховское селище Бургунка на Нижнем Днестре. — КСИА АН СССР, 1980, вып. 162, с. 104—109.

¹² Махно Е. В. Раскопки Бериславского поселения и могильника в 1952—1953 гг. — КСИА АН УССР, 1955, вып. 4, с. 40—42.

¹³ Гудкова А. В. К истории культурной атрибуции памятников черняховского типа степной зоны СССР. — МАСП, 1976, вып. 8, с. 127.

¹⁴ Симонович Э. А. Итоги исследований..., с. 220—231.

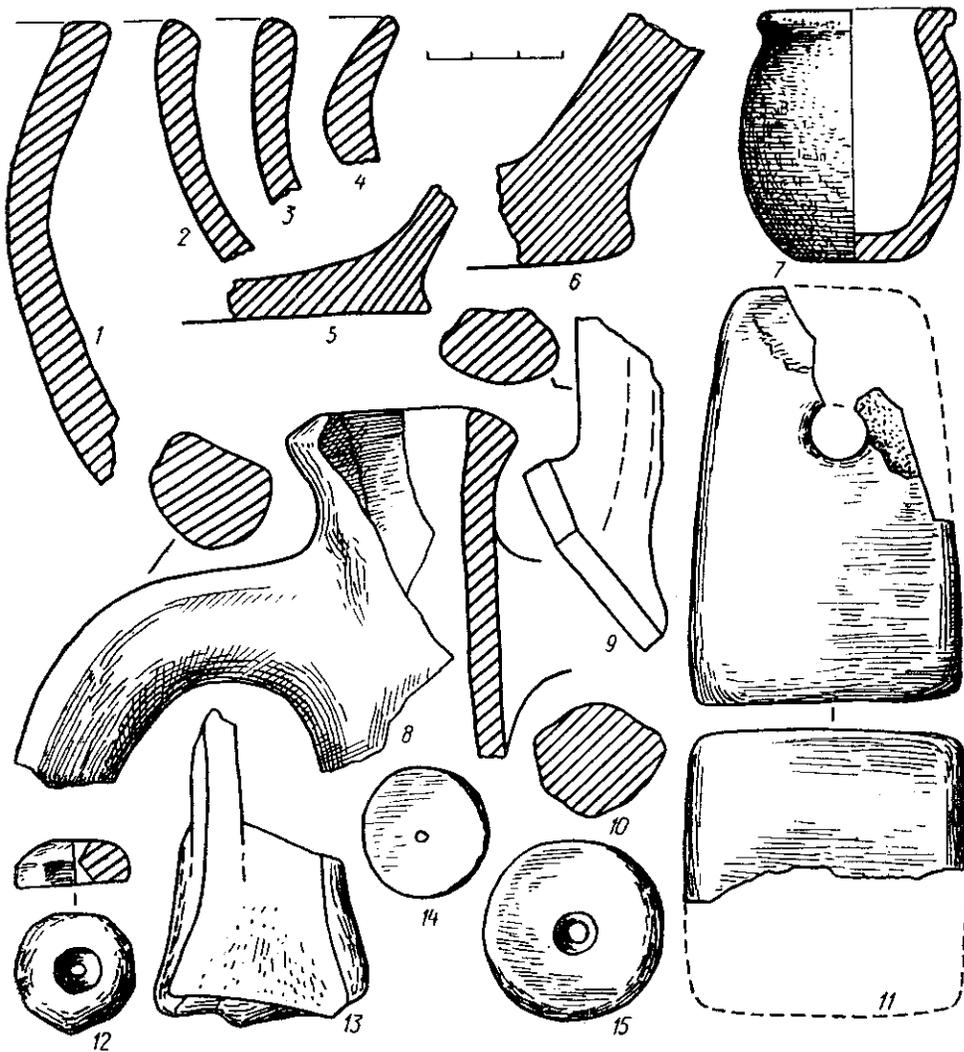

Рис. 5. 1—7 — ліпна кераміка; 8—10 — фрагменти світлоглиняних амфор; 9 — ручка античної посудини з червоним ангобом; 11 — глиняний ткацький грузок; 12 — кістяне прясло; 13 — кістяний «ковзан»; 14, 15 — прясла з стінок амфор. 1, 4, 5, 7, 10—13, 15 — житло; 2, 3, 8, 9, 14 — шар розкопу I; 6 — господарчий об'єкт.

Б. В. МАГОМЕДОВ

Полуземлянки черняховських поселень Причорномор'я

Резюме

При розкопках поселення черняховської культури Утконосівка I (Одеська обл., Ізмаїльський р-н) відкрита прямокутна полуземлянка з очагом, углублений господарський об'єкт, п'ять господарських ям і скоплення кам'яних. Комплекс датується монетами 30—90-х років IV в. н. е.

В Северо-Западному Причорномор'ї разом з новою находкою налічується п'ять черняховських полуземлянок (чотири прямокутних, одна овальна). Для цього району характерно каменне домостроїтельство, полуземлянки являються виключенням і не мають генетических коренів в передшлющих культурах. Своім походженням даний тип жилищ зв'язан з більш северними районами черняховського ареалу. По комплексу ознак найбільш вероятним існуючим пунктом розповсюдження полуземлянок в Северо-Западному Причорномор'ї являється порожиста частина Дніпра.

Житла давньоруського Чучина

Давньоруське м. Чучин, що згадується в Іпатіївському літописі під 1110 р.¹, ототожнюється з городищем біля с. Балико-Щучинка Київської обл., яке знаходиться на правому березі Дніпра на мису висотою до 70 м. Площа дитинця дорівнює 2,3 га, з південно-східного боку на площі 3,7 га розміщався посад.

Городище досліджувалось у 1961—1965 рр. експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. Й. Довженка². Тут було розкрито залишки оборонних, житлових, господарських споруд (рис. 1).

Питання реконструкції житла XII—XIII ст. існує, відколи почалось дослідження поселень давньоруського часу. Крім окремих статей³

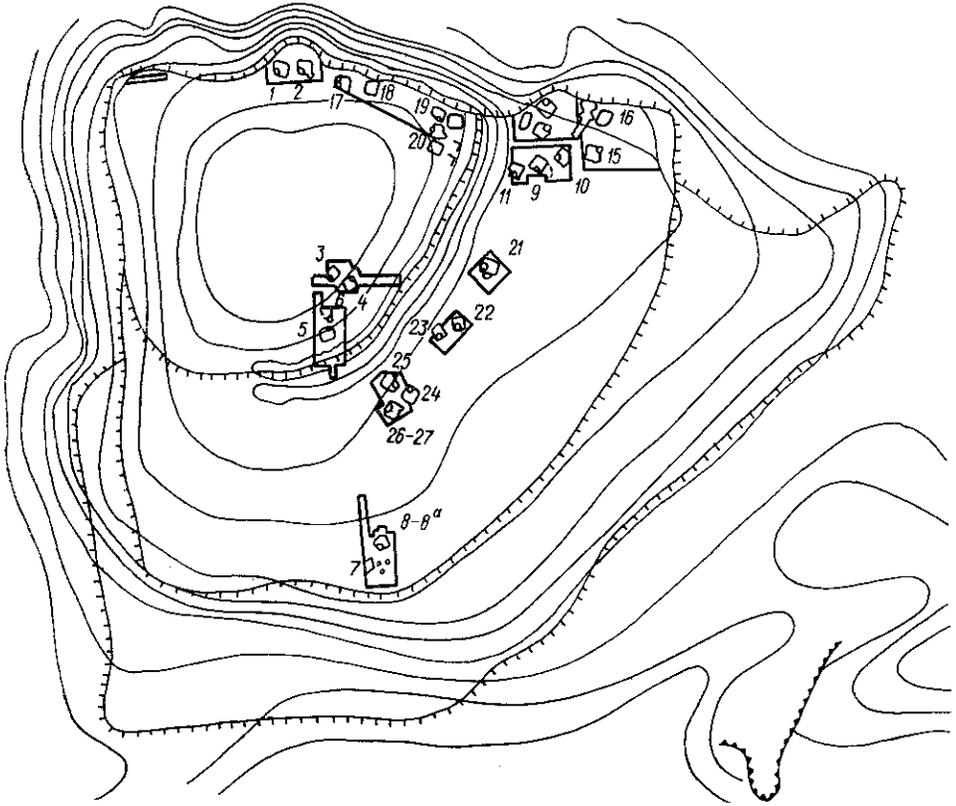

Рис. 1. Загальний план городища біля с. Балико-Щучинка на Дніпрі.

його вирішенню було присвячено спеціальні роботи⁴, серед яких необхідно виділити фундаментальне дослідження П. О. Раппопорта⁵, в якому було зібрано всі опубліковані дані про житла Київської Русі. Однак з 27 жител, розкопаних на Чучині, до збірки ввійшло лише 11, що привело автора до не зовсім вірних висновків. Саме тому нам здалось цікавим опублікувати повністю матеріали розкопок В. Й. Довженка.

Житло 1 (1961, Д., Р. I, № 1)* горіле (рис. 2). Орієнтоване стінами за сторонами світу. Складається з двох частин — власне житлового приміщення та тамбура (площа відповідно 4,2×4 м та 4×2,8 м). Загальна площа 28 м². Житло заглиблено в материк на 1,3 м від дав-

* Кожного сезону нумерація жител починалась з «I». Тому, щоб уникнути плутанини, в дужках подано рік розкопок, де знайдено дитинець (Д.) або посад (П.), номер розкопу, житла.

ньої поверхні, тамбур — на 0,9 м. Глинобитна піч діаметром череня 1,2 м знаходилась у південно-західному куті житла. Челюстями піч розвернута до сходу.

Збереглися рештки дерев'яних конструкцій. В кутах та посередині східної та північної стін було вкопано стовпи, що несли каркас та дах. В стовпах збереглися пази, в які закладались кінці колод. В південній стіні, що відокремлює житло від тамбура, простежено залишки п'яти дубових колод. Ближче до західної стіни ці ряди перериваються, що вказує на існування тут входу. В тамбурі стовпів не було.

Підлога житла материкова, нерівна. Вхід до тамбура знаходився з півдня; де простежено приступку.

Житло 2 (1961, Д., Р. II, № 2) покинуте. Орієнтовано кутами за сторонами світу. Двокамерне, площа житла 4,5×4,2 м, площа тамбура 1,6×2 м. Заглиблено від давньої поверхні на 0,84 м.

Глинобитна каркасна піч знаходилась у південно-західному куті. Діаметр печі 1,8 м, череня — 1,2 м. Конусоподібне склепіння збереглося на висоту 1,6 м від рівня долівки. Черинь підвищений на 0,2 м. Челюстями піч повернуто на схід. Висота отвору 0,4 м, ширина 0,35 м.

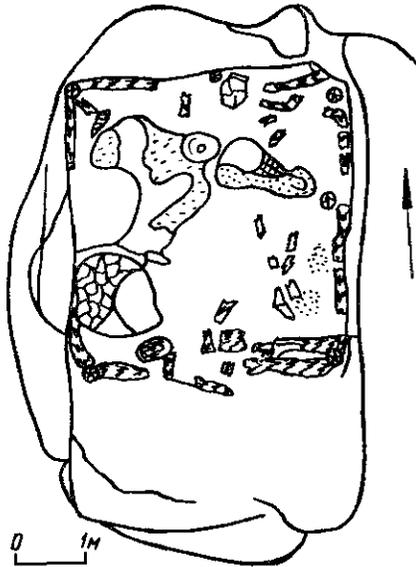

Рис. 2. План житла № 1.

В кутах та посередині стін простежено стовпові ями. Крім того, з обох боків череня розчищено дві ямки від стовпів внутрішнього обладнання житла. В південно-східному куті знаходилась господарська яма, що була врізана нішею в східну стіну. Інша яма невідомого призначення знаходилась в південній частині житла. Долівка материкова. Вхід з півдня.

Житло 3 (1961, Д., Р. II, № 1) горіле. Орієнтовано кутами за сторонами світу. Площа житла 4,1×4,1 м, глибина 1—1,15 м від сучасного рівня і 0,3—0,4 м від давньої поверхні.

Піч збудовано в південному куті, діаметр основи 1,85, череня — 1,1 м. Глиняні, з домішками каміння, стінки товщиною 0,2 м збереглися на висоту 0,45 м. Черинь виходив за челюсті на 0,17 м, утворюючи припічок. Ширина челюстей 0,55 м.

Стіни житла добре збереглися на висоту до 0,5 м. По кутах, а також посередині південно-західної стіни відкрито стовпові ями діаметром 0,2 м. Дубові колоди, з яких було викладено будинок, мали діаметр 0,15—0,2 м. По боках челюстей знаходилися стовпи меншого діаметра.

В західній частині житла між північно-західною стіною та піччю простежено залишки полу. Робився він з соснових дощок, що збереглися на довжину 1,6 м та ширину 0,3—0,35 м. Дощки клялись на дубові поперечки, які в свою чергу підтримувались стовпчиками.

Перпендикулярно до північно-східної стіни на відстані 0,6 м від північного кута та 1,2 м від східного кута знаходилися колоди, що лежали перпендикулярно до стін і, як вважав автор розкопок, були зв'язані з нею конструктивно, утворюючи «камери» в житлі.

Житло 4 (1961, Д., Р. II, № 2) покинуте. Орієнтовано кутами за сторонами світу, розмір 4,6×4,3 м. Заглиблено на 1 м від давнього рівня.

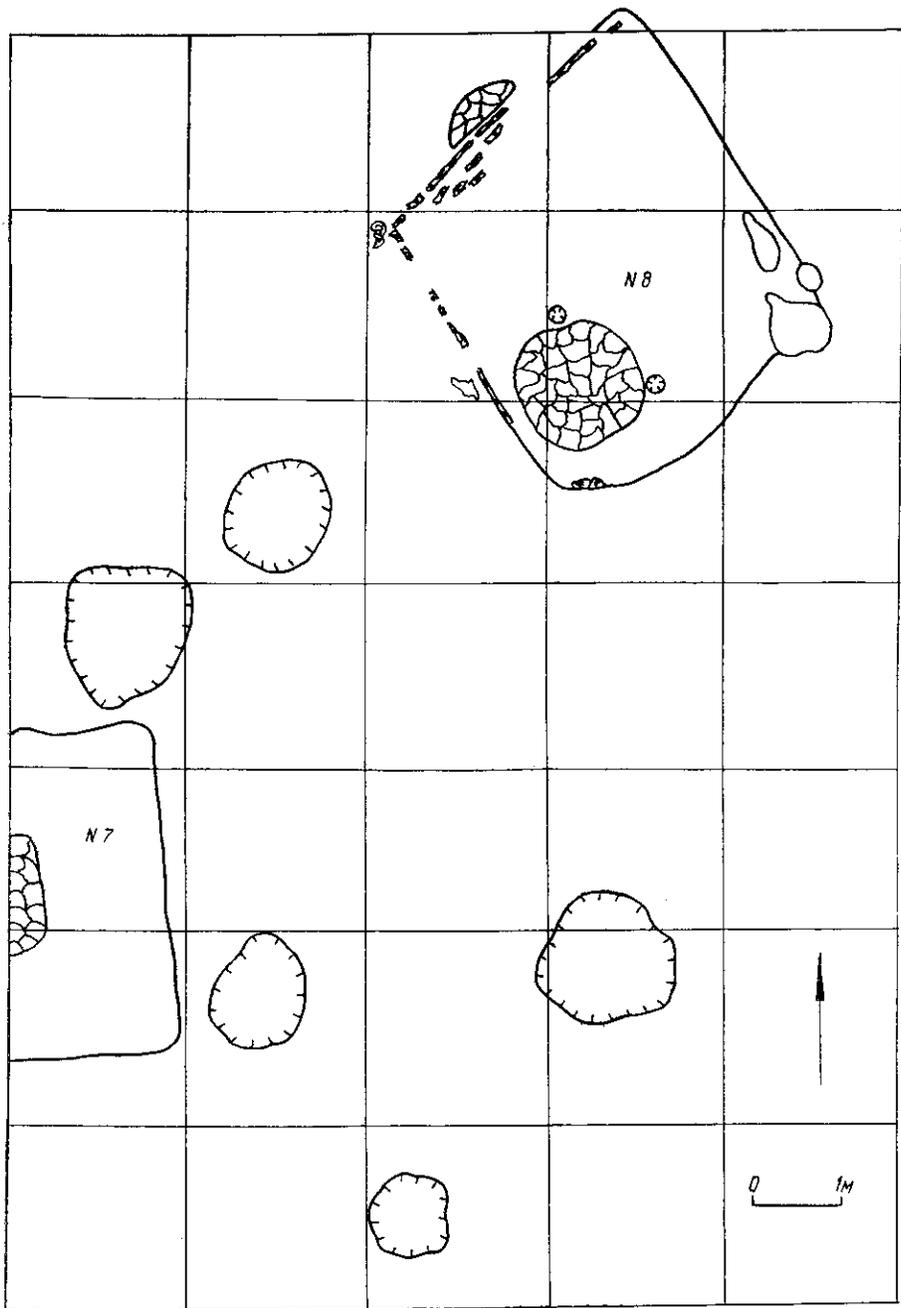

Рис. 3. План розкопу I з житлами № 7, 8.

Житло мало дві печі, що були врізані в стіни і виходили за площу житла. Перша піч знаходилась в північному куті і челюстями повернута в бік житла. Черень овальної форми $1,6 \times 1,3$ м. Друга піч розміщена посередині північно-східної стіни. Піч повністю виходила за межу житла. Челюсті розвалені, тому не ясно, чи виходили вони в житло. Діаметр $1,2$ м. Вирізане з материка склепіння збереглося на висоту $0,4$ м. Черені обох печей споруджено на $0,2$ м вище рівня долівки.

По кутах житла і посередині північно-західної і південно-східної стін простежено стовпові ями. Біля південно-східної стіни ями розміщено наче двома рядами. Один ряд проходив вздовж стінки, другий також з 4 ям паралельно відступає від нього на $0,5-0,6$ м. Очевидно,

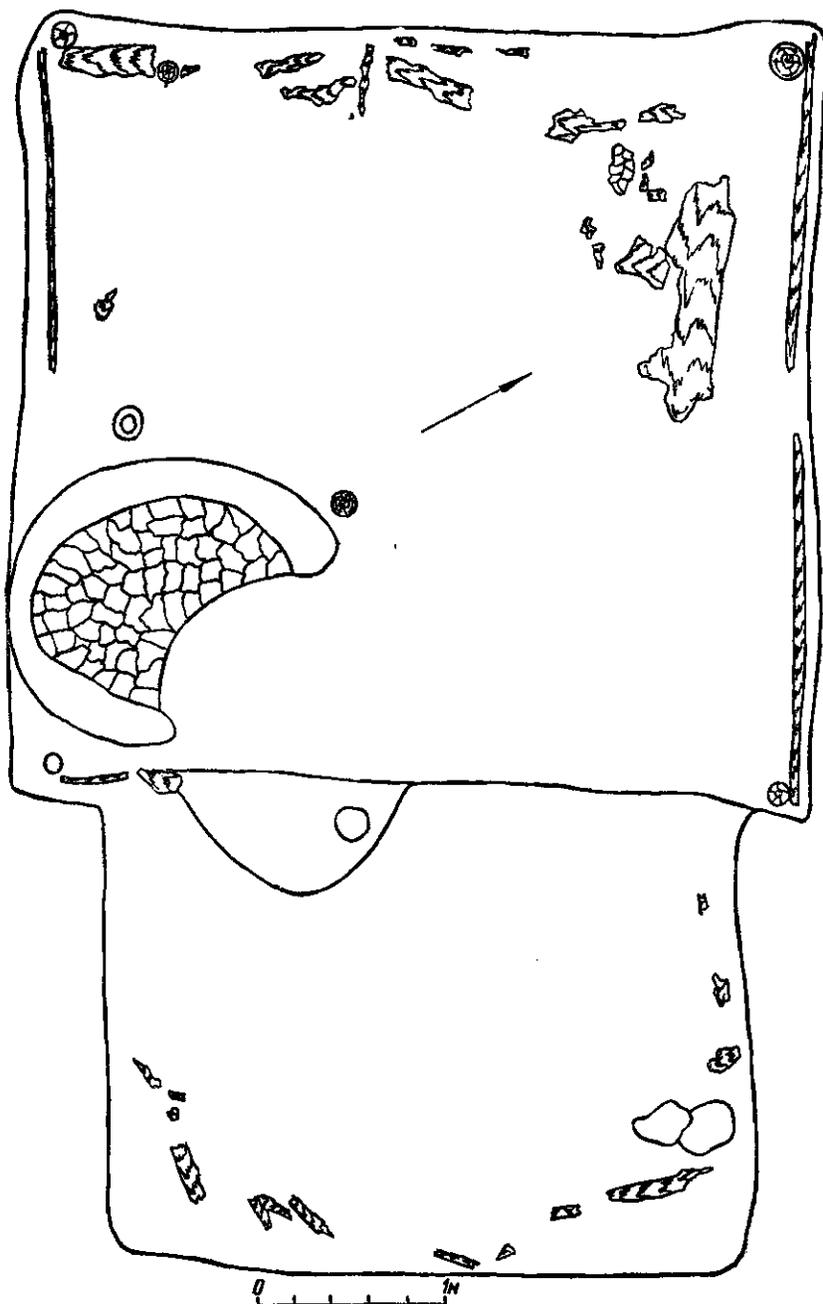

Рис. 4. План житла № 9.

це конструктивні елементи якогось обладнання. Вхід до житла розміщувався з північно-західного боку. Перед входом знаходилась площадка розміром $1 \times 1,3$ м — залишки тамбура, з якого в приміщення вело дві сходинки. Долівка житла глинобитна, необпалена.

Житло 5 (1961, Д., Р. III, № 1) горіле. Орієнтовано кутами за сторонами світу з невеликим відхиленням на захід. Площа житла $4,1 \times 4,1$ м. Заглиблено на 0,85 м від давнього рівня.

Піч розміщено в північно-східному куті. Розмір $1,7 \times 1,3$ м (черинь $1,5 \times 0,86$ м), товщина стінок 0,2—0,4 м. З західного боку знаходились челюсті, за які на 0,4 м виступає, утворюючи припічок, черинь. В кутах житла збереглися залишки обгорілих дубових стовпів. З обох сторін

челюстей також розчищено ямки від стовпчиків. Долівка глинобитна, біля печі обпалена.

Житло 6 (1961, Д., Р. III, № 2) покинуте. Збереженість дуже погана. Орієнтовано кутами за сторонами світу з невеликим відхилен-

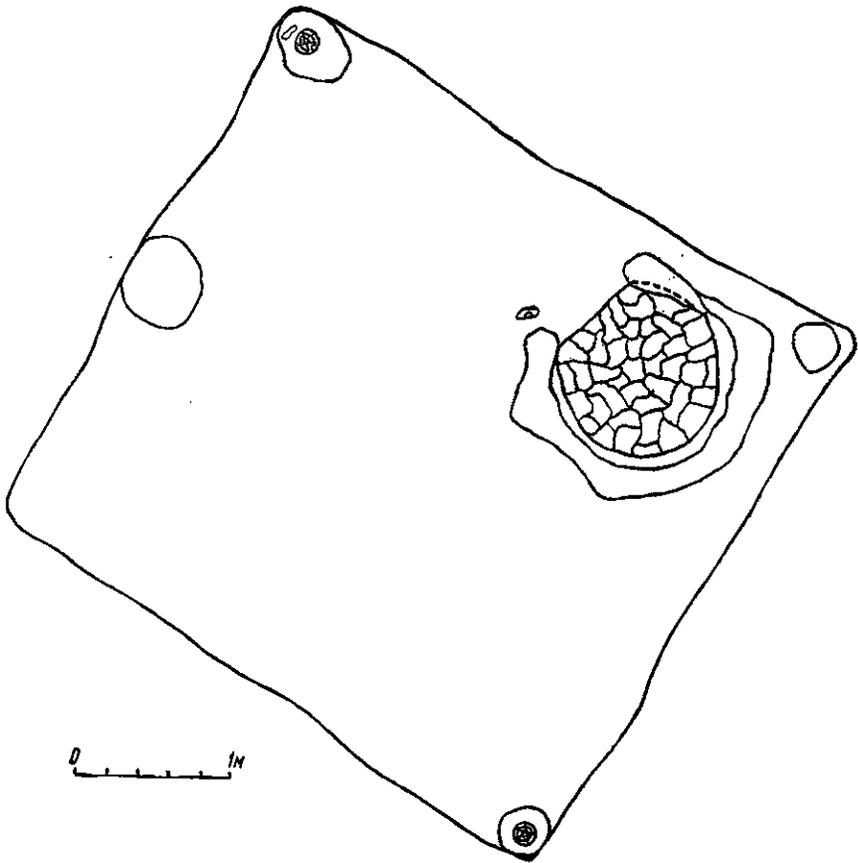

Рис. 5. План житла № 11.

ням на лівніч. Розмір житла $5,5 \times 4$ м. Від давньої поверхні заглиблено на 0,5 м.

Піч знаходилась посередині південної стіни. Черинь грушоподібної форми ($1,6 \times 1,1$ м) виходив за межі житла.

Житло 7 (1962, П., Р. I, № 1) покинуте (рис. 3). Орієнтовано стінами за сторонами світу. Розкопане не повністю. Розміри розкритої частини $4 \times 2,5$ м. Заглиблено на 0,5 м від давньої поверхні. Від стін залишилось трухляве дерево. Печі не виявлено. Долівка добре обпалена, вкрита тонким шаром вугілля і попелу.

Житло 8 (1962, П., Р. I, № 2) горіле (рис. 3). Орієнтовано кутами за сторонами світу. Розмір $3,5 \times 3,5$ м. Заглиблено від сучасної поверхні на 1 м, від давньої — на 0,35—0,4 м.

В південному куті розкрито піч поганої збереженості. Розміри череня $1 \times 1,1$ м, челюстями повернуто на схід. Простежено два шари підмазки, верхній відстоїть від нижнього на 0,1 м. Піч безпосередньо примикала до дерев'яних стін житла.

В кутах збереглися ямки від стовпів: південний — діаметр 0,4 м, глибина 0,5 м; північний — діаметр 0,15 м, глибина 0,45 м; східний — діаметр 0,2, глибина 0,25 м. З обох боків челюстей печі також були ямки діаметром 0,2 м, глибиною 0,45 м.

Простежено залишки дерев'яних конструкцій. Біля південно-західної стіни відкрито дві товсті дошки, що облицьовували заглиблену час-

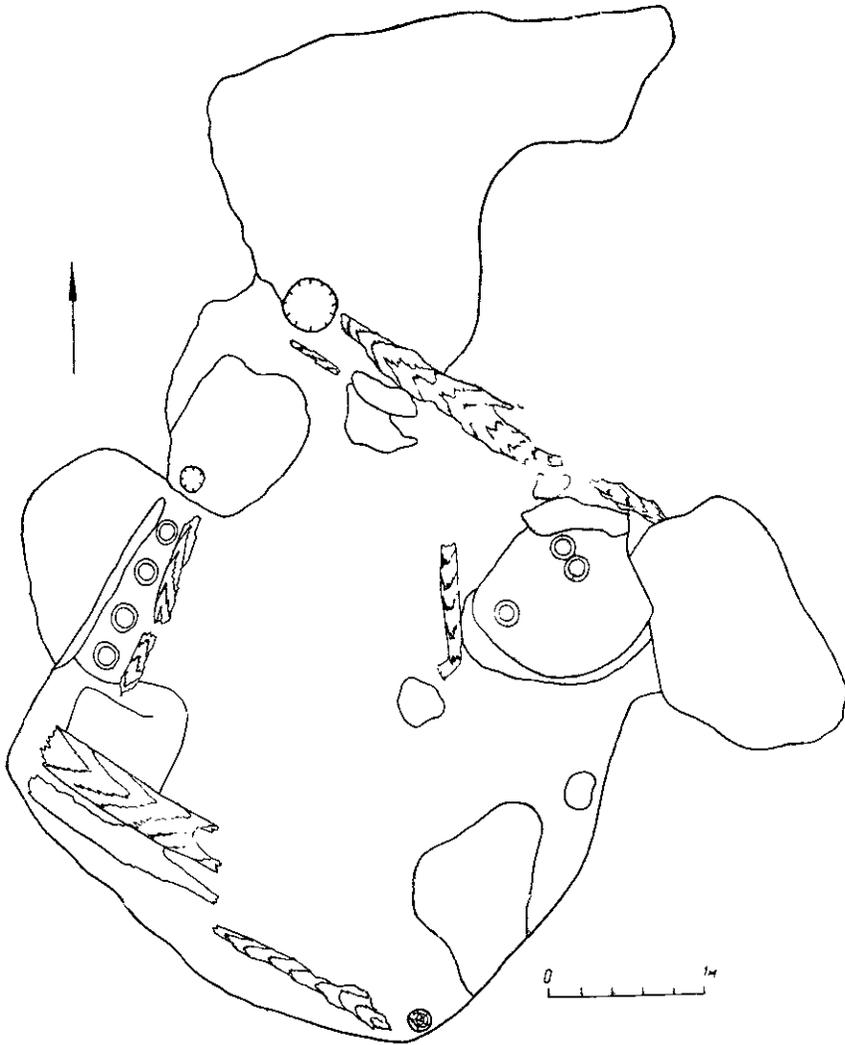

Рис. 6. План житла № 14.

тину житла. Біля північно- і південно-західних стін збереглися залишки завалених до житла горілих колод.

Вздовж південно-західної стіни йшов піл, від якого залишилися шматки дощок.

Житло 8А (1962, П., Р. I, без номера) дуже поганої збереженості. Залишилась лише частина череня, що знаходилась на глибині 0,15—0,2 м від давньої поверхні.

Житло 9 (1962, Д., Р. II, № 1) горіле (рис. 4). Орієнтовано кутами за сторонами світу. Складається з власне житла (4×4 м) та тамбура (2×3 м). Житло заглиблене на 0,3—0,35 м від давньої поверхні, тамбур — на 0,15 м.

Піч розміщено в південному куті. Діаметр її 1,2 м. Авторами розкопок відмічено чотири шари підмазки печі і п'ять шарів череня.

Житло каркасно-стовпової конструкції. Місцями збереглися три ряди плах шириною 0,2 м кожна та стовпи діаметром 18 см на висоту 0,15—0,4 м. Стіни зроблено способом закидки колод в пази стовпів.

Вздовж південно-західної стіни йшли залишки полу. Біля цієї та північно-східної стін простежені дошки — в першому випадку шириною до 0,4 м, в другому — 0,35 м, довжиною 1,65 м, товщина дошки 4—5 см.

Тамбур виступав за межі житла на 0,5 м, залишків стовпів тут не простежено. Долівка збереглась погано, місцями обпалена, вкрита зо- листо-вугільним прошарком.

Житло 10 (1962, Д., Р. II, № 2) покинуте. Орієнтовано кутами за сторонами світу. Зруйновано пізнішими ямами, розмір житла не встановлено. В південному куті розчищено піч розміром 1,2×1,3 м.

Житло 11 (1962, Д., Р. II, № 3) покинуте (рис. 5). Орієнтовано кутами за сторонами світу, розмір 3,9×4 м, заглиблено на 0,3 м від давньої поверхні.

В західному куті збереглась конусовидна глинобитна піч. Черинь має розмір 1,3×1,2 м.

По кутах та посередині південно-східної та північно-західної стін виявлено ями від стовпів з зотлілим деревом. Стовпові ямки від полу знаходились справа від печі. Долівка материкова.

Житло № 12 (1964, П., Р. II, № 1) покинуте, знаходилось на глибині 0,3—0,4 м від сучасного рівня, тому контури простежити не вдалось. Площа житла визначається приблизно. Піч в південно-західному куті зруйновано*.

Житло 13 (1964, П., № 2) залишено. Орієнтовано стінами за сторонами світу за невеликим відхиленням на захід, площа 3×3,35 м. заглиблено в материк на 0,5 м.

Піч знаходилась за межами житла, в приміщення виходили лише її челюсті. Черинь діаметром 1,35 м знижувався до челюстей, над підлогою піднято на 0,3 м.

Розчищено стовпові ямки в південно-східному куті та посередині західної стіни. Ще одна стовпова ямка знаходилась в центрі житла, де простежено господарську яму (0,6×0,45×0,18). В південну стіну на 0,4 м врізана ніша шириною 0,9 м, глибиною від рівня долівки 0,2 м.

Зі сходу до житла примикав тамбур, заглиблений на 0,35 м, розміром 3×2,3 м.

На площі житла на різних, але дуже близьких рівнях відкрито ще два череня — залишки будівель більш раннього часу.

Житло 14 (1964, П., № 3) горіле (рис. 6). Орієнтовано кутами за сторонами світу. Розмір житла 3,3×3,8 м. Заглиблено в материк на 0,5—0,6 м.

Піч знаходилась в східному куті. Черинь діаметром 1 м підвищувався над рівнем долівки на 0,1 м. Під шаром обмазки череня виявлено кераміку XI ст. Челюстями орієнтовано на північний захід.

Слиди стовпа простежено в північному куті — ямка діаметром 0,35 м, глибиною 0,35 м, в заповненні зотліле дерево; західний стовп зберігся на висоту 0,27 м. В південному куті на висоту 0,47 м збереглись два стовпи, за які заходили кінці плах; в східному — яма глибиною 0,3 м, діаметром 0,2.

Від північно-східної стіни збереглись залишки нижньої плахи та двох верхніх колод, від останніх — по дві плахи одна над одною.

Дуже добре простежено обладнання цього житла. Поруч з піччю, вздовж південно-східної стіни розкрито залишки полу. Біля південно-західної стіни йшла лава шириною 0,35 м, товщиною 5 см. У свій час вона спиралась на ніжки, під нею знайдено роздавлений горщик. Справа від входу розкрито нішу, яка була дещо заглиблена і виходила за межі житла. Проти неї лежала дошка довжиною 1,25 м та шириною 0,5 м — залишки полиці для зберігання посуду.

Вхід простежено з північно-західного боку. На відстані 0,9 м від північного стовпа розчищена яма діаметром 0,35 м, глибиною 0,3 м — очевидно, від проміжного стовпа. Тут на площі 0,95×0,8 м підлога була дещо заглиблена (0,15 м).

* Авторні розкопок допускали, що це кухня літнього типу, але матеріал, знайдений тут, дозволяє вважати цей об'єкт житлом.

Біля північно-східної ізольованої стіни прибудовано приміщення яке визначається авторами як хлів.

Житло 15 (1964, П., № 4) горіле. Орієнтовано стінами за сторонами світу з невеликим відхиленням на схід. Розмір 3,8×3,5 м. Заглиблено від рівня материка на 0,35 м.

Виявлено стовпові ямки по кутах: північно-західний — прямокутна (25×23 см), глибина 0,25 м, південно-західний (15×15 см) — глибина 0,3 м, південно-східний — діаметр 0,25 м, глибина не визначена. У північно-східному куті виявлено дві ямки: між північною стіною і піччю та між східною стіною і піччю. Біля західної стіни від одного стовпа збереглась яма глибиною 0,15 м, діаметром 0,13 м, від другого — обгоріла частина діаметром 0,2 м, висотою 8 см. Тут також простежено облицювку заглиблених частин житла плахами.

Піч збудовано у північно-східному куті. Черинь овальної форми (1,2×1 м) підвищувався над підлогою на 0,1 м. Челюсті печі закругляються і розкриваються назовні, утворюючи тим самим припічок шириною 0,2 м.

Зліва від печі збереглись стовпи від полу, біля західної стіни вкопана пара до них. Майже через все житло тяглась деревина, в трьох місцях перпендикулярно до неї лежали шматки дошок. Все це знаходилось на горілому шарі товщиною 10—15 см. Не виключено, що це залишки даху.

Долівка материкова, добре утоптана, в деяких місцях, особливо біля печі, обпалена. Вхід до житла розміщався з південного боку, де долівка найбільш утрамбована і дещо заглиблена.

Житло 16 (1964, П., № 5) покинуте. Погано збережено, що не дозволило простежити розміри та конструкцію. Виявлено черинь печі розміром 0,95×0,75 м, навколо нього скупчення золи та вугілля.

Житло 17 (1965, Д., Р. 1, № 1) покинуте. Орієнтоване стінами за сторонами світу, заглиблене на 0,7—0,8 м від давньої поверхні. Розмір 3,8×3,3 м. З північного боку до житла прибудовано другу камеру розміром 3×2,4 м, заглиблену на 0,35 м давньої поверхні.

У південно-західному куті збереглися залишки глинобитної печі. Черинь розміром 1,1×1 м піднято на 0,1 м над рівнем долівки. Він поступово понижувався до челюстей, ширина яких 0,5 м. На північ від челюстей — ямка діаметром 0,4 м, глибиною 0,5 м, можливо, від стовпчика, що підтримував піл. Житло пошкоджено пізнішими похованнями.

Житло 18 (1965, Д., Р. 1, без номера) орієнтоване стінами за сторонами світу з незначним відхиленням на схід. Заглиблено приміщення на 0,3—0,5 м від давньої поверхні та на 1,3 м від сучасного рівня.

Розмір котловану 2,5×3,8 м; з заходу та сходу зроблено прибудову, рівень підлоги якої залягав на 0,2 м вище рівня підлоги основної камери.

В усіх кутах простежені стовпові ями діаметром 0,3 м, заглиблені на 0,2—0,3 м, в яких збереглися залишки горілих стовпів. Піч в приміщенні не виявлено, але посередині його знаходилась золисто-вугільна пляма розміром 1,2×1,4 м, що розміщувалась нижче рівня долівки на 5 см. Можливо, це залишки вогнища в господарському приміщенні.

Житло 19 (1965, Д., Р. II, № 3) покинуте. Орієнтовано стінами за сторонами світу з незначним відхиленням на схід. Розмір житла 5×3,8 м, заглиблено на 0,8 м від давньої поверхні.

Піч було розміщено в південно-східному куті, челюстями орієнтовано на захід. Південна частина її зруйнована пізнішими перекопами, стіни товщиною 0,4 м, збереглись на 0,3 м.

Черинь (1,4×1,1 м) дещо піднято над підлогою, яка біля челюстей добре втоптана та обпалена.

На площі житла розчищено три ями: одна — майже посередині житла діаметром 0,7 м, глибиною від долівки 0,15 м; друга — біля

північної стіни діаметром 0,7 м, глибиною 0,1 м; третя — біля західної стіни діаметром 0,7 м, глибиною 0,25 м.

Житло 20 (165, Д., Р. II, № 4) горіле. Орієнтовано стінами за сторонами світу. Розмір житла $4,1 \times 4,3$ м. Заглиблено від давньої поверхні на 1—1,2 м.

Житло стовпової конструкції — стовпи, що збереглись на 5—12 см, знаходились по кутах та посередині стін (відсутні біля західної стіни та в північно-західному куті). Добре простежено східну стіну, де залягали одна над одною три горілі плахи шириною 0,18—0,25 см.

У північно-західному куті розміщено конусоподібну піч діаметром 1,2 м. Черень піднято над рівнем долівки на 0,1 м. Челюсті шириною 0,37 м розвернуто на південь. Перед челюстями знаходився напівкруглий припічок, що виступав на 0,3 м. Стінки були виліплені з глини на дерев'яному каркасі і збереглись на висоту 0,6 м. В печі на черені лежав шар попелу товщиною 2—3 см.

В житлі простежено дерев'яну підлогу, від якої вздовж північної стіни на відстані 0,5 м від неї йшла переводина, на якій лежали мостини. В східній частині житла простежено десять рядів мостин шириною 30 см, покладених з півночі на південь.

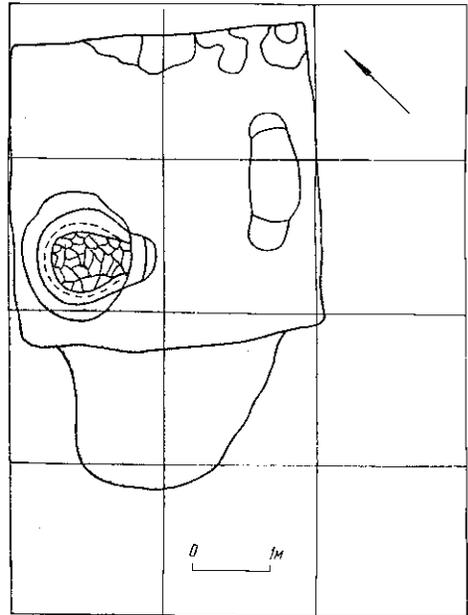

Рис. 7. План житла № 21.

Житло 21 (1965, П., Р. I, № 1) покинуте (рис. 7). Орієнтовано кутами за сторонами світу, розмір 4×4 м. Заглиблено на 0,5—0,6 м від давньої поверхні (0,8—0,9 м від сучасної). В кутах простежено ямки від стовпів діаметром 22—28 см, глибиною 0,2—0,7 м.

В західному куті стояла піч ($1,7 \times 1,4$ м), орієнтована челюстями на південний схід. Розмір череня, що лежав на 0,25 м вище рівня підлоги, $1 \times 0,95$ м. Біля челюстей, ширина яких 0,4 м, простежено напівкруглий припічок.

Розкрито декілька ям, заглиблених в долівку. Біля південно-східної стіни овальна яма ($1,25 \times 0,6$ м), глибина 0,45 м, біля північно-східної — чотири ями майже сполучені між собою, глибина їх 16—31 см. Вхід в житло з південно-західного боку. Біля входу на 0,3 м вище рівня підлоги простежено округлу площадку, що виходить за лінію стіни на 1,7 м (довжина по лінії стіни 2,8 м).

Житло 22 (1965, П., Р. II, № 2) покинуте (рис. 8). Орієнтовано кутами за сторонами світу розміром $4,4 \times 4,4$ м. Від давньої поверхні заглиблено на 0,4 м (0,6 м від сучасної).

В південному куті знаходилась кругла в плані піч, розвернута челюстями на північний схід. Розмір печі в нижній частині $1,7 \times 1,6$ м, діаметр череня 1,2 м. Перед піччю, справа від челюстей, була кругла яма діаметром 0,7 м, глибиною 0,4 м. Проти челюстей в 1,5 м від печі і в 0,6 м від північно-східної стіни знаходилось вогнище розміром $0,8 \times 0,9$ м. До південно-східного боку житла зроблено прибудову, північно-східна та південно-західна стіни якої були наче продовженням стін житла. Далі вони закруглялись, від чого тамбур мав напівкруглу форму.

Житло 23 (1965, П., Р. II, № 1) покинуте (рис. 8). Орієнтовано

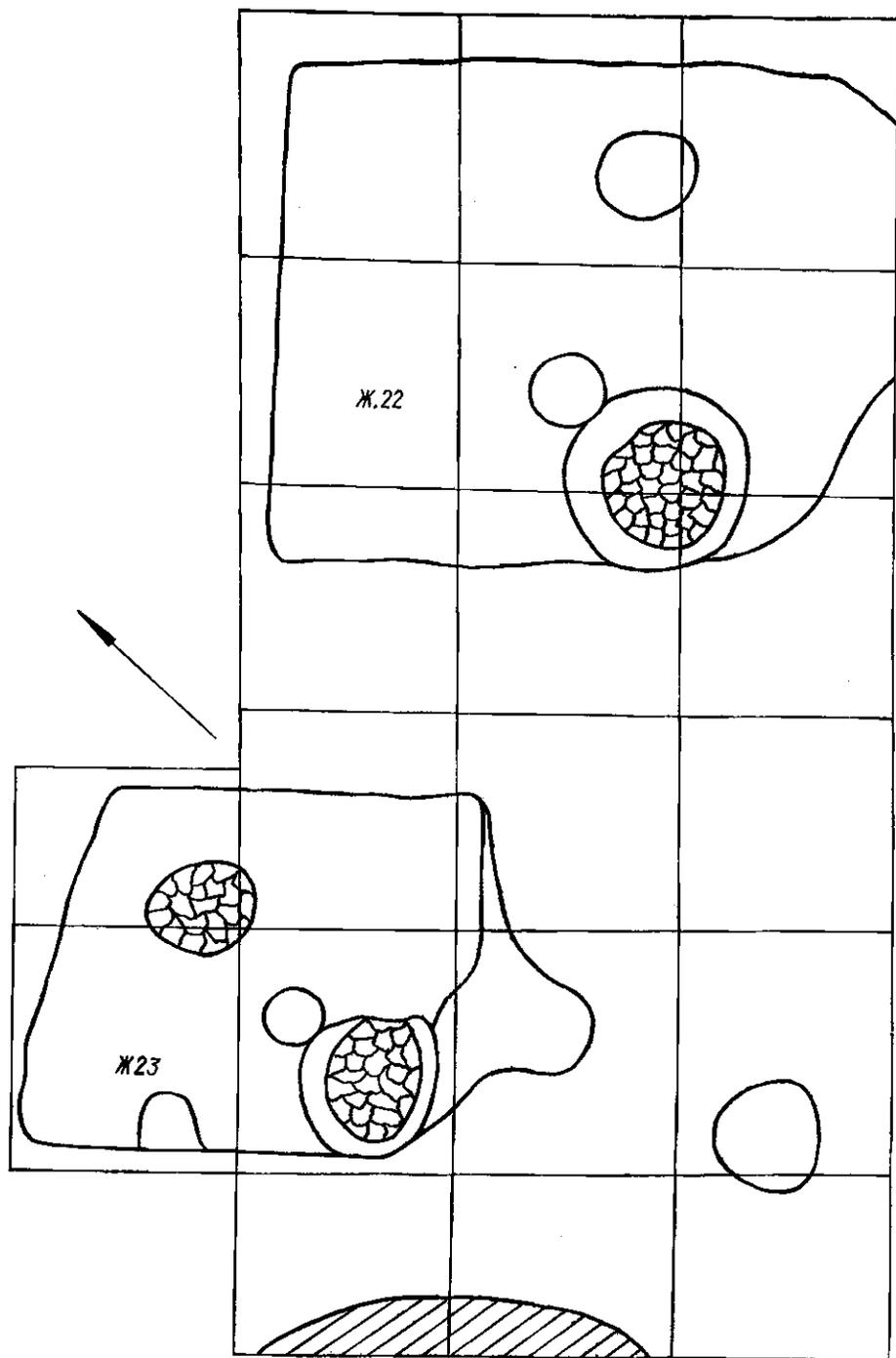

Рис. 8. План жител № 22, 23.

кутами по сторонах світу розміром $3,6 \times 3,25$ м. Заглиблено на $0,54$ м від давньої поверхні та на $0,65$ м від сучасної. Стінки житла дещо скошені, що призвело до його неправильної (непрямокутної) форми. Піч знаходилась в південному куті на підвищенні $0,3$ м, зовнішній розмір печі $1,3 \times 1,2$ м. Розмір череня $1 \times 0,8$ м. Він підбитий уламками кераміки XII—XIII ст. Справа від устя печі знаходилась передпічна яма діаметром $0,5$ м. Між передпічною ямою та північним кутом розчищено пляму з попелу та вугля площею $1 \times 0,85$ м. До південно-східної стіни

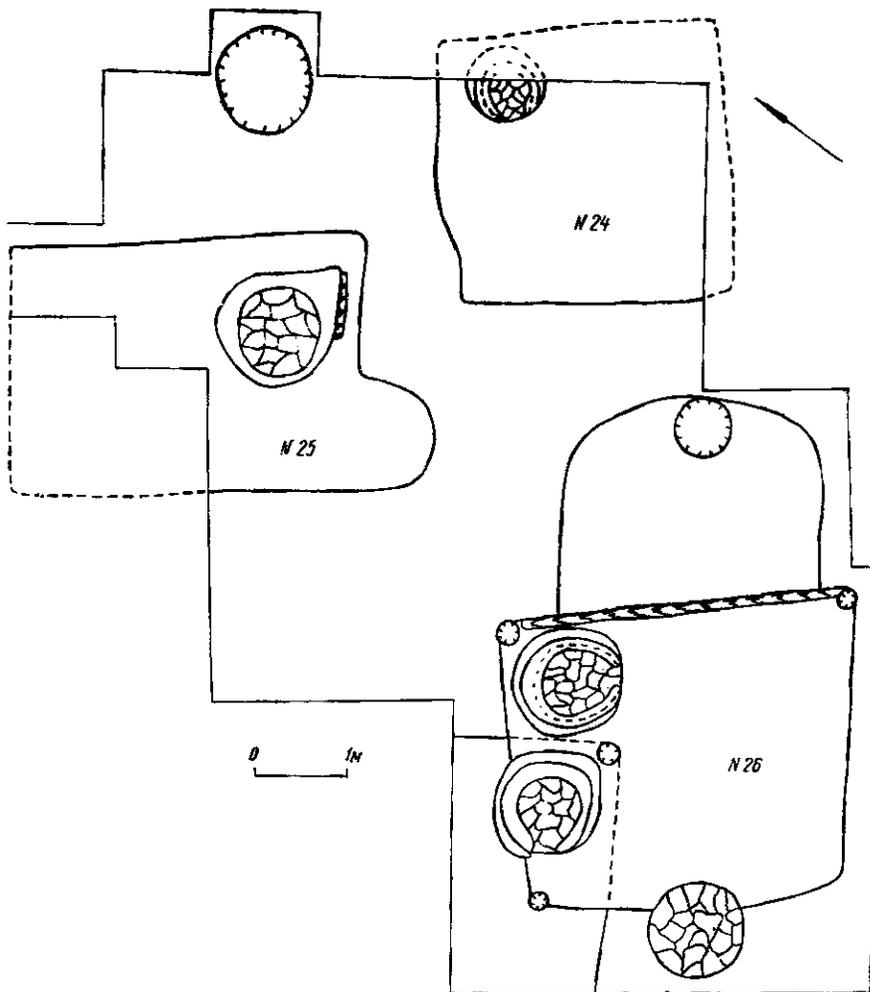

Рис. 9. План розкопу III (1965) з житлами № 24—27.

зроблено прибудову округлої форми розміром $1,2 \times 0,9$ м, що підвищувалась над рівнем долівки на $0,35$ м.

Житло 24 (1965, П., Р. III, № 2) покинуте (рис. 9). Орієнтовано за сторонами світу, розкрита площа становить $3,25 \times 3$ м. Заглиблено на $1,1$ м від сучасної поверхні. В північному куті виявлено піч, розчищену не повністю (розмір розкритої частини $1,05 \times 0,65$ м). Черінь (75×65 м) лежав на рівні долівки житла. Челюстями піч орієнтовано на південний захід, ширина челюстей $0,3$ м. Стінки печі товщиною $0,3$ м збереглись на висоту до $0,2$ м.

Житло 25 (1965, П., Р. III, № 3) покинуте. Розчищена частина орієнтована кутами за сторонами світу, заглиблена на $0,3$ м від давньої поверхні, розмір $4,6 \times 3,3$ м.

В східному куті виявлено піч, челюсті якої розвернуто на південний схід. Черінь печі (діаметром $1,1$ м) піднімався над рівнем долівки на $0,3$ м. Простежено чотири шари підмазки череня. Напівкруглий тамбур з південно-східного боку розміщено на 5 см вище рівня підлоги. Довжина площадки (по лінії стін житла) $1,4$ м, ширина 1 м.

Житло 26 (1965, П., Р. III, № 1) покинуте (рис. 9). Орієнтовано кутами за сторонами світу, має розмір $4,5 \times 3,9$ м. Заглиблено на $0,6$ — $0,75$ м від давньої поверхні ($1,2$ — $0,8$ м від сучасного рівня). В кожному куті були ямки від стовпів діаметром $0,25$ м, глибиною $0,35$ — $0,65$ м.

В північному куті житла стояла піч ($1,45 \times 1,4$ м). Черінь ($1,1 \times 1$ м) розміщено вище рівня долівки на $0,15$ м. Ширина челюстей $0,3$ м.

Біля південно-західної стіни розчищено другу піч, що виходила в житло челюстями, $\frac{3}{4}$ печі знаходилось в стіні котлована. Черинь, що понижувався в бік челюстей, споруджено на 0,3 м вище рівня долівки. Діаметр його 1,3 м.

Біля південно-східної стіни, ближче до східного кута, знаходилась яма діаметром 0,4 м, заглиблена від рівня долівки на 0,12 м.

До житла з північно-східного боку підходив тамбур, долівка якого підвищувалась на 0,25—0,35 м над рівнем житла. Тамбур мав округлу форму, розміри 3,4 (вздовж стіни житла) $\times$ 2,7 м. Посередині північно-східної напівкруглої стіни знаходилась яма діаметром 0,75 м, глибиною 0,2 м.

Житло 27 (1965, П., Р. III, № 2) перекривало житло № 26 (рис. 9). Розкрито не повністю. Підлога та піч знаходились на нанесеному ґрунті на 0,4 м вище рівня житла 26. Піч округлої форми, орієнтована челюстями на захід. Розмір нижньої частини $1,45 \times 1,45$ м, розмір череня $0,9 \times 0,85$ м.

При визначенні типу жител найбільш спірним було і залишається питання про заглибленість котлована в ґрунт. Майже всі дослідники до недавнього часу вважали всі заглиблені житла напівземлянками. При цьому ступінь заглибленості до уваги не брався. Тому, перш ніж перейти до розгляду жител Чучина, необхідно зробити деякі пояснення. Аналіз майже 100 жител Середнього Подніпров'я, проведений нами, дозволив виділити три групи жител за глибиною: наземні (0—0,3 м від давньої поверхні); заглиблені (0,3—0,8 м); двоповерхові житла на жилому підклітті (0,8 м і глибше). За площею житла розділені на малі (8—14 м²) та великі (14—20 м²).

Що ж стосується будов Щучинського городища, то до наземних віднесено три житла — № 9, 12, 27. Звичайно їх було значно більше, але ступінь заглибленості не сприяв збереженості. Житло № 9 квадратне, великої площі. З боку входу воно мало тамбур. Житло № 27 повністю не розкрито, № 12 погано збереглось через незначну глибину.

Друга група включає 15 жител, з яких лише п'ять розміщено на дитинці. За площею вони розділились майже порівну (шість малих, сім великих, одне більше 20 м²).

До третьої групи віднесено шість жител (№ 1, 2, 4, 5, 19, 20). Вони всі розкопані на дитинці і мають велику площу — 17—20 м². Крім того, ці житла (за винятком № 5 та 20) мали біля входу додаткові приміщення.

Майже всі споруди Чучина орієнтовані кутами за сторонами світу. За площею переважають великі. Вхід простежено в 14 випадках, причому орієнтований він в основному в бік півдня або з незначним відхиленням до сходу або заходу і лише в житлах № 4, 14, 26 вхід було влаштовано з півночі або північного заходу, що, очевидно, викликано загальним плануванням міста.

Житла Щучинського городища являли собою однокамерні приміщення, хоча біля 12 споруд простежено заглиблені сліди прибудов овальної або напівкруглої форми, що займали площу від одного до 11 м². Очевидно, в деяких випадках заглиблення утворились внаслідок довгого функціонування житла, в інших площадка перед входом використовувалась в господарських цілях, і тому для економії тепла мала легке покриття, що передувало снігам більш пізнього часу.

Частина жител (55%) мали квадратну форму, співвідношення стін становило 1:1 або 1:1,1. Нам здається допустимим вважати житла з таким співвідношенням квадратними, оскільки розбіжність в 0,1 м при розмірах стін більше 2 м (або відповідно 0,2 м при довжині стін до 4 м) є незначною і її можна не враховувати. Інші (45%) мали форму прямокутника, один бік якого на 0,3—0,5 м більший (співвідношення сторін 1,11:1, 1:1,4).

Піч в житлах найчастіше розміщували в кутах південному, пів-

денно-східному або південно-західному — 11, північному — 6, західному або східному — 5.

В тих житлах, де простежено вхід, печі знаходились біля входу зліва (№ 1, 2, 4, 5, 9, 13, 14, 21, 22, 23) або справа (№ 25, 26), в двох випадках проти входу в правому куті (№ 15, 17). Челюстями в усіх випадках піч розвернуто в бік входу.

Глиняні стінки (в № 4 в глину домішано каміння) печі споруджувались на дерев'яному каркасі, мали в нижній частині товщину 0,25—0,4 м і в деяких випадках збереглись на висоту 1,4 м. Багаторазове підмазування стінок або череня пов'язане з ремонтом печі. В деяких випадках черінь підбито уламками кераміки. Простежено також нахил череня в бік челюстей, які мали розмір 0,4×0,4 м. В цей час з'являється припічок — півовальний виступ до 0,3 м шириною, що робився на рівні череня.

Печі конічної форми споруджувались на рівні підлоги або (в десяти випадках) на материковому підвищенні 0,1—0,4 м. Оскільки в переважній більшості в житлах відсутні передпічні ями, які за загальним переконанням робились для зручнішого користування піччю, можна думати, що підняття череня відбувалось не лише з погляду утилітарного, а й в зв'язку з якимись конструктивними змінами. Як нам здається, однією з причин такого явища могло бути влаштування дерев'яної підлоги. Так, в житлі № 20, де черінь піднято на 0,1 м над материком, простежено залишки дерев'яної підлоги — мостовини шириною до 0,35 м, що були покладені на переводину висотою до 0,1 м, покладену на материк.

Така ж тенденція простежена на городищі Іван біля м. Ржищева, де в житлі № 9 досліджено залишки підлоги з дубових дошок, що лежали на переводинах, шириною 0,35 м, товщиною 4—5 см. Дно котлована в свою чергу мало глиняну обмазку. Взагалі, на нашу думку, материкові долівки в деяких випадках являють собою лише основу, на яку настиляли дерев'яну підлогу.

В декількох випадках в житлах простежено по дві печі, одна з яких розміщалась за межами житла, виходячи в нього лише челюстями. Очевидно, таке положення обумовлене якимись господарськими потребами, зокрема ремісничою діяльністю господаря.

Залежно від існування чи відсутності стовпових ямок в котловані, вирішується питання про конструкцію стін житла. На Щучинському городищі з 27 споруд в 16 простежено стовпові ямки діаметром 0,2—0,3 м з залишками горілих стовпів. Цікаві дані щодо конструкції стін дали житла № 1, 8, 14, 15. Тут стінки котлована облицьовувались плахами до 20 см шириною, кінці яких кріпились способом закидки в пази стовпів. Верхня ж наземна частина будинку робилась з колод діаметром 15—20 см. Це так званий спосіб «в закид», який використовувався при будівництві багатьох жител Київської Русі⁶. Не виключено також існування тут зрубних будинків.

Простежено також деякі деталі внутрішнього обладнання. Майже в кожному житлі справа від печі вздовж стінки були простежені залишки полу, в деяких піл та лави. На протилежній від печі стіні, очевидно, кріпилась полиця, на якій зберігався посуд. Інколи жителі влаштовували в житлах ніші або господарські ями для зберігання припасів.

Таким чином, матеріали Чучина підтверджують думку археологів про поступовий наступ наземних споруд при збереженні більш давніх заглиблених жител, що викликано існуванням різних соціальних груп населення. В цей же час сформувалось внутрішнє планування, що проіснувало як основний вид житла до нашого часу⁷.

¹ Ипатьевская летопись. — М., 1962, с. 62 (ПСРЛ; т. 2).

² Мансуров А. А. Древнерусские жилища. — Ист. зап., 1941, № 12; Монгайт А. Л. Древнерусские жилища XI—XIII вв. — СЭ, 1948, № 4, с. 54—69; Каргер М. К. Новые данные к истории древнерусского жилища. — КСИИМК, 1951, вып. 38, с. 3—11; Воронин Н. Н. Жилище Древней Руси. — В кн.: История культуры Древней Руси. М.: Л., 1948, т. 1.

³ Довженок В. И. Отчет о раскопках древнерусского городища у с. Балыко-Щучинка на Днепре. — НА ИА АН УРСР, 1961—1965/2.

⁴ Слегальский Ю. П. Жилище Северо-Западной Руси IX—XIII вв. — Л., 1972.

⁵ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. — Л., 1975.

⁶ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности. — Киев, 1980, с. 78 (реконструкция на с. 70).

⁷ Найдич Д. В. Работа этнографического отряда комплексной Переяслав-Хмельницкой экспедиции. — КСИЭ, 1947, № 2, с. 36—42.

Н. В. БЛАЖЕВИЧ

Жилища древнерусского Чучина

Резюме

В статье рассматриваются жилища конца XI—середины XIII в. г. Чучина на Днепре. На основании анализа почти 100 жилищ Среднего Поднепровья автор выделяет три группы жилищ: наземные, углубленные, жилища на жилом подклете, сосуществование которых обусловлено социальным составом населения. На Щучинском городище представлена каждая из этих групп. Прослежены также конструктивные особенности возведения каркаса, детали внутреннего оборудования. На основании этого делается вывод, что к концу XI в. сложился основной планировочный тип жилища, существовавший в некоторых случаях до наших дней.

**Б. М. Мозолевський. «Товста Могила». —
К., Наук. думка, 1979. — 251 с.**

Рецензована наукова праця є монографічним дослідженням матеріалів скіфського кургану Товста Могила, який досліджувала експедиція Інституту археології АН УРСР влітку 1971 р. поблизу м. Орджонікідзе на Дніпропетровщині. Подібні пам'ятки досліджувались й раніше, але Товста Могила — один з небагатьох скіфських «царських» курганів, досліджених на сучасному методичному рівні.

Перша частина монографії присвячена детальному опису стратиграфії курганного насипу, поховальних споруд та інвентаря. Крім основних споруд (центральної і бокової) в кургані виявлено поховання коней та могили конюхів, а інвентар налічував багато сотень різноманітних речей, зокрема золоті піхви меча і всесвітньо відому пектораль.

Головне завдання другої частини праці — визначити місце Товстої Могили серед інших великих курганів степової Скіфії. Для цього Б. М. Мозолевський передусім досліджує поховальний обряд. Розділ має і самостійне наукове значення, поскільки в ньому використані не лише матеріали Товстої Могили, а й дані про поховальні звичаї скіфів Нижнього Подніпров'я. Це дало змогу автору простежити деякі закономірності у влаштуванні центральних і бокових могил великих «царських» курганів, а також, використавши відомості про висоту курганів та інші елементи поховального обряду, виділити чотири групи поховальних споруд скіфської знаті, які, як твердить Б. М. Мозолевський, відповідають реальному соціальному поділу вищих верств скіфського суспільства.

На нашу думку, цей поділ досить умовний, і Б. М. Мозолевський безумовно правий, коли не виключає можливості більш детальної диференціації скіфської верхівки. Скіфське суспільство на нижчих своїх шаблях, як показали недавні дослідження К. П. Бунятян, проведені з використанням статистичних методів аналізу¹, являло собою складний диференційований організм.

Звичайно, при інтерпретації соціального стану основного померлого Товстої Могили автор зіткнувся з певними труднощами. Велика кількість супроводжуючих кінецьких поховань, значні матеріальні та художні цінності, майже повний набір захисного обладунку — чим Товста Могила поступається лише Солосі, величезна трізна і, нарешті, велика кількість супроводжуючих осіб дають можливість віднести воїна до представників скіфського царського дому. Але деякі особливості поховального обряду не узгоджуються з цим припущенням. Тому Б. М. Мозолевський, який обмежується віднесенням поховання Товстої Могили до поховань вищої скіфської верхівки, цілком справедливо застерігає від більш конкретного визначення соціального статусу похованого.

З використанням широкого кола аналогій розглядає автор і поховальний інвентар Товстої Могили. Не викликає зауважень дослідження Б. М. Мозолевським набору зброї, кіньської вузди, залишків возів тощо.

Значний інтерес являє параграф, присвячений реконструкції вбрання знатної жінки, похованої в Товстій Могилі. Уяву про одяг скіф'янок можна почерпнути лише з примітивних зображень на рядових предметах старовинного золотарства. Саме тому зусилля Б. М. Мозолевського по відтворенню головного убору і одягу знатної скіф'янки привертають увагу. Особливо важливим у монографії є дослідження пекторалі — одного з визначних шедеврів старовинного мистецтва. Семантика та зміст зображень на пекторалі були предметом пошуків вже багатьох спеціалістів². Свій варіант інтерпретації пропонує і Б. М. Мозолевський. Але, на нашу думку, аналогії, які використовує автор, також не безсумнівні, тому і його побудови мають гіпотетичний характер. Разом з тим не викликає заперечення думка про те, що ця чудова річ виконувалась на замовлення скіфа в якійсь з майстерень Пантіканея, там на берегах Керченської протоки, де виготовлялися й інші чудові твори старовинних торевтів, відомі нам по знахідках з скіфських курганів степової України.

Рецензована книга за обсягом і колом поставлених проблем — значне явище в скіфології. Це перша спроба сучасного наукового дослідження скіфського «царського» кургану. Автору не все вдалося опрацювати на одному рівні, тому в дослідженні є певні недоліки. Так, наприклад, хоча структура роботи в цілому не викликає заперечень, все ж деякі висновки автор робить передчасно. Наприклад, доцільніше сказати про соціальний устрій Скіфії і про місце Товстої Могили серед

визначних скіфських курганів не після розгляду поховального обряду, а після дослідження матеріальної культури. Слід відзначити, що ці передчасні висновки не вплинули на доказовість положень автора.

Фахівці Інституту археології АН УРСР вже дослідили кілька визначних скіфських курганів, зокрема Мелітопольський та Бердянський кургани, Гайманову Могили. Але про них є лише короткі попередні публікації. Необхідність публікації цих комплексів давно назріла, тому що відсутність матеріалів гальмує розвиток археології. Для видання їх є гідний зразок — фундаментальна праця Б. М. Мозолевського.

Є. В. Черненко, В. Ю. Мурзін

---

¹ *Бунятян Е. П.* Рядовое население степной Скифии IV—III вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1981.

² *Іллінська В. А.* Зображення ремісників на античних виробах з Північного Причорномор'я. — *Археологія*, 1976, вип. 20, с. 31—36; *Раевский Д. С.* Из области скифской космологии. — *ВДИ*, 1978, № 3 та ін.

Н. О. ГАВРИЛЮК, В. М. ЗУБАР

Охоронні розкопки поблизу городища Золотий Мис

Влітку 1980 р. Широкобальківська новобудівна експедиція Інституту археології АН УРСР проводила розкопки на території, суміжній з городищем перших століть нашої ери Золотий Мис на околиці с. Широка Балка Білозирського р-ну Херсонської обл.*

В ході робіт дослідили близько 3 тис. м² площі, яка розміщується на північ від городища і оточена з півдня і заходу природними балками, зі сходу — стрімкими берегами Дніпровського лиману**. Виявлено 45 господарчих ям, дві напівземлянки та два поховання.

Ями концентруються на частині території, яка містилась ближче до берега лиману і балок. Переважають ями грушоподібної у розрізі форми (25), овальні у плані. Довжина їх від 1,4 до 2,7 м, ширина — від 0,75 до 2,60 м; біля дна стінки розширюються на 0,1—0,4 м, глибина — від 1,1 до 3 м (рис. 1, 1). Дно та стінки деяких ям обмазувались глиною, а ями № 35 було устелено камкою. В трьох господарських ямах розширялись лише одна або дві стінки. За характером заповнення і виявлених у них речей вони близькі по типу до ям грушоподібної у розрізі форми.

12 ям становлять тип з прямовисними стінками. Це переважно ями круглої в плані форми діаметром від 1,2 до 2 м, глибиною від 1,1 до 1,5 м (рис. 1, 5). У їх заповненні крім фрагментів амфор траплялась велика кількість кісток тварин. Яма № 20 була повністю заповнена кістками великої рогатої худоби.

Три ями невеликих розмірів діаметром від 1 до 1,2 м звужувались до дна на глибину від 0,8 до 1,6 м. Яма № 24 цього типу заповнена керамічними шлаками (рис. 1, 3).

Складну підземну конструкцію являла собою яма № 41 (рис. 1, 4). Вона була кругла в плані, діаметром 1,5 м і грушоподібна у розрізі. В стінках, на глибині 2 м від рівня сучасної поверхні, на всьому обсязі знаходилась ніша шириною 0,4—0,6 м, висотою 0,45—0,50 м. Дно ями на глибині 2,7 м від рівня сучасної поверхні. Стінки та дно обмазані тонким шаром світлої глини. У ямі № 41 виявлено фрагменти червоноглиняної амфори II—III ст. н. е. та стінок ліпної та червонолакової посудини.

Форма ям та характер знахідок у них дають можливість припустити їх господарське призначення. Більшість ям були зерновими. Так, наприклад, у ямі № 1 трапилось обпалене зерно голозерного ячменю***. У ямі № 35 зберігався непомолочений збір з домішками стеблин та стержнів колосків. Тут знайдено зернівки двох видів голозерної пшениці: 70% м'якої та карликової та зернівки ячменю плівчастого, щавлю та жита.

На дослідженій території виявлено дві напівземлянки. Одна з них складалась з двох приміщень: перша розміром 2,4×2,4 м, друга — 2,4×1,4 м, заглиблених у материк на 0,6 м. Вхід шириною 1,5 м був розміщений у південно-західній стінці приміщення. Дно споруди знаходилось на глибині 1,5 м від рівня сучасної поверхні. З нею пов'язана господарча яма № 15 грушоподібної форми і розміщувалась у південній частині споруди. Сліди вогнища відсутні (рис. 2, 1).

Друга напівземлянка мала форму прямокутника (2,9×2,6 м). Вхід шириною 0,7 м зі сходу був розташований у південно-західній стінці. Слідів вогнищ не виявлено. Дно споруди на глибині 1,2 м від рівня сучасної поверхні (рис. 2, 2). Тут трапились фрагменти амфор II—III ст. н. е. і дно червоноглиняної посудини на кільцевому піддоні. Характер знахідок та конструкція споруд дає можливість висловити припущення, що напівземлянки мали господарське призначення.

Майже в усіх ямах траплялась антична кераміка, серед якої перше місце займають амфори. Деякі посудини вдалось реставрувати. Наведено опис найбільш цікавих екземплярів.

* Начальник експедиції В. М. Зубар. У роботах брали участь співробітники Інституту археології АН УРСР Н. О. Гаврилюк, Ю. І. Толкачов; Херсонського краєзнавчого музею — М. Й. Абікулова, В. І. Терешонок, викладачі історичного факультету ХДУ В. Ф. Мешеряков та І. П. Сергеев з групою студентів-практикантів.

** Дослідження тут 1979 р. почав Периферійний загін Ольвійської експедиції Інституту археології АН УРСР (керівник В. М. Отрешко).

*** Визначення зроблені співробітником лабораторії фізичних та хімічних методів Інституту археології АН УРСР кандидатом біологічних наук Г. О. Пацкевич.

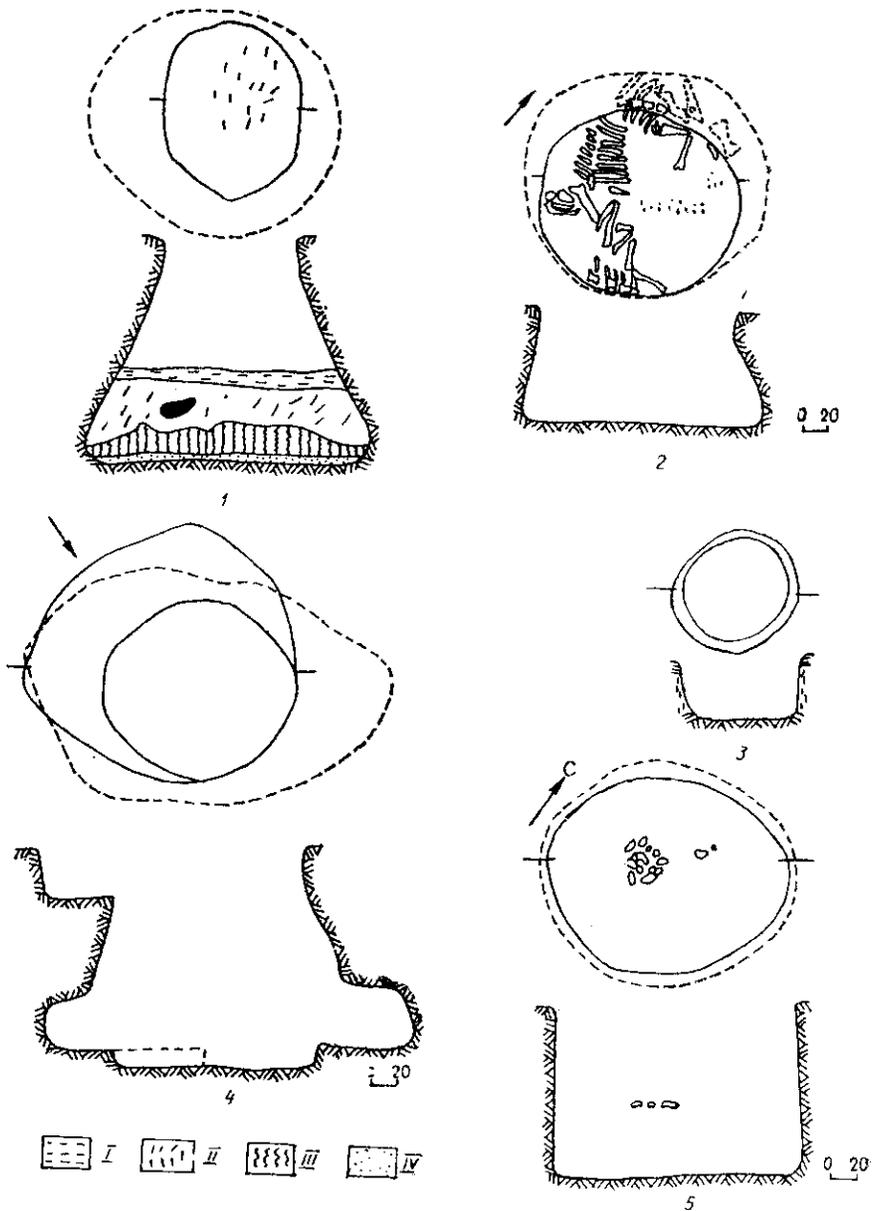

Рис. 1. Типи господарчих ям, розкопаних на території, суміжній з городищем Золотий Мис. I — камка; II — шар з обпаленим зерном; III — обпалена глина; IV — гумус.

Фрагментована світлоглиняна амфора з відігнутими вінцями, вузьким конусоподібним горлом і коротким яйцеподібним тулубом трапилась у ямі № 6. Ручки овальні у розрізі. Висота амфори 0,22 м, діаметр вінця 0,4 м, тулуба — 0,16 м (рис. 3, 1). По численних аналогіях амфора датується II—III ст. н. е.¹

Фрагментовану червоноглиняну амфору з розширеним горлом, яке переходить в опуклі плічка, виявлено у ямі № 25. Тулуб звужується донизу, переходячи в подовжену кінчну ніжку. Ручки амфори масивні, овальні у розрізі, підіймаються над вінцями. Зовнішня поверхня гладка — внутрішня рифлена. Під вінцями посудини два паралельних рівчака. Висота амфори 1,5 м, діаметр вінця 0,21 м, висота горла 0,26 м, максимальний діаметр тулуба 0,5 м. Глина червоного кольору з вапняними та слюдяними домішками (рис. 3, 4). Ця амфора відноситься до великої групи червоноглиняних амфор перших століть нашої ери. Типологія цих амфор ще не розроблена, але виходячи з умов знахідки посудина може бути датована II—III ст. н. е.

На одному з фрагментів червоноглиняної амфори з широким воронкоподібним горлом і овальними у розрізі ручками на місці переходу горла у плічка — графіто

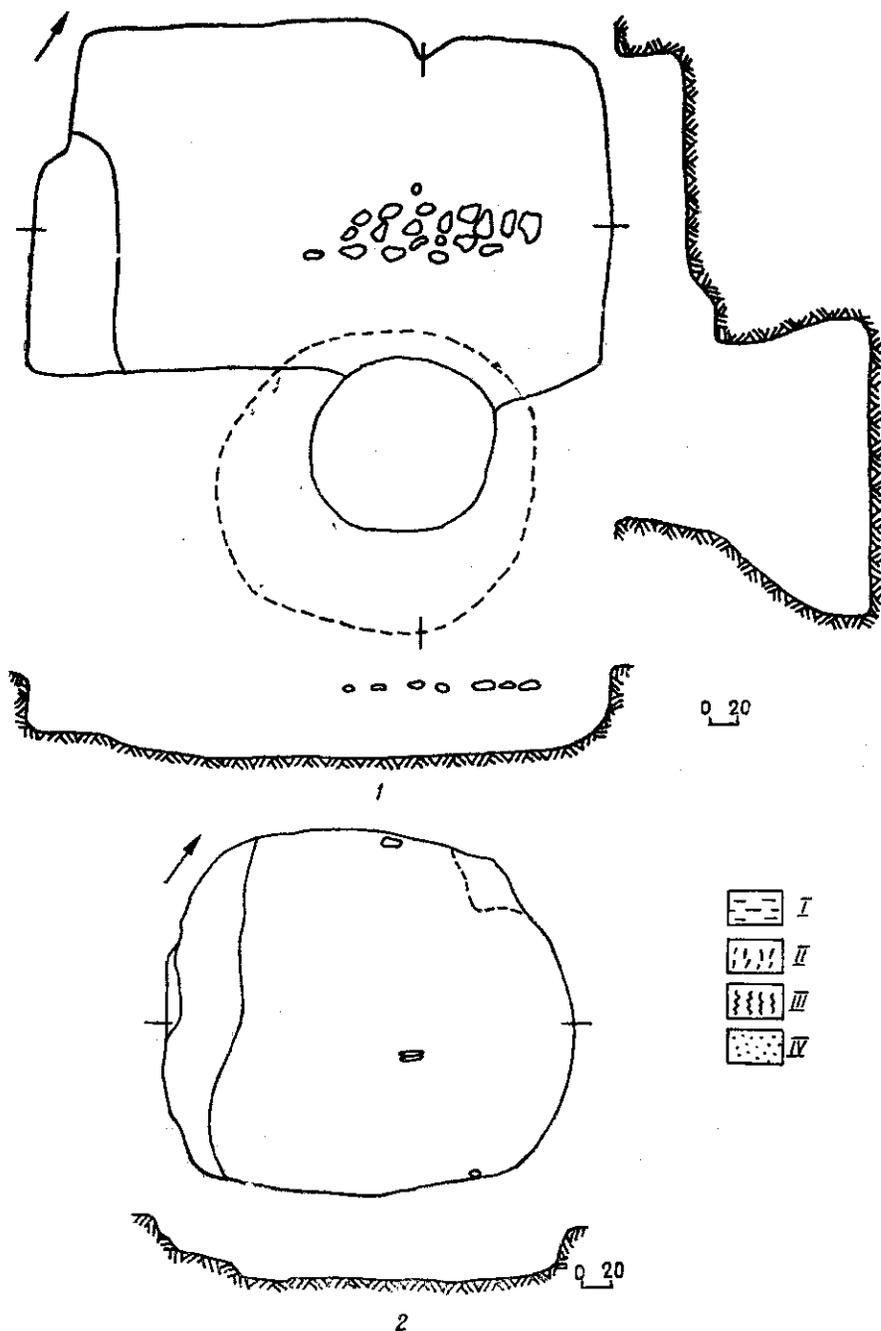

Рис. 2. Напівземлянки, досліджені на території, суміжній з городищем Золотий Мис. I — камка; II — шар з обпаленим зерном; III — обпалена глина; IV — гумус.

у вигляді . Глина амфори світло-червоного кольору, пориста з вапняними

домішками. Висота збереженої частини 0,19 м (рис. 3, 2). Аналогії таким амфорам нам невідомі. Тому за супроводжувачим матеріалом ця амфора, як і попередня,

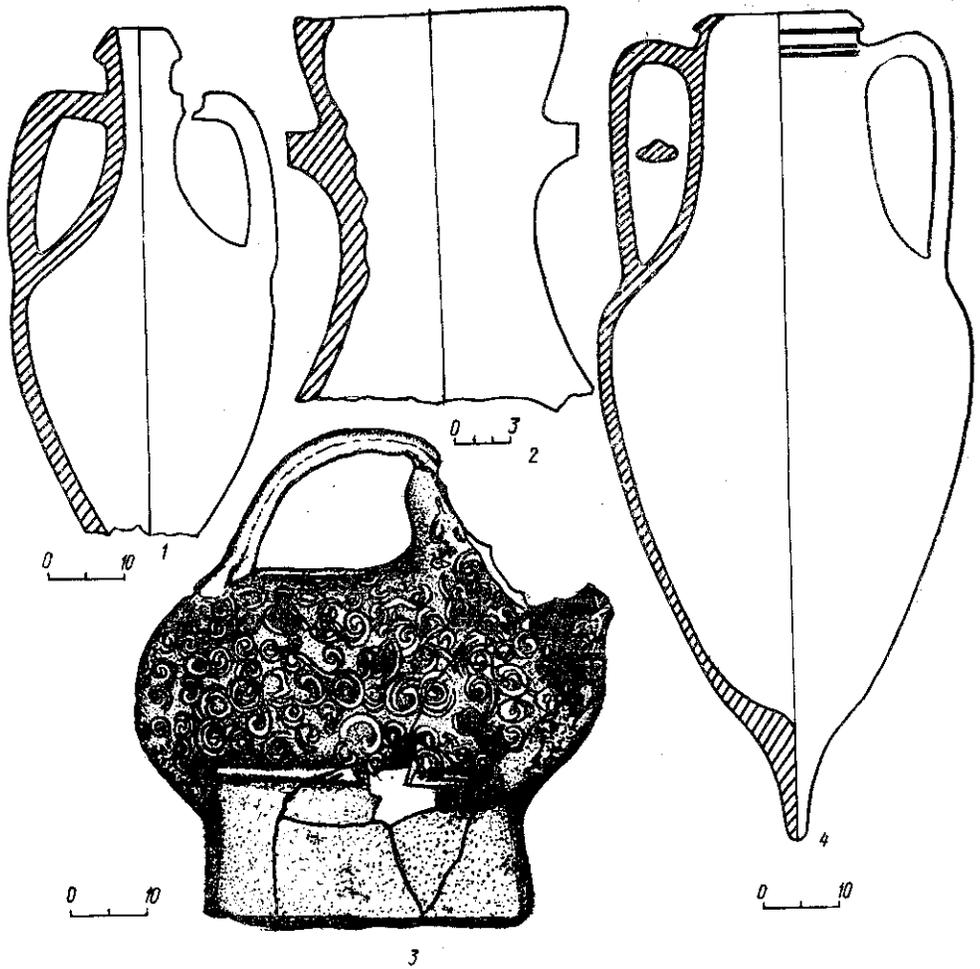

Рис. 3. Амфори та фігурна посудина, що трапилась у господарчих ямах.

може бути віднесена до II—III ст. н. е. * Серед знахідок траплялись фрагменти червоноглиняної кераміки. У ямі № 14 разом з фрагментами амфор II—III ст. н. е. виявлено фрагментовану фігурну посудину. Вона мала форму лежачого барана з тулубом, покритим рельєфним зображенням шерсті. Голова тварини відбита (рис. 3, 3). По аналогах ця посудина може бути датована II—III ст. н. е. ²

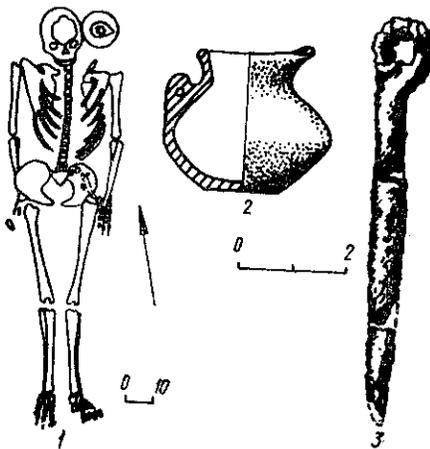

Рис. 4. Поховання № 1.

Фрагменти ліпних посудин трапились у 13 ямах. Більшість — це фрагменти стінок; фрагменти вінець виявлено у чотирьох ямах. У ямі № 8 знайдено фрагмент горла горщика з дугоподібно відігнутою шийкою. Такі горщики поширювались на всій степовій території починаючи з періоду пізньої бронзи. Горло посудини з ями № 6 з орнаментом у вигляді косих насічок на вінцях належало горщику з горлом, відігнутим у вигляді розтрубу. Горщики цього типу існують у степових похованнях починаючи з VI ст. до н. е. і є надійним етнічним критерієм скіфських пам'яток ³. Вони трапляються також у матеріалах пізньоскіфських городищ Нижнього Дніпра ⁴.

Поховання, відкриті на розкопаній території, не відносились

* Висловлюємо щирю подяку Н. О. Лейпунській за допомогу при визначенні типології амфор з розкопок.

до некрополя городища Золотий Мис. Небіжчиків поховали тоді, коли перестали використовуватись зернові та господарчі ями. Кістяк у похованні № 1 (рис. 4, 1) лежав у витягнутому положенні головою на південний схід. Контури могильної ями виявити не вдалось. Поряд з небіжчиком трапились залізний ніж (рис. 4, 3) й ліпна посудина з округлим тулубом, трохи відігнутими вінцями й маленьким зливом (рис. 4, 2). Поховання № 2 виявлено у господарчій ямі, де кістяк лежав на спині головою на південний захід. Разом з ним трапились позолочена срібна фібула, бронзова ажурна пряжка, кістяний гребінець з овальною спинкою і бронзовими заклепками та фрагментований червоноглиняний і ліпний посуд. Поряд з небіжчиком знаходилась напутня їжа. За речовим комплексом це поховання слід датувати другою половиною III ст. н.е.*

Підводячи підсумки, вкажемо, що територія, суміжна з городищем Золотий Мис, не була, як це часто буває, зайнята могильником, а протягом перших століть нашої ери інтенсивно використовувалась населенням. Тут, очевидно, зберігались запаси зерна, частина якого йшла на продаж. Можливо, в обмін на продукцію сільського господарства до населення городища Золотий Мис надходили фігурні посудини, червонолакова кераміка та інша продукція античних ремісничих майстерень Середземномор'я.

* Детальному аналізу цього комплексу буде присвячена спеціальна робота.

¹ Бураков А. В. Козырьское городище рубежа и первых веков н. э. — Киев, 1976, с. 74; табл. III, 30; Шелов Д. Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков н. э.: Классификация и хронология. — КСИА АН СССР, 1978, вып. 156, с. 19, рис. 7.

² Кропоткин В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э. — V в. н. э.). — САИ, 1970, вып. 31—27, с. 76, (№ 597); с. 81—82, (№ 667), рис. 38, 5; 39, 1.

³ Гаврилюк Н. О. Ліпна кераміка скіфських поховань IV—III ст. до н. е. — Археологія, 1980, № 34, с. 29—30.

⁴ Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре. — МИА, 1958, № 64, с. 123, рис. 12, 1—3; с. 135, рис. 17, 2, 7; с. 136.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АИ — Археологические исследования на Украине
 АЛЮР — Археологическая летопись Южной России
 АО — Археологические открытия
 АСЭ — Археологический сборник Эрмитажа
 ВДИ — Вестник древней истории
 ВИ — Вопросы истории
 ГИМ — Государственный исторический музей
 ДИМ УРСР — Державний історичний музей у Києві
 ІА АН УРСР — Інститут археології АН УРСР
 ІАК — Известия Археологической комиссии
 ІГАИМК — Известия государственной Академии истории материальной культуры
 ИКГОК — Известия Курского губернского общества краеведения
 ИКДР — История культуры Древней Руси
 КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
 КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
 КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
 КСОГАМ — Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея
 КСИЭ АН СССР — Краткие сообщения Института этнографии АН СССР
 МАР — Материалы по археологии России
 МАСП — Материалы по истории Северного Причерноморья
 МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
 МИАЛ — Материалы и исследования по истории Латвийской ССР
 НА — Научный архив
 НО — Надписи Ольвии
 НС — Нумизматика и сфрагистика
 НЭ — Нумизматика и эпиграфика
 ОАК — Отчет Археологической комиссии
 ОАМ — Одесский археологический музей
 ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
 СА — Советская археология
 САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
 СЭ — Советская этнография
 ТГЭ — Труды Государственного Эрмитажа
 ТОИПК ГЭ — Труды отдела истории первобытной культуры Государственного Эрмитажа
 Тр. ГИМ — Труды Государственного исторического музея
 Тр. КГУАК — Труды Курской губернской ученой архивной комиссии
 УЗУУ — Ученые записки Уральского университета
 ХС — Херсонесский сборник
 АА АШ — Acta Archeologica Academiae Scientiarum, Hungaricae
 ААС — Acta Archeologica Carpathica
 АА ЛТСР — Lietuvos TSR Archeologijos atlasas I—XIII a radiniai. Vilnius
 ЕАРСР — Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, București.
 ИАИ — Известия на археологическая институт, София
 ІЛКІ — Iš lietuvių kultūros istorijos, Vilnius
 ІРЕ — В. Latyshev, Inscriptiones orae septentrionalis Ponti, Euxini
 РА — Památky Archeologické
 RE — Pauly's Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft
 VIEM — Lietuvos TSR istorijos ir etnografijos muziejus Vilniuje
 VSAV — Vyd. Slov. Akademie Vied, Bratislava
 WA — Wiadomości archeologiczne, Warszawa
 JAI — Jahrbuch des k. deutschen archäologischen Instituts

АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ
УКРАИНСКОЕ ОБЩЕСТВО ОХРАНЫ
ПАМЯТНИКОВ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник

Основан в 1971 г.

44

(На украинском языке)

Киев, издательство «Наукова думка»

*Затверджено до друку вченою радою Інституту археології
АН УРСР*

Редактор *А. О. Золотарьова*. Художній редактор *В. І. Мелашенко*.
Технічний редактор *Г. Р. Боднер*. Коректори *Є. Н. Мешрицька*,
З. П. Шкільник, *Д. Б. Деркач*.

Інформ. бланк № 5105

Здано до набору 21. 03. 83. Підп. до друку 29. 09. 83. БФ 00754.
Формат 70x108/16. Папір друк. № 1. Літ. гари. Вис. друк. Ум. друк.
арк. 9,8. Ум. фарбо-відб. 10,15. Обл.-вид. арк. 10,67. Тираж 1000 пр.
Зам. № 3280. Ціна 1 р. 60 к.

Видавництво «Наукова думка», 252601 Київ 4, Реєна, 3.

Обласна книжкова друкарня. 290000, Львів, Стефаніка, 11.

НАУКОВА ДУМКА
Археологія 1983, 44, 1—112